

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YAKINÇAĞ TARİHİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KARS ŞEHBENDERLİĞİ (1879-1914)

Burcu YOSUNTAŞ

2501181048

TEZ DANIŞMANI
DR. ÖĞR. ÜYESİ Mustafa TANRIVERDİ

İSTANBUL- 2021

ÖZ

KARS ŞEHBENDERLİĞİ (1879-1914)

BURCU YOSUNTAŞ

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Berlin Anlaşması'yla Kars, Rusya İmparatorluğu'nun hakimiyetine girmiş ve kırk yıl boyunca Rusya tarafından yönetilmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin hakimiyetinden çıkan Kars bölgesinde Rusya'nın siyasi ve askeri faaliyetlerini takip ederek devletin bu faaliyetlere karşı erken önlem almasını sağlamak, bölgede yaşayan vatandaşlarının haklarını korumak, göç işlemlerine yardımcı olmak amacıyla 1879 yılında Kars Şehbenderliği kurulmuştur. 1879 yılında kurularak Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar faaliyetlerine devam eden Kars Şehbenderleri, bölgeye dair tuttıkları istihbarat raporlarını günü gününe Petersburg Sefareti'ne ve Hariciye Nezareti'ne bildirmişlerdir. Kars Şehbenderleri Rusya'nın Kars'ta ve özellikle Sarıkamış Harekâtı öncesinde bölgedeki askeri hazırlıkları, manevraları, silah ve erzak tedarikleri, Kafkasya'ya dair siyasi politikaları hakkında önemli raporlar tutmuşlardır. Bu raporlar incelendiğinde şehbenderlerin erken uyarı görevini yerine getirdikleri görülür.

Kars Şehbenderlerinin raporları çoğunlukla Rusya İmparatorluğu'nun Kars bölgesindeki askeri faaliyetlerinden oluşmakla birlikte Ermeni komitelerinin terör eylemleri ve hazırlıkları, soygun ve kaçakçılık faaliyetlerine dair, Ermenilerin ve Türklerin göç hareketlerine dair sosyal ve siyasi alanda raporlar da tutulmuştur.

Bu çalışmada, şehbenderlik müessesesi, memurların görev ve sorumlulukları ele alınarak kuruluşundan son bulmasına kadar Kars Şehbenderliği'nin askeri, siyasi ve sosyal alanda tuttıkları istihbarat raporları incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Rusya, Kars, Şehbender, İstihbarat, Ermeni

ABSTRACT
KARS CONSULATE (1879-1914)

BURCU YOSUNTAŞ

With the Berlin Agreement signed at the end of the 1877-1878 Ottoman-Russian War, Kars came under the rule of the Russian Empire and began to be ruled by Russia for forty years. The Kars Consulate was established in 1879 in order to follow the political and military activities of Russia in the Kars region, which came out of the domination of the Ottoman Empire, to ensure that the state takes early precautions against these activities, to protect the rights of its living citizens, and to assist immigration procedures. Established in 1879 and continuing their activities until the beginning of the First World War, the Kars Consuls reported the intelligence reports they kept on the region to the Petersburg Embassy and the Ministry of Foreign Affairs on a daily basis. The Kars Consuls kept important reports on Russia's military preparations in Kars and especially before the Sarıkamış Operation, its maneuvers, arms and supplies, and its political policies in the Caucasus. When these reports are examined, it is seen that the consuls fulfill the duty of early warning.

While the reports of the Kars Consuls mostly consisted of the military activities of the Russian Empire in the Kars region, the terrorist acts and preparations of the Armenian committees were kept in social and political reports on the robbery and smuggling activities, and the migration movements of Armenians and Turks.

In this study, the establishment of the Consulate General, the duties and responsibilities of the civil servants will be discussed and the intelligence reports that the Kars Consulate kept in the military, political and social fields from its establishment to its end will be examined.

Keywords: Ottoman Empire, Russia, Kars, Consul, Intelligence, Armenian

ÖNSÖZ

Bu çalışma, 93 Harbi sonrası Rusya İmparatorluğu'nun Kars bölgesini yönetimi altına almasıyla birlikte kurulan Kars'taki Osmanlı Şehbenderliği'nin askeri, siyasi ve sosyal alanlarda tuttuğu şehbenderlik raporlarını incelemeyi amaçlamaktadır. Osmanlı Devleti'nin bölgeye dair istihbarat kaynağı olan Kars Şehbenderliği, bölgedeki gelişmeleri Osmanlı Devleti memurlarına aktarmışlardır. Bu konunun önemine binaen, Kars'ın Rus hakimiyetindeki yaklaşık kırk yıllık dönemini kapsayan çalışmalar daha çok Rusya kaynakları kullanılarak aktarılmaya çalışılmış, Osmanlı arşivi daha sınırlı olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla bu çalışmanın kaynağı ağırlıklı olarak Osmanlı arşivinden oluşmakta ve kuruluşundan kapanmasına kadar geçen süreçte Kars Şehbenderlerinin askeri, siyasi ve sosyal alanda tuttukları raporlar incelenmektedir. Kars'ta şehbenderlik açılması ihtiyacının neden kaynaklandığı, açıldıktan sonra Kars'taki gelişmelerin şehbenderlik raporlarına nasıl yansıdığı, şehbenderhanenin muhtelif kurumlarla hangi konularda yazıştığı ve bunların içerikleri tez konusunun kapsamını oluşturacaktır.

Birinci bölümde şehbenderlik müessesesinin oluşum süreci, şehbenderlik memurlarının görevleri ve sorumlulukları, maaşları gibi konularda bilgi verilmiştir. Bu bölüm çoğunlukla literatürden ve şehbenderlik nizamnamelerinden yararlanılarak oluşturulmuştur. Ayrıca Kars Şehbenderliği'nin kuruluşu üzerinde durarak, Kars şehbenderlik memurları ve bunların özellikleri, Birinci Dünya Savaşı öncesinde şehbenderliğin durumu hakkındaki bilgiler arşiv malzemesi kullanarak bu bölümde açıklanmaya çalışılmıştır.

Tezimizin ana bölümünü oluşturan ikinci bölümde Kars Şehbenderliği'nin askeri ve siyasi istihbarat raporları incelenmiştir. Bu bölümdeki kaynakların neredeyse tamamı Osmanlı arşiv kaynaklarından yararlanılarak oluşturulmuştur. Şehbenderlerin askeri istihbarat raporları daha çok Rusya'nın Kars'taki askeri hazırlıkları ve manevraları üzerine yoğunlaşmıştır. Ayrıca Kars'taki Ermeni komitelerinin faaliyetlerine ve Rusya hükümetinin Müslümanlar ve Ermeniler üzerinde uyguladığı politikalara da bu bölümde değinilmiştir.

Tezin son ana bölümünü oluşturan üçüncü bölümde ise şehbenderlerin Kars vilayetinin sosyal yapısına dair tuttukları raporlar başlıklar halinde incelenmiştir. Bu

bölümü oluşturan arşiv kaynakları çoğunlukla Müslümanların ve Ermenilerin göç raporları ve toprak sorunları üzerine yoğunlaşmıştır. Ayrıca 1905 İhtilali döneminde Kars'ta yaşanan sosyal gelişmeler Şehbenderliğin tuttuğu raporlar çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Bu çalışma, bölgesel bazlı şehbenderlik çalışmalarındaki boşluğun doldurulmasını ve daha sonra yapılacak olan çalışmalara kaynak oluşturmayı hedeflemektedir.

Tezin konusunun belirlenmesinden hazırlanmasına kadar, yoğun çalışma temposuna rağmen kıymetli zamanını ayırarak samimi ilgisiyle yardımlarını esirgemeyen tez danışmanım ve kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Tanrıverdi'ye teşekkürü borç bilirim.

İstanbul 2021
Burcu Yosuntaş

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ.....	iv
KISALTMALAR LİSTESİ.....	viii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ŞEBBENDERLİK MÜESSESESİ VE KARS ŞEBBENDERLİĞİ

1.1. 19. Yüzyılda Şebbenderlik Müessesesinin Dönüşümü	6
1.2. Şebbenderlik Memurlarının Görevleri	20
1.2.1. İstihbarat Görevleri	20
1.2.2. İdari Görevler	21
1.2.3. Adli Görevler	24
1.2.4. Siyasi ve Diplomatik Görevler	25
1.2.5. Dini Görevler	25
1.2.6. Diğer Görevler	26
1.3. Kars Şebbenderliği'nin Kuruluşu.....	27
1.3.1. Kars Şebbenderliği'nde Görevli Şebbenderler ve Diğer Görevlilerin Özellikleri.....	30
1.3.2. Şebbenderlerin Maaşları ve Tahsisatları.....	34
1.3.3. Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Şebbenderhanenin Durumu ve Kapanışı.....	36

İKİNCİ BÖLÜM

KARS ŞEBBENDERLİĞİ'NİN ASKERİ VE SİYASİ İSTİHBARAT RAPORLARI

2.1. Rusya'ya Dair Askeri İstihbarat Raporları (Rusların askeri hazırlıkları ve manevraları hakkındaki raporlar).....	40
2.2. Ermenilerin Siyasi ve Askeri Faaliyetlerine Dair Raporlar	62

2.3. Rusya'nın Kafkas Milletleri Hakkında Uyguladığı Politikaya Dair Raporlar	71
2.3.1. Müslümanlara Dair Raporlar	71
2.3.2. Ermenilere Dair Raporlar	76

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KARS ŞEBBENDERLİĞİ'NİN SOSYAL YAPIYA DAİR İSTİHBARAT RAPORLARI

3.1. Müslüman Ahalinin Göçü ve Yöredeki Faaliyetleri ile İlgili Şebbenderlik Raporları	81
3.2. Ermenilerin Göçü ve Firarilerin Faaliyetleri ile İlgili Şebbenderlik Raporları	90
3.3. 1905 Devriminin Kars Ahalisi Üzerindeki Etkilerine Dair Şebbenderlik Raporları	105
SONUÇ	110
KAYNAKÇA	113
EKLER	121

KISALTMALAR LİSTESİ

A.g.e.	: Adı Geçen Eser
A.g.m.	: Adı Geçen Makale
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
Çev.	: Çevirmen
Ed.	: Editör
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

A. Tarihsel Bağlamda Kars ve Araştırmanın Önemi

Kafkasya bölgesi; Karadeniz ve Hazar Denizi arasındaki dağlık bölge olmakla birlikte doğu ile batı arasında bir köprü olması sebebiyle birçok farklı kültüre ev sahipliği yapmıştır. Kafkasya aynı zamanda Rusya'nın doğal yayılma alanında olmasından dolayı dönemin Osmanlı-Rus savaşlarının da sebebini oluşturmuştur. Rusya İmparatorluğu 19. Yüzyılda Tiflis'i ilhak etmekle Kafkasya stratejisini ileri bir boyuta taşıyarak Osmanlı Devleti'nin sınır komşusu haline gelmiştir. 1801 yılında Rusya tarafından ilhak edilen Tiflis 1844'te Kafkasya yönetim merkezi olan Naibliğin kurulmasıyla birlikte Rusya'nın bölgedeki en önemli guberniya*larından birisi olmuştur.¹

19. yüzyılda Osmanlı Devleti ve Rusya İmparatorluğu'nun Kafkasya cephesinde girişmiş olduğu savaşlar Kars bölgesini de etkilemiştir. Rusya ilk defa 1807-1812 Osmanlı-Rus savaşlarında Arpaçayı'nı geçerek Kars şehri yakınlarına kadar gelmiş, fakat şehri almaya muvaffak olamamıştır. Rusya açısından bölgeyi askeri bir üs olarak kullanma düşüncesi bu savaşla birlikte şekillenmiştir. Kars için bir diğer önemli gelişme Rusya ve İran devletleri arasında 10 Şubat 1828'de imzalanan Türkmençay Antlaşması olmuştur. Bu antlaşmayla birlikte Rusya, Kars sınırlarına kadar yaklaşmıştır. 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşlarında ise Rusya ilk defa Kars'ı hakimiyeti altına almaya muvaffak olmuştur. Ancak 14 Eylül 1829'da imzalanan Edirne Barış Antlaşması'yla şehir tekrar Osmanlı hakimiyetine geçmiştir. 1853-1856 Kırım Savaşı'nın yaşandığı dönemde iklim şartları, kolera salgınının yayılması, kuvvetlerin bölgeye zamanında ulaşamaması gibi sebeplerle 28 Kasım'da Rusya, Kars'ı tekrar ele geçirmiştir. 30 Mart 1856 Paris Antlaşması'nın imzalandığı tarihe kadar geçen beş aylık süre zarfında şehir Rusya'nın yönetiminde kalmıştır. Fakat İngiltere ve Fransa devletlerinin savaşa dahil olmasıyla 30 Mart 1856 tarihinde imzalanan Paris Antlaşması'yla birlikte Rusya Kars'taki kuvvetlerini geri çekmiştir.²

* Rusya'da 1708-1929 yılları arasında var olan yönetim birimidir.

¹ Mustafa Tanrıverdi, Çarlık Rusya'sında Tiflis Vilayeti (1846-1914), TTK, Ankara, 2019, s.6-7.

² Fahrettin Kırzioğlu, Kars Tarihi, C.I, İstanbul, 1953, s.547-551.

Rusya İmparatorluğu'nun İstanbul ve boğazları ele geçirme ve Slav birliği kurmak gibi amaçlarla başlatmış olduğu, hicri takvimde 1293'e denk geldiği için tarihe 93 Harbi diye geçen, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonucunda Ruslar, doğuda Erzurum'a, batıda ise İstanbul'a kadar gelmişlerdir. Rus ordusu Nisan 1877'de Bayezid'i, Mayıs'ta Ardahan'ı, Kasım 1877'de Kars'ı ve Erzurum'u ve 15 Aralık'ta Ardanoğuz'u işgal etmiştir. Babıali'nin başvurusu üzerine Osmanlı Devleti'nden Hariciye Nazırı Saffet Paşa ile Berlin Sefiri Sadullah Bey'in Rusya'dan ise General İgnatiyev ile Nelidov'un görüşmeleri sonucunda 3 Mart 1878'de Osmanlı Devleti için çok ağır şartlar taşıyan Ayastefanos Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmayla Rusya İmparatorluğu Bulgaristan'ın sınırlarını genişletmek suretiyle Balkanlarda etkinliğini artırma imkânı elde etmiştir. Aynı zamanda 19. Madde ile Kafkasya bölgesindeki Osmanlı-Rus sınırları belirlenmiş, Kars, Ardahan, Batum, Beyazıt ve Soğanlı 'ya kadar olan yerler Rusya'ya terk edilmek durumunda kalmıştır. Böylece Rusya Kafkasya'daki hakimiyet alanını genişletme imkânı bulmuştur.³

İngiltere, Avrupa ve Balkan devletlerinin çıkarlarına ters düşen bu durum sonucunda anlaşma şartları yeniden düzenlenmek üzere 13 Haziran 1878'de Berlin Kongresinin toplanması kararlaştırılmıştır. Almanya Başvekili Bismarck'ın başkanlığında Kongreye Avrupa'nın belli başlı diplomatları ve Osmanlı Devleti'ni temsilen Müşir Mehmet Ali Paşa, Karateodori Paşa ve Berlin Sefiri Sadullah Bey gelmişlerdir.⁴ Kongrede Rusya'nın aleyhine olarak Ayastefanos Antlaşmasının birçok maddesi değiştirilmiştir. Berlin Antlaşması, İngiltere ve Avusturya'nın çıkarlarını gözetecek şekilde değiştirilmiştir. Berlin Antlaşması, Balkan devletleriyle ilgili birçok maddeyi ihtiva etmesinin yanı sıra Kafkasya bölgesiyle ilgili önemli maddeleri de kapsamaktaydı. Anlaşmayla birlikte Bayezid şehri İngiltere'nin ısrarı üzerine Osmanlı Devleti'ne geri verilmiştir. Fakat savaş tazminatı olarak Kars, Ardahan ve Batum Rusya'ya bırakılmıştır.⁵ 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Antlaşmasına kadar geçen kırk yıllık dönemde bu bölgeler Rusya İmparatorluğu'nun hakimiyetinde kalmıştır.

³ Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919), TTK, Ankara, 2011. s.82-91; Nihat Erim, Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, C.I, TTK, Ankara, 1953, s.389-400.

⁴ Ali İhsan Gencer, "Berlin Antlaşması", TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt V, İstanbul, 1992, s. 516.

⁵ Muahedat Mecmuası, Ceride-i Askeriye Matbaası, 1298, C.IV, s.196; Erim, A.g.e., s.422-423.

Bu dönemde Osmanlı Devleti, Rusya İmparatorluğu'nun yönetimine geçen topraklarda yaşanan gelişmelerden haber almak, herhangi bir tehlikeye karşı erkenden önlem almak ve olayların asıl nedenleri hakkında bilgi sahibi olarak içten ve dıştan gelebilecek her türlü tehlikeye karşı devleti korumak amacıyla iç ve dış istihbarat faaliyetlerine oldukça önem vermiştir. Bu bağlamda Rusya idaresine geçen Kars bölgesinde istihbarat faaliyetlerini gerçekleştirecek, Osmanlı vatandaşlarının karşılaştıkları sorunların çözümünü sağlayacak, bölgeden göç etmek isteyen kişilerin göç işlemleriyle ilgilenecek ve tebaasının çıkarlarını koruyacak bir kurumun kurulma ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Osmanlı makamlarına ve Petersburg Sefareti'ne bağlı olarak çalışan bu kurum 1879 yılında Kars Şehbenderliği olarak kurulmuştur. 19. Yüzyılda Osmanlı'nın yönetiminden çıkan bir toprakta hemen ardından bir şehbenderliğin kurulduğu ilk örneklerden biri olmuştur. Rusya'nın attığı her adım, uyguladığı her politika şehbenderler aracılığıyla yakından takip edilerek askeri, siyasi ve sosyal havadisler Osmanlı makamlarına raporlar halinde sunulmak üzere günü gününe bildirmiştir.

Şehbenderliğin hem Kars'taki Osmanlı tebaası için güvence kaynağı olarak tebaanın işlerine yardımcı olmak hem de Osmanlı Devleti'ne istihbarat kaynağı olarak bölge hakkında bilgi sahibi olması bakımından önemi yadsınamaz. Bu bağlamda Kars Şehbenderliği'nin raporlarını incelediğimiz tezimiz, Şehbenderliğin kuruluşundan kapanışına kadar olan 1879-1914 tarihlerini kapsamaktadır. İlk bölümde III. Selim ile şehbenderlik kurumunun ortaya çıkışı ve gelişimi incelenerek Şehbenderlik memurlarının görev ve sorumlulukları anlatılmaya çalışılmıştır. Büyük çoğunluğunu arşiv belgelerini inceleyerek oluşturduğumuz ikinci ve üçüncü bölümler tezimizin ana bölümlerini oluşturmaktadır. İkinci bölümde Kars Şehbenderlerinin askeri ve siyasi konularda tuttıkları raporlar incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise Şehbenderlerin sosyal alanda tuttıkları raporlar arşiv belgeleri ışığında değerlendirilmiştir. Bu bölümlerin oluşturulmasında şehbenderlerin tuttıkları raporların içerikleri dikkate alınmıştır.

B. Kaynak Değerlendirmesi

Tezin oluşmasında arşiv kaynaklarının büyük payı bulunmaktadır. Çalışmamızın büyük çoğunluğunda birinci el kaynak kullanılmakla birlikte bu

kaynakların çoğu Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleridir. Ayrıca matbu metinler ve el yazmaları da birinci el kaynak olarak sayılabilir. Arşiv kaynakları içerisinde başta Hariciye Tasniflerinden, *Tercüme Odası*, *Petersburg Sefareti Kalemî*, *İdare Kalemî*, *Siyasi Kısım*, *Tahrirat Kalemî*, *Mektubi Kalemî*, *Mütenevvia Kısım*, *İstişare Odası* belgelerinin dışında Dahiliye Nezareti fonlarından *Mektubi Kalemî*, *Şifre Kalemî*, *Muamelât Kısım*, *İdari Kısım*, *Evrak Odası Kalemî* belgeleri kullanılmıştır. Ayrıca *İradeler*, *Sadaret Kalemî*, *Şehbenderlik Defterleri*, Yıldız Tasnifinden *Elçilik*, *Şehbenderlik*, *Ataşemiliterlik* belgelerinden de ziyadesiyle yararlanılmıştır. Arşiv belgelerinin yanında araştırmamızda çok sayıda kitap, makale, tez, ansiklopedi, *Devlet ve Hariciye Salnameleri*, 1845-1917 yılları arasında Rusça olarak yayımlanmış, Rusya İmparatorluğu'nun Kafkasya yılığı olan *Kavkazkiy Kalendar* kullanılmıştır.

Şehbenderlerin ve diğer görevli memurların isimleri ve görev yıllarını belirlememizde *Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Kalemî* ve *Kavkazkiy Kalendar*'dan yararlanılmıştır. Bu konuda eksik bilgilerin olması nedeniyle *Şehbenderlik Defterleri*, *Devlet ve Hariciye Salnamelerinden* daha sınırlı bilgi edinilebilmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Kars Şehbenderleri ve diğer memurların isimleri tezimizde tablo halinde sunulmuştur.

Tezimizin birinci bölümünde bahsettiğimiz Şehbenderlik müessesesinin işleyişi, şehbenderlerin görev ve sorumlulukları, maaşları, şehbenderlik kanunnameleri gibi konularda çoğunlukla *Hatt-ı Hümayunlar*, *İradeler* ve *Hariciye Salnameleri* kullanılmakla birlikte Mahmut Akpınar'ın yazmış olduğu *Osmanlı Devleti'nde Şehbenderlik Müessesesi* Tezinden de yararlanılmıştır.

Araştırmada Rusya idaresindeki Kars bölgesiyle ilgili çağdaş kaynak ve makaleler kullanılmıştır. Öncelikle İlber Ortaylı'nın *Çarlık Rusya'sı Yönetiminde Kars* adlı makalesi tezimizi içeren dönemi anlatması bakımından önemlidir. Ayrıca Candan Badem'in *Çarlık Rusya'sı Yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin* isimli kitabı da dönemi anlatan ilk kapsamlı kitaptır. Bu kitabın içeriğinin büyük çoğunluğunu Rusya arşiv belgeleri oluşturmuş, Osmanlı arşivi daha sınırlı olarak kullanılmıştır. Fakat Rusya yönetimindeki Kars'a dair yapılan ilk kapsamlı Türkçe literatür kaynağı olması

bakımından çalışmamız için oldukça önem taşımaktadır. Fahrettin Kırzıoğlu'nun *Kars Tarihi* isimli kitabından da araştırmamızda yararlanılmıştır.

Daha önceden bölgesel olarak yapılan şehbenderlik çalışmalarından Mustafa Tanrıverdi'nin "Osmanlı Şehbenderlik Raporlarında Gürcistan" isimli makalesi, Yasemin Zahide Erol'un "Osmanlı Devleti'nde Şehbenderlik ve Paris-Londra Örnekleri" ve Müslimen Abacı'nın "II.Abdülhamit Döneminde Karadeniz Şehbenderliklerinin İstihbarat Faaliyetleri" isimli tezler çalışmamıza yol göstermesi açısından önem taşımıştır.

Rusya ve Osmanlı ilişkileri ile ilgili kullanılan kaynaklar, Akdes Nimet Kurat'ın *Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri* kitabı, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Tarihi*, Enver Ziya Karal'ın *Osmanlı Tarihi*, kitapları sayılabilir.

Tezde araştırma yöntemi olarak Kars Şehbenderlerinin Hariciye Nezareti, Petersburg Sefareti, Harbiye Nezareti ve Dahiliye Nezaretiyle olan askeri, siyasi ve sosyal raporlarının incelenmesine öncelik verilmiştir. Askeri, siyasi ve sosyal olmak üzere üç ayrı sınıflandırma yapılarak konuyla ilgili tespit edilen arşiv ve literatür kaynakları kullanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ŞEHBENDERLİK MÜESSESESİ VE KARS ŞEHBENDERLİĞİ

1.1. 19. Yüzyılda Şehbenderlik Müessesesinin Dönüşümü

Günümüz Türkçesiyle kullanımda birçok sözlükte konsolos olarak tanımlanan, yabancı memleketlerde devlet ile memleket tebaasının ticari menfaatlerini korumakla mükellef kurum olan Şehbenderliklerin Osmanlı Devleti'nde kuruluşunun 19. Yüzyıl gibi çok geç tarihlere dayandığı görülür. Öncelikle şehbenderliklerin açılmasını Osmanlı Devleti'nin diplomasi anlayışı bağlamında incelemek gerekir. Klasik dönemde Osmanlı diplomasisi İslam hukuku kurallarına göre uygulanmış, cihat anlayışı ve fetihler şeklinde devam etmiştir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti klasik çağından beri diplomasisini tek taraflı diplomasi (ad hoc)⁶ olarak kullanmıştır. Bu durumun oluşmasının nedenlerine bakıldığında Osmanlı Devleti'nin askerî açıdan güçlü olması ve her istediğini savaş yoluyla almasının etkili olduğu görülür.⁷ İslam hukuku açısından Osmanlı, Hristiyan topluluklarla ilişkilerini geliştirmeyi zorunlu görmeyerek bütün yabancı devletleri bu diplomasi anlayışı çerçevesinde dar'ül cihat⁸ olarak görmüştür. Bu nedenle İslam toprağı olmayan ülkelerde uzun süre elçi bulundurmaya gerek olmadığı düşünülmüştür.⁹

Osmanlı Devleti'nin dış ticaret faaliyetlerinin artmasına bağlı olarak şehbenderlik kurumuna olan ihtiyaç da artmıştır. Osmanlı devleti, 19. Yüzyıl ile birlikte oluşmaya başlayan kapitalist anlayışın oluşturduğu ekonomik baskıyı azaltmak, dış ticarete yenileşmeye başlamasıyla birlikte dış ülkelere gönderilecek tüccarının haklarını korumak ve gerilemeye başladığının bilinciyle Avrupa ile yakınlaşacağını düşündüğü için şehbenderlik teşkilatını kurma ihtiyacı hissetmiştir.¹⁰

⁶ Latince “Ad Hoc” kelimesi “bunun için, bu amaçla” anlamına gelmekle birlikte kısa süreli olup, temsilcilerin sadece belli bir görevi veya amacı yerine getirip geri dönmesini ifade eden diplomasi anlayışdır.

⁷ Faik Reşit Unat, Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri, TTK, Ankara, 1968, s. 14.

⁸ İslâm sınırlarının haricindeki ülkeler.

⁹ Ercüment Kuran, Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri (1793-1821), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1968, s.10.

¹⁰ Mahmut Akpınar, Osmanlı Devleti'nde Şehbenderlik Müessesesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas 2001, s.19.

Buradan yola çıkarak şehbenderlik kurumunun temeli Osmanlı Devleti ve yabancı devletler arasındaki ticari ilişkilerin gelişmesine dayanmaktadır. Bu amaçla şehbenderliğin kurulduğu ilk dönemlerde bu kuruma atanan kişilerin tüccar vasıflı olduğu görülür. Bu kişilerin seçiminde ticaretten anlayan, yereldeki ticari anlaşmazlıklar konusunda gerekli hukuksal desteği sağlayabilecek, ithal edilebilecek ürünler hakkında bilgi sahibi olan, ticaret merkeziyle kolay iletişime geçebilecek nitelikte olmasına özen gösterilmiştir.¹¹

Osmanlı Devleti 21 Temmuz 1718'de imzalanan Pasarofça Antlaşması'ndan sonra 1718'den 1730'a kadar süren Lale devrinde batı karşısında gerilemeye başladığının bilincine varmıştır. Askeri gücün bir diplomasi aracı olarak kullanımının yetersizliğini de fark etmiştir. Bu bilinçle Fransa aracılığıyla batıyı tanımak için Viyana'ya 1721 yılında Yirmisekiz Çelebi Mehmed'i geçici elçi olarak gönderilmiştir.¹² Yirmisekiz Çelebi Mehmet burada yazdığı raporda oradaki tecrübelerine dayanarak Viyana'ya bir şehbender tayini yapılmasının gerekliliğinden bahsetmiştir.¹³ Aynı zamanda 21 Temmuz 1718 tarihli Pasarofça Antlaşmasının 5. Maddesi gereğince Avusturya, Osmanlı tebaası ve tüccarlarının menfaatlerini korunması amacıyla kendi topraklarında Osmanlı Devleti'ne Şehbenderlik kurma hakkı tanımıştır.¹⁴ Bu antlaşmadan yedi yıl sonra 1725'te Osmanlı tüccarlarının işlerine yardımcı olması ve haklarını koruması amacıyla Kazancızade Ömer Efendi Viyana'ya şehbender sıfatıyla tayin edilmiştir.¹⁵ Fakat Ömer Efendi'nin Viyana hükümetiyle iyi geçinememesi, İstanbul'daki Avusturya elçisi Dirling'in baskıları ve casuslukla suçlanması sonucunda 1732 yılında görevden alınmıştır.¹⁶ Şehbenderlik atamaları sonraki yıllarda düzenli olarak devam etmemiştir.

1789 yılında Osmanlı tahtına yenilikçi padişah III. Selim'in geçmesiyle birlikte Nizam-ı Cedid yenilikleri kapsamında dış dünyada da yeni reformların yapılması

¹¹ Tuğrul Arık, 20. Yüzyıl başlarında Osmanlı şehbenderlerinin Ticaret Raporları, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2009, s.7.

¹² Unat, A.g.e., s.19

¹³ Akpınar, A.g.m., s.20.

¹⁴ Abdülkadir Özcan, "Pasarofça Antlaşması", TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.34, İstanbul 2007, s.180.

¹⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. IV/I, TTK, Ankara, 1983, s.151.

¹⁶ Musa Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Şehbenderlik Kurumu", Osmanlı Diplomasi Tarihi Kurumları ve Tatbiki, Ed. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, Uğur Kurtaran, Grafiker Yayınları, Ankara, 2018, s.97.

amaçlanmıştır. Bu dönemde ilk defa 1793 yılında üçer yıllık süreyle atanan daimî elçilikler kurulmuştur.¹⁷ Londra'ya Yusuf Agâh Efendi, Paris'e Seyid Ali Efendi, Viyana'ya Afif Efendi, Berlin'e ise Giritli Ali Efendi en az üçer yıl süreyle sürekli elçi olarak gönderilmişlerdir.¹⁸ İlk daimî Osmanlı elçileri Avrupa'da ticaretle uğraşan Osmanlı tebaasının haklarının korunmasını ve bu amaçla şehbenderliklerin yeniden açılmasını gündeme getirmişlerdir. Çünkü elçiler kendi vazifelerinin yanında Osmanlı tüccarlarının haklarını koruma görevinin de gerekliliği nedeniyle bu görevin Şehbenderlere verilmesi düşünülmüştür.¹⁹ Sadrazam Yusuf Paşa 1802 yılında III. Selim'e sunduğu takirde, Avrupa'da Osmanlı tebaasının artık daha fazla ticaret ile uğraştığını, buralara rağbetin arttığını ve ticaret yapanların işlerini görmek, ayrıca bu bölgelerdeki haberleri gizlice bildirmek üzere şehbender unvanı ile bir memur gönderilmesi gerekliliğinden bahsetmiştir.²⁰

III. Selim ilk olarak mali ve ticari yapıyı yıpratın ve iktisat alanında çeşitli suiistimallere de yol açın “Beratlı Tüccar”²¹ müessesesini sona erdirmiştir. Böylece tüm Osmanlı tüccarını kapsayan daha adil şartlar altında ticaret yapmalarını sağlamak amacıyla 1802 yılında şehbenderlik faaliyetleri başlatılmıştır.²²

Bu dönemde Kefalonya beyzadelerinden Angelo Fecet isimli bir gayrimüslim Napoli'ye maslahatgüzar olmak için Babıali'ye müracaat etmiştir. Bu kişinin şehbender olarak tayin edilmesi padişaha arz edilmiştir. Böylelikle Temmuz 1802'de Angola Fecet Napoli'de Osmanlı şehbenderi olarak göreve başlamıştır.²³ Şehbenderin görevleri başta Osmanlı tüccarlarının her türlü işlerine yardım etmek, hak ve

¹⁷ Ali İbrahim Savaş, “Konsolos”, TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.26, İstanbul 1992, s.179

¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ercüment Kuran, Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri (1793-1821) Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1968.

¹⁹ Yasemin Zahide Erol, Osmanlı Devleti'nde Şehbenderlik ve Paris-Londra Örnekleri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2014, s.27.

²⁰ T. Gökbilgin, “Konsolos”, TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.VI, İstanbul 1954, s.839-840.

²¹ XVIII. yüzyıldan itibaren, gayrimüslim Osmanlı vatandaşları arasından Avrupa Devletleri'nin himayesine giren tüccarlar olmuştur. Müste'min veya müste'men tüccarlar gibi iç ve dış ticarete, imtiyazlı bir şekilde ticaret yapan bu kişilere beratlı tüccar denilmiştir. Bu müessesenin doğuşunda verilen beratların ve tercümanlığın rolü olduğu kabul edilir. Bkz. Ali İhsan Bağış, Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler, Turhan Kitabevi, Ankara 1983, s. 17.

²² Mahmut Akpınar, “XIX. Yüzyılda Batıyla İlişkilerde Osmanlı Şehbenderlikleri”, Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Aralık 2017, C.41, S.2, s.131.

²³ Kılıç, A.g.m., s.98.

hukuklarının korunmasını sağlamak üzere devletin menfaatlerini de gözetmektir. İlk şehbenderler Hristiyan Osmanlı tebaasının aktif olduğu liman şehirlerinde görev almışlardır. Liman şehirlerindeki ticaret artınca buralara yerleşen Osmanlı vatandaşları da çoğalmış, dolayısıyla bu vatandaşların haklarını koruyacak şehbenderlere ihtiyaç duyulmuştur. 1821 Yunan İsyanı'na kadar farklı şehirlere şehbender ve konsolos atamaları artarak devam etmiştir.²⁴

III. Selim'den sonra 1808 yılında tahta geçen II. Mahmud döneminde devlet bürokrasisi ve diplomasi alanında köklü değişiklikler yapılmıştır. Bu değişikliklerden şehbenderlik kurumu da nasibini almıştır. Kısaca II. Mahmud döneminde bürokrasi alanındaki gelişmelere değinecek olursak, 18. Yüzyılda bürokrasinin ağırlık noktası, Divan-ı hümayundan sadrazamın yönetiminde bulunan Babıali'ye geçmiştir. Bundan sonra bürokrasinin hacminin artması nedeniyle Osmanlı Devleti'nin dış ilişkilerinden sorumlu kurum olan Reisü'l-küttâblık makamı daha etkin hale gelerek ön plana çıkmaya başlamıştır. Reisü'l-küttâbların mevkie yükselmiş, harici ilişkiler doğrudan bu kurum aracılığıyla yürütölmeye başlanmıştır. Reisü'l-küttâblar zamanla Hariciye Nazırlığı görevini üstlenseler de eksik kaldığı görölmüştür.²⁵

İlk atanan şehbenderlerin neredeyse tamamı gayrimüslim olmakla birlikte Rumlardan seçilmişti. Bu seçimde şüphesiz ticaretle ilgilenenlerin çoğunun Rum olması, dil bilmelerinden kaynaklanıyordu. Bu yüzden de ilk şehbenderlikler Ortodoks Rumların yoğun ticari faaliyetlerinin olduğu yerlerde açılmıştı. 1821'deki Yunan İsyanında Rum tercümanların ve bazı devlet adamlarının birtakım bilgileri gizlemesi ve yanlış bilgiler vermesi nedeniyle II. Mahmut elçilik ve şehbenderlik çalışmalarını durdurmuştur. Ayrıca şehbender ailesine mensup bazı kişiler bu unvanı istismar ederek halkı sömürmeye çalışmışlardır.

Osmanlı Devleti vekil şehbenderlik uygulamasına geçerek şehbenderlerin sayısını arttırmaya çalışmıştır. İlk şehbender vekili unvanı 1820'de Gregori

²⁴ Akpınar, Osmanlı Devleti'nde Şehbenderlik Müessesesi..., s.22.

²⁵ Carter V. Findley, "Hariciye Nezareti", TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.16, İstanbul 1997, s.179.

Tabasko'ya verilmiş, Triyeste'ye atanmıştır. Fakat bu tarihten 1836 yılına kadar şehbender vekili tayininin devamı gelmemiştir.²⁶

Dış ilişkilerde uzmanlaşmış kadro ve alt yapı eksikliğini tamamlamak ve 1821'deki Yunan İsyanı sonrasında dış ilişkilerdeki gayrimüslim ağırlığın yerini Müslümanların alması amacıyla II. Mahmud 1821'de Tercüme Odasını kurmuştur.²⁷ Tercüme Odası Osmanlı hariciyesinin yabancı dil ve diplomasi yeteneklerini bilen insan kaynağını yetiştirmek için kilit bir rol oynamıştır.²⁸ Tercüme Odası ve diplomasinin önem kazanmasıyla birlikte Reisü'l-küttablık dairesinin devlet yönetimindeki etkisi de önemli ölçüde artmıştır. Böylece II. Mahmud 1836' da yayınladığı bir hatt-ı hümayunla Reisü'l-küttablık kurumunu Hariciye Nezaretine çevirmiştir.²⁹ Bu durum Osmanlı Devleti'nin dış örgütüne yenilik kazandırmakla birlikte çağdaşlaşma anlamında önemli bir gelişmedir.

Hariciye Nezaretinin ilk dış teşkilatlanması şu şekildeydi:

- 1- Sefir-i kebir
- 2- Sefir
- 3- Başşehbender
- 4- Şehbender

1908 yılındaki dış teşkilatlanma ise şu şekildeydi:

- 1- Sefâret-i Kübrâ
- 2- Sefâret
- 3- Bulgaristan Komiserliği* (özel durum)

²⁶ Akpınar, A.g.m., s.22-23.

²⁷ Carter V. Findley, Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform Babıali, 1789-1922, Çev. Ercan Ertürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014. s. 155.

²⁸ Ali Akyıldız, Osmanlı Merkez Bürokrasisi (1836-1856), Timaş Yayınları, İstanbul, 2018, s.96.

²⁹ 1318/1900 Tarihli Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye, s. 136.

* Sefâret gibi çalışan komiserlik müessesesi, 19. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan Bulgaristan ve Mısır'da olan bir teşkilattır. Yüzyıllardır Osmanlı toprağı olarak yönetilen bu yerler, işgal veya siyasi antlaşmalar sonucunda elden çıkınca, gerek buralarda yaşayan Türk ahalinin hukukunu korumaya çalışmak ve gerekse Osmanlı Devleti'nin hükümlanlık hakkını, şeklen de olsa sürdürmek için, böyle

4- Başşehbenderlik

5- Şehbenderlik

6- Şehbender Vekâleti

7- Tüccar Vekâleti

1914 yılındaki dış teşkilat birimleri şu şekildeydi:

1- Büyükelçilikler

2- Orta elçilikler

3- Birinci sınıf baş şehbenderlikler

4- İkinci sınıf baş şehbenderlikler

5- Birinci sınıf şehbenderlikler

6- İkinci sınıf şehbenderlikler

7- Üçüncü sınıf şehbenderlikler

Görüldüğü üzere ilk kurulduğunda iki makama ayrılan Şehbenderlik teşkilatı, sonraki yıllarda birçok birime ayrılmıştır. Bu duruma dış ilişkilerin ve diplomasiinin gelişmesinin neden olduğu söylenebilir.

Hariciye Nezareti'ndeki teşkilatlanma bu şekilde bir dönüşüm gerçekleştirirken Şehbenderlik kurumu da bu dönüşümden etkilenmiştir. Yukarı sayfalarda bahsedildiği üzere Rum isyanından sonra Şehbenderlik memuru atamaları durdurulmuştu. 1836 yılında Hariciye Nezareti'nin teşkilinden sonra şehbenderliklerin faaliyete geçmesi kararlaştırılmıştır. İlk olarak 1840 yılında Mösyö Edvar Londra'ya "Başşehbender" unvanıyla atanmıştır. Bu ilk başşehbender tayini olmuştur.³⁰ Başşehbender şehbenderlik kurumunun en yetkili memuru unvanına sahip kişidir. 1841 yılında

bir uygulamaya gidilmiştir. Bkz. Mahir Aydın, "Bulgaristan Komiserliği", Türk Tarih Belgeleri Dergisi, C. XVII, S.21, TTK, Ankara, 1997, s.72.

³⁰ BOA, A. {DVNSŞHB.d, 1, s.27.

Mösyö Kazimir Amerik, Marsilya Başşehbenderliği'ne atanmış ve sonraki yıllarda da tayinler devam etmiştir.³¹

II. Abdülhamit döneminde yeni toprakların kaybedilmesi ve bazı sorunlar Osmanlı dış teşkilatı açısından bir dönüşümü beraberinde getirmiştir. Elden çıkan bölgeleri kontrol etme amacı bu bölgelerde yeni temsilciliklerin açılmasına neden olmuştur. Örneğin 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonrası Rusya İmparatorluğu'nun yönetimine geçen Kars ve Batum şehirlerine birkaç yıl içinde şehbender tayini yapılmıştır. 1879 Yılında Ahmet Rıfkı Efendi Batum'a³², İzzet Efendi ise Kars'a³³ tayin edilmiştir. Yine 1878 Berlin Antlaşması ile Karadağ, Sırbistan ve Romanya gibi siyasi bağımsızlığına kavuşan bölgelere de Osmanlı Devleti, hiç vakit kaybetmeden şehbender göndermiştir. II. Abdülhamid şehbenderler vasıtasıyla bölge hakkında bilgi sahibi olmayı amaçlamış, ayrıca burada kalan Osmanlı vatandaşlarının haklarının korunmasını sağlamıştır. Yeni durumlar ve uygulanan politika temsilciliklerin artmasına ve yaygınlaşmasına sebep olmuştur. Dış politikanın idaresi Yıldız Sarayı'na geçmiş olsa bile Hariciye Nezareti ile yurtdışı teşkilatı olgunluk dönemi yaşamıştır.³⁴

Şehbenderliklerin öneminin artması ve yaygınlaşmasının bir parçası olarak Saffet Paşa tarafından Şehbenderlerin sorumlulukları ve vazifeleri gündeme gelmiş, bu konuda bir layiha hazırlanarak yurtdışındaki temsilciliklerin de görüşlerinin alınması yoluna gidilmiştir. Ayrıca bu dönemde ekonominin darboğaza girmesi nedeniyle bazı sefaret ve şehbenderliklerin kapatılması gibi tasarruf tedbirleri alınarak bu kurumların tahsisatları ve masrafları belirlenmiştir. Dış teşkilatlanmada gelişmeler göstermiş Avrupa devletlerinin konsolosluk teşkilatı örnek alınarak bir nizamname yürürlüğe girmiştir.³⁵

Şehbenderliklerin yetki ve sorumluluklarının açıklandığı "1882 Şehbenderlik Nizamnamesi ve 1884 Şehbenderlik Talimatnamesi" yayınlanmış ve yürürlüğe

³¹ Akpınar, A.g.m., s.23.

³² BOA, İ.HR, 278/17077.

³³ BOA, İ.HR, 279/17152.

³⁴ Aydın Çakmak, Türk Dışişleri Teşkilatının Tarihi Gelişimi: Hariciye Nezareti, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2020, s.193.

³⁵ Çakmak, A.g.e., s. 193-194.

girmiştir. Zira bu nizamname ve talimatname ile şehbenderlik müessesesi daha sistemli bir hale gelmiş, bürokratik bağlamda gereken yapıya ulaşması sağlanmıştır.

71 Maddeden oluşan Şehbenderlik Nizamnamesi Şehbenderliklerin teşekkülü, muhasebe, fahri şehbenderler ve genel hükümler başlıklarından oluşmaktadır.³⁶

Hariciye Nezareti bünyesinde kurulan dairelerden biri de 1884 yılında kurulan ve Şehbenderlik işlerinden sorumlu olan Umur-ı Şehbenderi Müdüriyetidir.³⁷ Bu müdüriyetin şehbenderlik ve elçiliklerden gelen tüm evrakların incelenmesi, şehbenderlere basılı evrak, defter, pul gönderilmesi ve şehbenderliklerle düzenli olarak haberleşme gibi sorumluluklara sahip olmuştur.³⁸

19. Yüzyılın başlarında şehbenderlerin mesleğe alımlarında belirli kıstaslar yoktu. Şehbenderlerin kimlerden seçileceği hangi vasıflara sahip olacağı gibi şartlar belirlenmemişti. Belirli olan tek şart Osmanlı vatandaşları arasından memur seçilmesi idi. Fakat bu kuralın suiistimale uğradığı görülür. 1814 senesinde Malta’da görevli olan Nicolas Sasi hakkında gelen şikâyetler neticesinde araştırma yapılmış ve bu şahsın bir İngiliz vatandaşı olduğu ortaya çıkarılmıştı.³⁹ Başlangıçta mesleğe alımlarda gayrimüslimler, bilhassa Rumlar tercih edildi. Çünkü Rumlar Osmanlı tebaası içerisinde eğitim seviyesi Müslüman tebaaya göre yüksek ve dil bilen sınıfı oluşturuyordu. Ayrıca gittikleri ülkelere ailelerini de götürebiliyorlardı. Fakat Müslümanların ailelerini yanlarında götürmesi yasaklanmıştı. Bu gibi sebeplerden dolayı ilk memurların çoğu gayrimüslim ve tüccar olan Rum tebaa arasından seçilmişti.

19. yüzyılın ortalarından itibaren bürokratik yapıdaki reformlarla beraber diplomatik ilişkiler de gelişmeye başlamıştır. Tecrübe kazanan Osmanlı Devleti şehbenderlerin seçimi ve tayinlerinde seçici olmaya başlamıştır. Bu amaçla bir sınav sistemi geliştirmiş ve şehbender seçiminde belli kriterler aranmaya başlanmıştır. 1884 yılında kurulan Umur-u Şehbenderi Müdüriyeti bir komisyon oluşturarak bu sınavları

³⁶ 1318/1900 Tarihli Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye, s. 362-425.

³⁷ Konsolosluk işleri Müdürlüğü.

³⁸ Akpınar, A.g.m., s.49.

³⁹ Musa Kılıç, Osmanlı Hariciyesinde Gayrimüslimler (1836-1876), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2009, s.237-238.

yapmaya başlamıştır. Sınava girmek için Sultaniye Mektebinden mezun olmak ve Hariciye Nezaretinde çalışan veya istihdam edilmek üzere kaydı alınmış olması gerekiyordu. Tüccarların yanı sıra Mülkiye Mektebi mezunları sınava girmeden istihdam ediliyordu. Bu sınav sistemi sadece Vazifeli Şehbenderler için geçerliydi. Fahri şehbenderler, şehbenderliğin bulunduğu ülkeden seçilirdi.⁴⁰ Görüldüğü gibi bu dönemde bürokrasi reformlarıyla birlikte şehbender memurlarının seçimi de bir sistem dahilinde olmaya başlamıştı. Bazı durumlarda ise Osmanlı devleti için ticari görevlerden ziyade askeri istihbarat sağlanması için görevlendirilen şehbenderlerin atamalarında, askeri kökenli memur alımlarına öncelik verilmekteydi.

Görevlendirildiği ülkeye atanan şehbender iki hafta içinde görevine başlardı. Görev yerine vardığında yirmi dört saat içinde varışını yerel idareye bildirmek ve diğer görevlilere resmi ziyaretlerde bulunmak zorundaydı. Aynı zamanda Osmanlı devletinin aleyhine olmayan her merasime katılmak durumundaydı.⁴¹

Şehbenderler görev ve yetki alanlarında olan idari, siyasi, adli, ekonomik gibi her konuda raporlar sunarak hem Hariciye Nezareti'ni hem de İstanbul'u bilgilendirirlerdi. Farklı konularda Osmanlı makamlarına rapor gönderen şehbenderler bulundukları ülkedeki ticari faaliyetler, Osmanlı aleyhine çıkarılan neşriyatlar, savaş dönemlerinde bulundukları ülkenin yaptığı hazırlıklar, iç askeri durumu ve yapısı, kaçakçılık, eşkıyaların faaliyetleri, oradaki Osmanlı vatandaşlarının durumu ve sorunları ile ilgili tafsilatlı raporlar tutmaktaydılar.

Ayrıca şehbenderlerin doğrudan devlet yetkilileriyle haberleşmesine izin verilmez, ancak mecburiyet dahilinde elçiler aracılığıyla haberleşebilirlerdi. Hariciye Nezaretinin gönderdiği tüm evrakların bir suretinin elçiliklere gönderilmesi zorunluydu. Şehbenderlerin yabancı ülke konsolosluklarıyla haberleşmesi de elçilikler aracılığıyla yapılabilirdi. Yakın yerlerdeki diğer Osmanlı memurlarıyla haberleşebilirlerdi. Fakat bu haberleşmelerin nüshalarını Hariciye Nezareti'ne göndermeliydiler. Tüm bu haberleşme evrakları şehbenderhane mührüyle mühürlenmeliydi. Telgraf haberleşmeleri çoğunlukla resmi işler için kullanılıyordu.

⁴⁰ Akpınar, A.g.m., s.33.

⁴¹ 1318/1900 Tarihli Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye, s.377-379.

Devlete şehbenderlerin gidiş, izin veya maaşları ile ilgili telgraf çekilirdi.⁴² Görüldüğü gibi devlet şehbenderlerin haberleşmelerini sıkı kontrol altına almaya çalışmıştı. Bunun sebebi devletin aleyhine veya lehine olan tüm gelişmeleri yakından takip etmeyi amaçladığı söylenebilir.

Şehbenderlerin maaşları genellikle yıllık olarak verilirdi. Fakat miktar olarak Şehbenderlerin kıdem ve derecesine, bulunduğu bölgenin önemi ve tehlikesine göre değişebiliyordu. Örneğin Kars şehbenderi yıllık 30.000 kuruş alırken, aynı yıl Revan şehbenderi 24.000 kuruş, Poti şehbenderi 18.000 kuruş alıyordu.⁴³ 1884 yılında başşehbenderler yıllık 24.000 ile 36.000 arasında, şehbenderler ise 9.600 ile 24.000 arasında maaş almışlardı. Şehbenderler 1908 yılında birinci ve ikinci sınıf diye ayrılmış, birinci sınıf şehbenderler yıllık ortalama 36.000 kuruş, ikinci sınıf şehbenderler ise yıllık ortalama 24.000 kuruş maaş almışlardı. Şehbender vekilleri 1884'te yıllık 7.200 ile 12.000 arasında, kançılara memurları ise yıllık ortalama 12.000 kuruş maaş almışlardı.⁴⁴ Görüldüğü gibi maaş oranlarının belirlenmesinde hiyerarşik bir sıralama söz konusu olmuştur. Şehbenderler yaptıkları hizmetin bir karşılığı olarak maaş alırlardı. Fakat birkaç görev olsa dahi birden fazla maaş alamazdı. Ayrıca şehbenderin tayin edildiği bölgeye ulaşımının sağlanması için Osmanlı devleti şehbenderlere "Harcırah" verirdi. Bu bedel şehbenderlerin maaşlarının bir misli olarak verilirdi.⁴⁵ Şehbenderhanede, şehbender memurları dışında çok çeşitli memur bulunurdu. Bu memurların maaşları 1302 Hariciye salnamesine göre; katipler ve tercümanlar 9.000 kuruş, imamalar 6.000 ile 12.000 kuruş arasında maaş almaktaydı.⁴⁶

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşadığı mali sıkıntılar şehbender maaşlarına da yansımış, bazı şehbenderler maaşlarını zamanında alamamaktan yakınmışlardır. Bu durum şehbenderhanenin işleyişini olumsuz yönde etkilemiş, özellikle kritik dönemlerde istihbaratın zamanında sağlanmasını engellemiştir. Bu konuya ilgili bölümde değinilecektir.

⁴² Akpınar, A.g.m., s. 55.

⁴³ 1302/1885 Tarihli Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye, s. 626-627.

⁴⁴ Akpınar, A.g.m., s. 38-39.

⁴⁵ Akpınar, A.g.m., s.40.

⁴⁶ 1302/1885 Tarihli Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye, s. 626-629.

Şehbenderlerin yıllık izin kullanımları gidiş ve dönüşleri dahil iki aydı. Yıl içinde iki ayı aşan olursa maaşının yarısı kesilirdi. Daha önceden isyan gibi bir olaya karışmamış ve iki yıl hiç izin kullanmamış şehbenderler yıl içinde dört ay izin kullanabilirdi. Şehbender izinli olduğunda yerine vekil sıfatıyla bir kişi gelir ve ona özel maaş verilirdi. Ayrıca vekil şehbender görev bölgesinden ayrılamazdı. Şehbender hastalık sebebiyle görev yerinde bulunmazsa maaşı üç ay süre için ödenmeye devam ederdi. Şehbenderler görev esnasında öldüğü durumda tüm ölüm masraflarını devlet karşılardı.⁴⁷

Şehbenderlerin atama ve terfii 19. Yüzyılın başlarından itibaren padişah emriyle yapılmaya başlanmıştı. Hariciye Nezaretinin teşekkülüne kadar şehbenderlerin atama ve terfi işlemlerini Reisü'l-küttaplık makamı yapıyordu. Nezaretin kurulmasından sonra şehbender memurlarının atamaları ve terfileri de düzenli ve sistemli bir hale gelmişti. Fakat şehbenderlerin görev süreleriyle ilgili net bir sınırlama yoktu. Genellikle şehbenderler kısa süreliğine görev mahallinde çalışmış ve başka mahallere tayin edilmişlerdi. Bazı durumlarda birbiriyle akraba olan veya aynı aileden kişiler aynı yere tayin edilmişti. Bu daha çok ilk yıllarda gerçekleşmekle birlikte devlet menfaati için uygun olmadığı söylenebilir.

Şehbenderlerin terfileri, nezaretin kurulmasından sonra şehbenderlik teşkilatının da sistemli bir hale gelmesiyle gerçekleşmeye başlamıştır. Görevini başarıyla yapan ve devlete hizmetleri dokunan şehbenderlere Osmanlı Devleti rütbe vermiş ve çeşitli nişanlarla ödüllendirmiştir. Şehbenderlere verilen rütbeler birden dörde kadar; ûlâ, sâniye, sâlise ve râbia'dır. Nişanlar ise; osmanî ve mecidî'dir.⁴⁸ Görüldüğü gibi bu ödüller ve nişanlar ile Osmanlı Devleti, memurları daha istekli çalışmaya ve hizmet etmeye teşvik etmeyi amaçlamıştır.

Belirlenmiş bir görev süreleri olmayan şehbenderler ilk zamanlarda bu süreleri daha kısaydı. Fakat ilerleyen yıllarda daha tecrübeli bürokratların gelmesiyle görev süreleri de uzamıştır. Şehbenderler görevden azledilebilir, başka bir bölgeye tayin edilebilir veya kendi istekleriyle görevden ayrılabilirlerdi. Şehbender ayrılırken

⁴⁷ Akpınar, A.g.m., s.41-42.

⁴⁸ Akpınar, A.g.m., s.35-36.

yapması gereken işlemler vardı. Ayrılacağı zaman gelir ve gider işlemlerini gösteren bir cetveli hazırlamakla birlikte fazla meblağ çıkması halinde bunu kendisinden sonra gelecek olan şehbendere aktaramaz, doğrudan Hariciye Nezareti'ne gönderirdi. Ayrıca görev süresince olan tüm defterleri kapatmaları gerekmekteydi. Yeni gelen şehbendere de şehbenderhane işleri ve bölge hakkında bilgi vermesi gerekiyordu.⁴⁹

Şehbenderlere uygulanan cezalara değinmek gerekirse bu cezalar üçe ayrılmaktaydı. Bunlar; Kınama cezası, geçici uzaklaştırma cezası ve memuriyetten çıkarma cezasıdır. Kınama cezası en hafif ceza olmakla birlikte şehbenderlerin devlet tarafından uyarılması anlamına geliyordu. Bir şehbenderin kınama cezası alması için görevini aksatması, yolsuzluk, rüşvet gibi memurluğa yakışmayacak davranışlarda bulunması gerekmekteydi. Bu gibi davranışları bir süreklilik haline getiren şehbenderlere uzaklaştırma cezası verilirdi. Şehbender bir aydan bir seneye kadar görevden uzaklaştırılır, maaşının yarısı kesilirdi. Bu iki cezanın verilmesi Hariciye Nezareti'nin kararına bağlıydı. Memuriyetten çıkarma cezası, şehbenderin yukarıda belirtilen suçları sürekli hale getirmesi, ticaretle uğraşması, haksız kazanç elde etmesi, görev yerini izinsiz terk etmesi, sorumlu olduğu kuralları çiğnemesi halinde verilirdi. Memuriyetten çıkarma cezasının verilmesi Hariciye Nezareti'nin kararına ve padişahın iradesine bağlıydı.⁵⁰ Bu cezalardan birinin alınması halinde, bu durum Umur-ı Şehbenderi Müdüriyetinde bulunan memurin defterlerine kaydedilirdi.⁵¹

Bu suçlar, Osmanlı Devleti'nin şehbenderlik ağının genişlemesi, devletin denetiminin yetersiz oluşu, şehbenderlere ödenen maaşların ihtiyacı karşılamada yetersiz kalması, memurların para hırsına düşmeleri⁵² özellikle Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde artmıştı. Yine de Osmanlı devleti her beş yılda bir şehbenderlikleri müfettişler aracılığıyla teftiş ettiriyordu. Umur-ı Şehbenderi Müdüriyeti bünyesinde bulunan müfettişler, fahri şehbenderlikleri de vazifeli şehbenderler vasıtasıyla teftiş

⁴⁹ Akpınar, A.g.m., s.37.

⁵⁰ Akpınar, A.g.m., s.46-47.

⁵¹ 1318/1900 Tarihli Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye, s.362-437.

⁵² Kars Şehbenderliği kançıları Hasan Bey'in, kendisine teslim edilen Karakilise Kumandanı Ahmed Muhtar Bey'e ait kılıçlar ile diğer bir takım eşyayı kumandana teslim etmediği, Kars'ta Müslim ve gayrimüslim birçok kişiyi dolandırdığı, yasak olduğu halde muhacir pasaportlarına pulsuz, mühürsüz vize muamelesi yaptığı ve buna benzer uygunsuz davranışlarının olduğu. BOA, (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) HR.SFR.1, 143/58.

ederdi. Devlet, görevlendirdiği müfettişe gittiği yerdeki şehbenderin aldığı maaşın bir katı kadar harcırah verirdi. Ayrıca şehbenderlerle sürekli bir ilişki içinde bulunan tüccarlar vasıtasıyla şehbenderler dolaylı olarak denetlenirdi. Tüccarlar, şehbenderi memuriyetiyle ilgili devlete şikâyetle bulunabilir, aynı zamanda şehbenderden duyduğu memnuniyeti belirterek rütbesinin yükselmesinde rol oynayabilirdi.⁵³

Şehbenderliklerde, 19. Yüzyılın sonlarına doğru bir evrak kayıt sistemi oluşturulmuştu. Bu sistemin Resmi işlerin görüldüğü, birçok farklı yazılı evrakların hazırlandığı ve tanzim edildiği yerler olan şehbenderhanelerde uygulanması, devletin kurumun işleyişi hakkında bilgi almasını kolaylaştırmıştı. Şehbenderler bu evraklara pul yapıştıracak ve sıra numaralarıyla pul defterine kaydedeceklerdi. Kaydedilen pulların üzerine tarihi yazılacak ve “vergisi alınmıştır” yazılı bir mühür basacaklardı. Şehbenderler defterlerin korunmasına özen gösterecek, yazılar kazınmayacak, sayfalar yırtılmayacaktı. Eğer bir şehbender bu özeni göstermez, sayfaları yırtar veya yazıları kazırsa cezalandırılacaktı. Evrakta hata yapması halinde kırmızı mürekkeple üzerini çizecek ve altına yazmaya devam edip yan tarafına açıklama yapması gerekiyordu. Bu evraklar ve defterler Hariciye Nezareti’nden basılı olarak geldiğinden dolayı şehbenderler bu evrakları tekrar bastıramazdı.⁵⁴

Şehbenderlik kurumunun, Hariciye Nezareti’nin teşkil edildikten sonra resmi olarak tatbik edildiği dönemde Osmanlı’da vazifeli (maaşlı) şehbenderler ve fahri (maaşsız) bulunmaktaydı. Ticaretle meşguliyeti yasaklanan vazifeli şehbender kendi aralarında başşehbender, şehbender, şehbender vekili ve kañçılara olmak üzere üçe ayrılmışlardı.⁵⁵

Başşehbenderler, Şehbender memurlarının en üst sınıfını oluşturuyordu. Bu memurlar genellikle vilayet statüsüne sahip yerlerde görevlendiriliyorlardı. Yukarıdaki sayfalarda ilk başşehbenderin Londra’ya gönderilen Mösyo Edvar olduğunu söylemiştik. Başşehbenderler bulundukları bölgenin baş amiri statüsünde görev yapar ve aynı görev mahallinde alt kademedede bulunan şehbender memurları

⁵³ Akpınar, A.g.m., s.43-44.

⁵⁴ Akpınar, A.g.m., s.53.

⁵⁵ 1318/1900 Tarihli Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye, s.362.

varsa bu memurlar başşehbendere tabi olmak zorundaydı.⁵⁶ Başşehbender, batı ülkelerindeki başkonsolos memuruna karşılık gelmektedir.

Şehbenderler, Başşehbenderin alt konumunda çalışan memurlardı. İkinci dereceden öneme sahip “Liva” olarak adlandırılan vilayetten daha küçük yerlerde görevlendirilirlerdi. Başşehbendere göre daha düşük maaş almasının yanında görevleri açısından bir farklılık yoktu.⁵⁷ Yukarıda bahsedildiği gibi ilk şehbender 1803 yılında Napoli’ye giden Angelo Fecetin isimli bir şahıstı. Şehbender, batı ülkelerindeki konsolos memuruna karşılık gelmektedir.

Şehbender vekilleri ve Kançılara Memurları şehbender memurlarının alt sınıfını oluşturuyorlardı. Bu memurlar bazı durumlarda şehbenderin sorumluluğunu üstlenmekle birlikte şehbenderlerden daha az maaş alıyorlardı. İlk şehbender vekili ataması 1820 yılında olmuş, Gregori Tabasko Triyeste’ye şehbender vekili sıfatıyla atanmıştı.⁵⁸ Şehbender vekili batı ülkelerinde konsolos vekilidir. 19. Yüzyıl’ın son çeyreğinden itibaren görev yapmaya başlayan Kançılara memurları ise şehbenderliğin yazı işlerinden sorumlu memurlardı.

Yukarıda görev ve yetkilerini anlattığımız memurların yanında 1877 yılından itibaren fahri şehbenderler de görev yapmaya başlamıştır. Bu memurlar vazifeli şehbenderlerle aynı statüde olmamakla birlikte yarı resmi oldukları söylenebilir. Hiyerarşik olarak fahri şehbenderler de vazifeli şehbenderler gibi üçe ayrılırdı; fahri başşehbender, fahri şehbender ve fahri şehbender vekili. Padişah tarafından atanan bu şehbenderlerin görevi vazifeli şehbenderler gibi bölgede yaşayan Osmanlı tüccarları ve vatandaşlarının haklarını korumak ve onların işlerinde yardımcı olmaktı. Vazifeli şehbenderler gibi maaş almazlardı. Çünkü devlet adına yapılan ticari işlerden pay sahibiydiler. Fahri şehbenderlerin seçiminde ticaret ile meşgul olmuş itibarlı kişiler olmalarına özen gösterilirdi. Müslüman veya gayrimüslim olabilen bu memurlar başka bir bölgeye tayin edilmez, kendi bulundukları bölgede görev yaparlardı. Bu memurlar aynı zamanda şehbenderliğin kurulduğu bölgeden seçilirler, herhangi bir imtihana

⁵⁶ 1318/1900 Tarihli Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye, s.367; Akpınar, A.g.m., s.28.

⁵⁷ Akpınar, A.g.m., s.28.

⁵⁸ Akpınar, A.g.m., s.22.

girmelerine gerek görülmezdi. Memuriyetleri ellerinden alınan şehbenderlerin tazminat alma hakları yoktu.⁵⁹

1.2. Şehbenderlik Memurlarının Görevleri

19. yüzyılda şehbenderlerin görevleri, yukarıdaki sayfalarda belirtildiği üzere bulundukları yerlerdeki Osmanlı tüccarlarının hak ve hukuklarının koruması, ticaretle uğraşanların işlerine yardımcı olmalarıydı. Fakat ilerleyen zamanlarda, devletlerarası ilişkilerin gelişmesine bağlı olarak şehbenderler konsoloslar gibi görevler üstlenmişlerdir. Şehbenderliklerin işleyişindeki bu farklılığın sebebini Osmanlı Devleti'nin zamanla diğer ülkelere ticari amaçla gitmenin yanında istihbarat, ikamet, eğitim gibi nedenlerle gittiklerinden dolayı değiştiği söylenebilir.

1.2.1. İstihbarat Görevleri

Osmanlı Devleti'nin II. Abdülhamid döneminde şehbenderlerin en önemli görevleri arasında ilk olarak istihbarat görevleri gelmektedir. II. Abdülhamid'in devleti dağılmaktan kurtarmak amacıyla başlatmış olduğu hafiye teşkilatı zamanla büyüyerek büyük bir gelişme göstermiştir. Bu gelişmeye paralel olarak 1878 Berlin Antlaşması sonrası kaybedilen topraklara şehbender tayin eden II. Abdülhamid, onlara istihbarat ile ilgili görevler vermiştir.

Şehbenderlerin istihbarat görevleri sayesinde devlet diğer ülkelerde yaşanan askeri, siyasi, sosyal gibi pek çok önemli konuda kolayca bilgi sahibi olmaktaydı. Örneğin Kars'ın Rusya İmparatorluğu'nun yönetimine geçmesinin hemen ardından Osmanlı Devleti tarafından buraya bir şehbenderhane açmasıyla birlikte bölgede istihbarat sağlanmış, askeri, siyasi ve pek çok konuda haber alınması kolaylaşmıştır.

Şehbenderler görev yaptıkları ülkede başta Osmanlı aleyhinde olan tüm askeri faaliyetler olmak üzere bütün gelişmeleri yakından takip eder ve bunları nezarete bildirirdi. Politik toplantılar sırasında hafiyelik yapan ve devlete zararı dokunabilecek kişileri takip ederek haklarında araştırma yapma yetkisine sahipti.⁶⁰ İstihbarat

⁵⁹ 1318/1900 Tarihli Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye, s. 374-375.

⁶⁰ Ermeni müfsidlerinin Van ve civarında karışıklık çıkaracaklarının haber alındığı ve bu bozgunculara Rusya'dan gönderilen silah ve mühimmatı Rus yetkililerinin yakaladıkları, bu hususlarla ilgili Tiflis ve Kars Şehbenderlikleri'nden elde edilen mufassal malumatın ilişikte sunulduğu. BOA, HR.SYS, 2772/56.

görevlerini yerine getirirken ihtiyaç duymaları halinde kendilerine bağlı olarak çalışabilecek “hafiye memurları” nı bağlı oldukları sefaretten talep edebilirlerdi.⁶¹

Şehbenderlerin istihbarat ile ilgili görevlerini Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Reis-i Umûmisi ve Erkân-ı Harbiyye Dairesi’nin Vezâif-i Dâhiliyesi Nizâm-nâmesi’nde mevcut 47. Maddesinde şu şekilde açıklanmıştır:

“1) Yabancı devletlerin asker kuvvetlerinin tahkiki ve orduları hakkında malumat toplamak

2) Yabancı devletlerde askeri ilerlemelerin ve gelişmelerin tahkik ve tetkiki hakkında malumat toplamak

3) Yabancı devlet orduları hakkında, Osmanlı devleti lehine veyahut aleyhinde yayınlanan askeri gazeteler, risaleler veya hususi ilanlar ile ilgili malumat elde etmek

4) Gerek ataşemiliter ve gerek üst memur olarak yabancı devletlere gönderilmiş görevlilerin layihalarının tetkik edilmesi

5) Askeri istatistiklerin tanzim edilmesi

6) Yabancı askeri neşriyatların kontrol edilmesi ve bunların yayınlanması için ruhsat verilmesi

7) Yabancı ülkelerde yayınlanan Harbiye Nezareti’nin işine yarayacak malumatın toplanması.”⁶²

Kars şehbenderhanesinde görevli şehbenderlerin istihbarat görevleriyle ilgili örnekler ilerideki bölümlerde verilecektir.

Şehbenderliğin bulunduğu bölgedeki askeri gelişmeler ve hazırlıklar hakkında elçiler ve askeri ataşelerin yönelttiği sorulara şehbenderler cevap verirlerdi.⁶³ Şehbenderlere verilen bu görev sayesinde Osmanlı Devleti diğer ülkelerin faaliyetlerinden kolayca haber alabiliyordu. Devlet aleyhinde gelişen olaylar şehbenderler aracılığıyla izleniyor ve istihbarat sağlanıyordu.

1.2.2. İdari Görevler

Şehbenderlerin idari görevleri arasında ilk olarak pasaport ve vize işlemleri gelmekteydi. Pasaport Osmanlı vatandaşı olanlara verilir, Osmanlı vatandaşı

⁶¹ 1318/1900 Tarihli Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye, s.362-376.

⁶² Müslimen Abacı, II. Abdülhamid Döneminde Karadeniz Bölgesindeki Şehbenderliklerin İstihbarat Faaliyetleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (1876-1909), İstanbul, 2019, s.63-64.

⁶³ Gültekin Yıldız, "Osmanlı Dış Askeri İstihbaratında Formelleşme: Elçiliklerde Ataşemiliterliğin İhdası ve Osmanlı Askeri Ataşe Raporları", Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S.17, Ankara 2012, s.239-266.

olamayanlar, Osmanlı topraklarına giriş yapması yasak olanlar ve ülkeye girişi güvenlik açısından tehlikeli görülen kişilere pasaport verilmezdi. Ayrıca, ilmühaber ibraz etmeyenler veya sahte ilmühaber ibraz edenlere pasaport verilmezdi. Osmanlı vatandaşları pasaport işlemlerini şehbenderhanelere başvurarak gerçekleştirirlerdi. Şehbenderin bu durumu Hariciye Nezareti'ne bildirmesi gerekiyordu. Bazı Ermeniler Osmanlı topraklarına giriş yapmak için sahte pasaport ibraz ediyor veya tabiiyet değişikliği yapıyordu. Bu nedenle şehbenderler pasaport ve vize verirken dikkatli davranmaya özen gösteriyorlardı.

Pasaport alan kişiler, bu pasaportlarını vize ettirmek zorundaydı. Ayrıca Osmanlı topraklarına geçmek isteyen yabancı vatandaşların da pasaportlarına vize uygulaması gerekiyordu.⁶⁴ Bu vize uygulamasını yaptırmak için yine şehbenderhanelere başvuruyorlardı. Örneğin Rusya'dan hicret etmek için Devlet-i Aliyye Şehbenderlerinden senelik pasaport alarak Kars ve Kağızman'da ikamet eden ailelerin vize işlemleri halledilmişti.⁶⁵ Pasaportlarını şehbenderhanelerde vize ettirmeyenlere para cezası veriliyordu. Şehbenderhaneler tüm pasaport ve vize verdiği kişilerin listelerini hazırlayıp nezareti bilgilendirmek zorundaydı.⁶⁶ Bir yıl geçerli olan pasaportların süresi dolduğu takdirde o şehrin şehbenderi pasaporta el koyacaktı. Pasaportu alınan kişiye "Tabiiyet İlmühaberi" verilerek o ülkede bir süre daha kalmasına müsaade edilecekti.⁶⁷ Pasaportun yanında ayrıca seyahat etmek isteyen bir kişi mürur tezkiresi* de almak zorundaydı.

Şehbenderin bulunduğu yerde ikamet etmek isteyen Osmanlı vatandaşları, altı ay içinde şehbenderhaneye giderek ismini kaydettirmeli ve tabiiyet ilmühaberi almak zorundaydı. Bunu yapmayanlara para cezası uygulanırdı. Osmanlı vatandaşı bir erkek ile evlenecek olan kadın da Osmanlı vatandaşı sayılacağı için bu zorunluluk onun için

⁶⁴Rusya tebaasından Ohannes Tavisof'un, Kars'tan Erzurum'a avdeti için pasaportunun vize edilmesi isteği. BOA, Y.A.HUS, 401/67.

⁶⁵ BOA, DH.MKT, 2150/8.

⁶⁶ 1318/1900 Tarihli Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye, s.390-391.

⁶⁷ Akpınar A.g.m., s. 57.

* Yol izin belgesidir. Bu belge sadece yurtdışına çıkacak tebaaya değil, ayrıca yurtiçinde seyahat etmek isteyen tebaaya da verilmeye başlanmıştır. Bu uygulamanın amacı kitle göçünü önlemeye yöneliktir. Bir yerden bir yere gitmek isteyen yerli ve yabancı herkes, gerektiğinde yolda bu belgeyi memurlara göstermek zorundaydı. Bkz. Mübahat Kütükoğlu, "Mürur Tezkiresi", TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.32, İstanbul 2006, s.60- 61. Standford J. Shaw- Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, E Yayınları, C.II, İstanbul 1994, s.70.

de geçerliydi. Ayrıca şehbenderler, tabiiyet ilmühaberî alan kişilerin isim ve fotoğraflarını Dahiliye Nezaretî'ne göndermeleri gerekiyordu.⁶⁸

Osmanlı vatandaşının vefatı halinde o bölgede görevli olan şehbender ölen kişinin ölüm sebebi, adı, ikamet adresi, öldüğü tarih ve saati kaydeder ve bir ölüm belgesi hazırlayarak bunun birer suretini Dahiliye ve Hariciye Nezaretî'ne gönderirdi.⁶⁹

Vefat eden kişinin miras ve vasiyetname işlemleriyle ilgilenmek şehbenderlerin görevleri arasındaydı. Şehbenderin görev yaptığı mahalde vefat eden kişinin miras olarak bıraktıkları ve vasiyeti şehbenderler tarafından Hariciye Nezaretî'ne bildirilirdi.⁷⁰ Örneğin 1908 yılında Osmanlı tebaasından Erzurum'un Taşmescid diğer adıyla Dariağacı mahallesi ahalisinden Mahmud Receboğlu, Şemseddin Alioğlu ve Feyzi Eminoğlu kar fırtınası sebebiyle ölmüşler ve üzerlerinde bulunan para ve elbiseler Kars Şehbenderliği'ne teslim edilmiştir. Daha sonra bu eşyalar şehbenderlik tarafından mirasçılara teslim edilmiştir.⁷¹

Yurt dışında yaşayan vatandaşların evlilik işlemleriyle yine şehbenderler ilgilenmekteydi. Evlenmek isteyen Osmanlı vatandaşı şehbenderhaneye başvurur, şehbenderhane memuru evlenmelerinde sakınca görmeyen çiftlere ilmühaber verirdi. Durum hakkında bilgilendirilen Dahiliye Nezaretî de bu ilmühaberleri mahalline göndererek sicil-i nüfusa kaydını yapardı. Evlenmeleri sakıncalı olan çiftler Hariciye Nezaretî'ne bildirilir ve gelecek emre göre hareket edilirdi.⁷²

Bir Osmanlı vatandaşının çocuğu olması durumunda o çocuğun cinsiyetini, anne ve babasının isimlerini, doğduğu gün ve saati içeren bilgileri şehbenderler iki şahit ile kaydettirerek aileye doğum ilmühaberî verirlerdi. Bu konudaki bilgileri şehbenderler Hariciye Nezaretî'ne gönderirlerdi.⁷³

⁶⁸ 1318/1900 Tarihli Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye, s.377-423.

⁶⁹ 1318/1900 Tarihli Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye, s.395-396.

⁷⁰ 1318/1900 Tarihli Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye, s.399-404.

⁷¹ BOA, HR.UHM, 51/45.

⁷² 1318/1900 Tarihli Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye, s.394-395.

⁷³ 1318/1900 Tarihli Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye, s.394.

Yardıma muhtaç Osmanlı vatandaşlarına yardım etmek ve bunların memleketlerine iadesi de şehbenderlerin diğer bir göreviydi. Sakat olsun veya olmasın sosyal ve ekonomik açıdan sıkıntıya düşen Osmanlı vatandaşlarına şehbenderler sahip çıkardı. Hasta olan vatandaşların tedavi masraflarına yardım eder, onların memleketlerine iadesini gerçekleştirirdi. Yardımda bulunacağı kişilerin Osmanlı vatandaşı olması gerekmektedir. Vatandaşlığını ispat edemeyen kişilere yardım edilmezdi. Muhtaçların memleketlere gönderilmesi sırasında yapılan harcamaların kaydını tutardı. Şehbenderler tüm bu işlemleri kayıt altına alarak Hariciye Nezareti'ne gönderirdi.⁷⁴

1.2.3. Adli Görevler

Osmanlı şehbenderleri ticari davaların çözümünde rol alarak Osmanlı tüccarlarının kendi aralarında veya yabancı tüccarlar ile aralarında doğan anlaşmazlıklara son vermek ve onların haklarını korumak adli görevleri arasındaydı. Bu anlaşmazlıkları zabıtnameye kaydederler ve bunun bir suretini Hariciye Nezaretine de göndererek bilgilendirirlerdi.⁷⁵

Şehbenderler aynı zamanda bölgede bulunan Osmanlı vatandaşlarının da hak ve hukuklarını korumakla görevliydi. Dolayısıyla şehbenderin bulunduğu bölgede Osmanlı vatandaşına karşı veya Osmanlı vatandaşının başkasına karşı işlediği suçlar mahkemede görülür ve şehbenderler bu davayı takip ederlerdi. Osmanlı vatandaşına karşı bir haksızlık veya yanlışlığın yaşanması durumunda şehbender o vatandaşı koruyabilir ve gerekli girişimlerde bulunabilirdi.⁷⁶ Örneğin Rusya'da Memalik-i Osmaniye'ye saldırmak için hududa yaklaşıp bazı Kürt köylerine taarruz eden Ermenilerin mahkemesi Kars Şehbenderliği tarafından takip edilmiştir.⁷⁷

Osmanlı gemi kaptanı veya personelinin bir suç işlediği durumda suçlular yerel adliyede yargılanırlardı. Yine şehbenderler bu gemi kaptanı ve personellerinin davalarını takip ederek haklarını savunabilirdi.⁷⁸

⁷⁴ 1318/1900 Tarihli Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye, s.387-389.

⁷⁵ 1318/1900 Tarihli Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye, s.409.

⁷⁶ 1318/1900 Tarihli Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye, s.410.

⁷⁷ BOA, Y.A.HUS, 242/53.

⁷⁸ 1318/1900 Tarihli Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye, s.409.

1.2.4. Siyasi ve Diplomatik Görevler

Siyasi ve Diplomatik özelliklerden ziyade idari ve ticari görevlere sahip olan şehbenderler diplomat olmamalarına rağmen devlet görevlisi statüsü taşımış ve gittikleri ülkelerde uluslararası bir statüye sahip olmuşlardı. Osmanlı Devleti diğer ülkelerdeki siyasi ve diplomatik faaliyetlerini daha çok sefirler vasıtasıyla yürütse de şehbenderlere de önemli siyasi görevler vermişti.

Şehbenderlere devletlerarası antlaşmaların ve muhaverelerin yapılması, Osmanlı hükümetinin menfaatinin korunması ve Osmanlı sancağının gözetilerek özen gösterilmesi gibi görevlerin verilmesi siyasi görevleri arasında yer alır. Ayrıca şehbenderler ticaret, sanayi ve sağlık gibi mühim meselelerde bilgi edinmek için mahalli hükümet, itibar sahibi ahali ve ecnebi hükümetlerin konsoloslarıyla devamlı olarak muhaberat halinde olması görevleri verilmiştir.⁷⁹ Örneğin Kars Şehbenderliği, Kars ve Rusya dahilinde gerçekleşen siyasi olayları yakından takip ederek, gerektiğinde mahalli hükümetle haberleşmede bulunma ve Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren konular hakkında gerekli makamlara malumat vermekle yükümlüydü.

Şehbenderler bulundukları bölgedeki üst düzey devlet görevlileriyle kendi devlet görevlilerinin görüşmelerine aracılık ederlerdi. Ayrıca şehbenderler bulundukları ülkede Osmanlı devletini temsil ettiklerinden dolayı kendi sorumlulukları ve devletin çıkarını gözetmek amacıyla bazen bölgede yaşanan olaylara resmi olarak tepki gösterebilirlerdi.⁸⁰

1.2.5. Dini Görevler

II. Abdülhamid'in devletin parçalanmasını önlemeye yönelik uyguladığı İslam birliği siyasetiyle, dini faaliyetler çoğalmıştı. Bu nedenle şehbenderlere de dini alanda bulundukları ülkede görevler düşmüştü. II. Abdülhamid dini hizmetlerin yerine getirilmesi amacıyla şehbenderlikler dahilinde bölgeye imamlar tayin edilmişti. Bu imamlara maaş bağlanmış ve cami ihtiyaçları şehbender aracılığı ile devlet tarafından karşılanmıştı. Başlangıçta az sayıda imam bulunurken zamanla farklı şehirlerde görev yapan imam sayısı artmıştı. Şehbenderlerin vefat eden Osmanlı tebaası için devletten

⁷⁹ Düstur, Tertip 1, C.II, 1298, s.192

⁸⁰ Akpınar, A.g.m., s.79.

izin alarak arazi satın alması ve defin işlemlerini gerçekleştirme yetkisine sahip olmalarını da dini görevleri içerisinde sayabiliriz.⁸¹

1.2.6. Diğer Görevler

Zamanla birçok şehirde yaygınlaşan şehbenderliklerin yukarıda sayılan görevlerinin dışında değinebileceğimiz sorumlulukları vardı. Genellikle ticaretin yoğun olarak yapıldığı şehirlerde görevlendirilen şehbenderler, bu bölgedeki Osmanlı Tüccarlarının haklarını gözetmek ve onların işlerine yardımcı olmak durumundaydılar. Böylece bölgelerindeki ticari ve ekonomik her durumdan haberdar olup bu bilgileri Osmanlı devletine bildirirlerdi.⁸² Osmanlı tüccarlarına ticaret beratını da yine şehbenderler verirdi. Eğer bir şehbender ticaret yapmak isteyen kişi hakkında olumlu görüşünü dile getirirse devlet o kişiye ticaret beratını verir ve o kişi şehbenderliğin bulunduğu şehirde ticaret yapmaya başlardı. Şehbenderin bu görevi üstlenmesinde bölgenin bilirkişisi olarak görülmesinin etkili olduğu söylenebilir.

Devlet, şehbenderler aracılığıyla o bölgedeki Osmanlı vatandaşlarına sağlık alanında hizmet vermiştir. Ayrıca şehbenderler bulundukları ülkelerin sağlık alanındaki gelişmeleri, sağlık şartları ve hizmetlerini devlete bildirirlerdi. Ülkede salgın hastalık olup olmadığını, varsa devletin bu konudaki önlemlerini de rapor olarak devlete bildirirlerdi. Hayvanlar ve bağları etkileyen hastalıkları da araştırarak gelişmeleri devlete bildirirlerdi.⁸³

Şehbenderlerin ayrıca bulundukları ülkenin basın-yayın faaliyetlerini takip etmek, Osmanlı Devleti aleyhine olan yayınlara engel olmak ve aleyhte yapılan yayınların Osmanlı topraklarına girmesini engellemek gibi görevleri vardı. Aleyhte yazılan önemli yazılar Türkçe veya Fransızcaya tercüme edilerek şehbenderler aracılığıyla bağlı oldukları sefarete gönderilir, çok önemli olduğu düşünülen yazılar ise doğrudan Hariciye Nezaretine gönderilirdi.⁸⁴

Yurtdışında yaşayıp askerlik çağı gelmiş olanlar şehbenderler tarafından uyarılırlardı. Bu uyarıya uymayan kişiler için gerekli işlemler yapılırdı. Ayrıca malul

⁸¹ Akpınar, A.g.m., s.78-79.

⁸² 1318/1900 Tarihli Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye, s.380.

⁸³ 1318/1900 Tarihli Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye, s.379.

⁸⁴ 1318/1900 Tarihli Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye, s.362-376.

durumda olduğunu iddia eden kişilerden sağlık raporu istenir ve nezarete gönderilirdi.⁸⁵

1.3. Kars Şehbenderliği'nin Kuruluşu

93 Harbinden sonra imzalanan Berlin Anlaşmasıyla Kars, Ardahan ve Batum Rusya İmparatorluğu tarafından yönetilmeye başlanmış, Kars ve Ardahan sancağından Kars Oblastı* oluşturulmuştur.⁸⁶ Kars bölgesi'nin Osmanlı Devleti'nin elinden yeni çıkan bir bölge olması ve Rusya İmparatorluğu'nun idaresinde bulunan Kafkasya'ya stratejik bir konumda bulunması nedeniyle Osmanlı Devleti için önemli bir yere sahip olmuştur. Osmanlı Devleti o bölgede yaşayan Osmanlı vatandaşlarının durumuna dair bilgi edinmek, tebaasının çıkarlarını korumak, göç etmek isteyenlerin göç işlerine yardımcı olmak ve bölgeye dair gelişmeleri yakından takip etmek amacıyla Kars'ta bir şehbenderlik kurumunun açılmasını kararlaştırmıştır. Bu dönemde Tiflis, Bakü, Batum, Poti, Sivastopol, Rumiye, Hoy, Tebriz, Rostov, Peşte, Hocabey (Odessa) gibi şehirlerde de Kafkasya'yı yakından takip eden şehbenderlikler bulunuyordu. Fakat Kars'ın Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmasının hemen ardından buraya bir şehbender ataması önem arz etmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Kars şehrine gidip gelen tüccar ve Osmanlı tebaasının işlerini görmek üzere Kars Şehbenderliği'ne ilk olarak 15 Mayıs 1879 tarihinde İzzet Efendi atanmıştır.⁸⁷ Bu tarihi Kars Şehbenderliği'nin kuruluş tarihi olarak kabul edebiliriz.

Kars Şehbenderliği ilk kurulduğu dönemde başşehbenderlik derecesinde şekillendirilmiş, fakat 1905 yılında bu kurumun statüsü değiştirilmiştir. 30 Eylül 1905 tarihli belgede, Kars Başşehbenderliği'nin Başşehbenderlik derecesinde olmasına gerek olmadığı, kuruma ayrılan tahsisatın dahi şehbenderlik tahsisatı miktarına eşit olduğu gerekçesiyle Kars Başşehbenderliği unvanının şehbenderliğe çevrilmesine karar verildiğinden bahsetmektedir.⁸⁸

⁸⁵ Erol, A.g.m., s.82.

* Rusçada Oblast terimi Osmanlı'da vilayet anlamına gelmektedir.

⁸⁶ İlber Ortaylı, "Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars", Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler I, Turhan Kitabevi, Ankara, 2000, s.344.

⁸⁷ BOA, İ.HR, 279/17152; BOA, A. {DVNSŞHB.d, 1, s.86.

⁸⁸ BOA, İ.HR, 399/11.

Aralık 1895 yılındaki bir belgeye göre Kars'ın merkezi bir yerinde olan şehbenderhane binası, üç yüz metrekaresi kapsayan ve on iki odalı bir ev olarak 7.500 rubleye satın alındığı bildirilmektedir.⁸⁹

Kars şehbenderlerinin bölgede Osmanlı Devleti'ni temsilen idari, sosyal, siyasi ve istihbarat gibi birçok farklı alanda görevleri bulunmaktaydı. Fakat Kars'ın Osmanlı Devleti'nin elinden çıkan yeni bir bölge olması ve bölgenin Rusya yönetimine geçmesi sonucu burada yapılan faaliyetleri yakından takip etmek amacıyla şehbenderlerin siyasi ve istihbarat görevleri Osmanlı Devleti için daha önemli bir yer tuttuğu söylenebilir.

Şehbenderlerin askeri istihbarat görevleri arasında Rusya'nın Kafkasya Ordusu'nun askeri hareketliliği, manevraları, silah tedarikleri, Rusya'nın iç askeri durumu, Ermenilerin siyasi ve askeri faaliyetleri, terör eylemleri hakkında rapor tutmayı sayabiliriz. Şehbenderler bölgede yaşanan gelişmeleri raporlar halinde genellikle Petersburg Sefareti üzerinden Hariciye Nezaretine ya da doğrudan Osmanlı yetkililerine bildirmişlerdir. Örneğin Birinci Dünya Savaşı öncesinde Ekim 1911'de Harbiye Nezareti'nin talebi gereğince Petersburg Sefiri Turhan Paşa, Kars Şehbenderi Cemaladdin Bey'e talimat vererek Rusya'nın askeri hazırlıkları ve siyasi durumu hakkında bilgi verip günlük tutmasını istemiştir.⁹⁰

10 Ekim 1912 tarihinde alınan kararla Kafkasya'daki tüm şehbenderlerin Rusya'nın askeri durumu hakkında elde ettikleri haberleri doğrudan dönemin Kars şehbenderi kâtibi Hasan Bey'e şifre ile bildirmeleri, Rusya'nın diğer bölgelerindeki şehbenderliklerin ise askeri istihbarat belgelerini Petersburg Sefareti'ne iletmeleri istenmiştir. Böyle bir kararın alınmasında Hariciye Nezareti'nde çoğalan haberleşme evraklarının kaydının tutulmasının zorlaşmasının etkili olduğu yazılıdır. Kafkasya bölgesindeki şehbenderler Rusya'nın seferberlik hazırlıkları gibi önemli askeri raporları doğrudan nezarete bildirecek onun dışındaki tüm istihbarat belgelerini Kars Şehbenderliğine göndereceklerdi.⁹¹ Böyle bir kararın alınmasının sebebi Ekim 1912 yılına rastlayan İtalya ve Osmanlı arasında yaşanan Trablusgarp Savaşı nedeniyle

⁸⁹ BOA, İ.HR, 349/33.

⁹⁰ BOA, HR.SFR.1, 161/30.

⁹¹ BOA, HR.SFR.1, 164/89; BOA, HR.SFR.1, 167/4.

Hariciye Nezareti'nin gerekli önemi Kafkasya'ya verememesinden kaynaklı olabilir. Bu kararlar Kars Şehbenderliği'nin çalışma yükü artmış, Kafkasya'daki tüm haberleşme evraklarından sorumlu hale getirilmiştir. Ayrıca bu dönemde savaş nedeniyle gönüllülerin askere yazılma işlemlerini Kars Şehbenderliği yürütmüştür. Aralık 1912 tarihli raporda nizam dahilinde askerliğe katılmak isteyen gönüllülerin kabullerine devam edileceği şehbenderliklere tebliğ edilmiştir.⁹²

Şehbenderlerin sosyal ve siyasi istihbarat görevleri, bölgedeki Ermenilerin Osmanlı aleyhine yaptığı faaliyetler, Ermenilerin Rusya ordusuna katılmaları, Rusların Ermenilere karşı tutumları, yabancı cemiyetlerin faaliyetleri, firarilerin araştırılması, Kars'tan Osmanlı topraklarına göçler ve Osmanlı topraklarından Kars'a göçler, bölgedeki Türklerin durumları gibi konular hakkında rapor tutmak görevleri arasındadır. Yine bu raporları da şehbenderler Petersburg Sefareti üzerinden Osmanlı makamlarına bildirmektedirler. Bu raporların sıklığı yaşanan gelişmelerin önemine ve yoğunluğuna göre değişmekteydi.

Kars Şehbenderlerinin idari görevlerinin başında pasaport ve vize işlemleri gelmekteydi. Rusya tabiiyetinde kalmak istemeyen Osmanlı vatandaşlarının Kars Şehbenderliği'ne müracaat ederek pasaport almaları gerekmekteydi. Aynı şekilde Osmanlı topraklarında bulunup Rusya tarafına geçmek isteyenler de şehbenderliğe başvurarak pasaport almaları gerekiyordu. Osmanlı'dan Kars'a göç etmek isteyenler genellikle Ermeniler olmuştur. Rusya yönetiminde olan Kars'a geçmek için çok fazla Ermeni'nin başvuru yapmasından endişe duyan Rusya, bu duruma engel olmak amacıyla Şehbenderliğe zaman zaman pasaport ve vize verme konusunda müdahale ettiği görülmektedir. Ayrıca Kars'tan ayrılacak olan Osmanlı vatandaşlarının bölgedeki emlaklarının satımı ve devri gibi işlemlere de yardımcı olmak şehbender memurlarının görevleri arasındaydı.

Kars şehbenderlerinin bölgeye gelen Osmanlı memurlarının bölgede araştırma yapmalarında gerekli kolaylığı sağlamak gibi görevleri de vardır. Örneğin Ocak 1907 tarihli bir belgede Kars şehbenderi, görevine başlamak üzere Tiflis'ten Kars'a gelip hududun Beyazıt tarafında Rus askerleri tarafından yapılan hazırlıkları görmek isteyen

⁹² BOA, HR.SFR.1, 167/30.

yeni Van valisine refakat etmek için Nezarete yazı yazmıştır. Nezaretten gelen yazıda bölgedeki Rusların şikâyet etmesine sebep olmayacaksa bu seyahati gerçekleştirebileceklerine dair izin verilmiştir.⁹³

1.3.1. Kars Şehbenderliği'nde Görevli Şehbenderler ve Diğer Görevlilerin Özellikleri

Kars'ın stratejik konumu ve bu bölgenin Osmanlı hududunda 4. Orduya komşuluğu nedeniyle önemli bir askeri bölge olmuştur. Kars gibi askeri öneme sahip coğrafyalarda şehbenderlerin görevlendirilmesinde askeri alanda eğitim almış, istihbarat faaliyetlerini yerine getirebilecek tecrübeye sahip ve bölgenin dilini iyi bilen Müslüman memurların seçimine özen gösterilmiştir. İlk olarak 1890 tarihli belgede Rusya ordularının, Kafkasya İslam ahalisinin harpte gerçekleştirebileceği isyanları önlemek üzere ahaliyi başka bölgelere göndermeye çalıştığını ve huduttan geçen pasaportsuz kişiler için bir emir verildiğini bildirdikten sonra bu hususlar hakkında doğru ve açık bilgi edinilmesinin Kars'ta İslam ahalisinden bir şehbender bulundurulmasına bağlı olduğu söylenmektedir.⁹⁴

Aralık 1897 Tarihli Kars Şehbenderi Mustafa Bey raporunda Kars şehbenderliğine önem verilerek mahalli hükümetle haberleşmeyi sağlamak üzere şehbenderhane kitabetine mükemmel Fransızca veya Rusça lisanını yazabilecek bir kâtibin ve şehbendere erkan-ı harpten bir yardımcının tayin edilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Şehbender günlük işlerden ziyade siyasi ve askeri malumatları elde etmekle uğraşarak kendisi veya yardımcısı etraftaki duyumları teyit etmek için arada sırada gezmesi ve Rusya Erzurum konsolosunun hususi hafiye postasını Tiflis'e yetiştirmek üzere Erzurum'dan doğruca hududa, Karaorgan'a götürmekte olduğu gibi Kars Şehbenderinin de önemli malumatları kendi hususi adamıyla hududa yetiştirerek vakti zamanında Erzurum'a veya İstanbul'a ulaştırmasının gerekliliğinden bahsetmiştir.⁹⁵

1909 Mayıs'ında Hariciye Nezareti'nin Sadarete gönderdiği yazısında ise Kars ve Tiflis Şehbenderliklerine askeri kökenli şehbender atamasının gerekliliğinden

⁹³ BOA, HR.SYS, 1359/78; BOA, BEO, 2979/223385.

⁹⁴ BOA, İ.DH, 1174/91781.

⁹⁵ BOA, Y.MTV, 170/100.

bahsedilmiştir.⁹⁶ Rusya İmparatorluğu 4. Ordu mıntıkasındaki konsolosluklarını askeri memurlarla idare etmiş ve bölgeyi daima asker şebekesi altında bulundurmuş olmasına binaen⁹⁷ Kars ve Tiflis Şehbenderliği'nde de askeri subayların görevlendirilmesinin gerekliliğine değinerek Rusya'nın Kafkasya'daki askeri gelişmeleri ve yeniliklerinden seri ve doğru bir şekilde haber alınmasının önemi dile getirilmiştir. Şehbenderlerin şehbenderlik işlerine bakmaktan asıl vazifelerini yapamadıkları, bu nedenle şehbenderlerin refakatine kâtip sıfatıyla askeriye'den bir subayın istihdam edileceği, bu subayın hem şehbenderlik işlerine bakacağı hem de askeri haberleri bildireceği için Fransızca ve Rusça dillerine aşina olması ve bir an önce tayin edilmesinin gerekliliği üzerinde durulmuştur. Bu durumun Rusya ve İran bölgesinde görev yapan diğer şehbenderler için de uygulandığı vurgulanmaktadır.⁹⁸

Belgelerden şehbender ve kâtibin yanı sıra şehbenderhane kançılarının da askeri kökenli olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum şehbenderhanenin istihbarat akışının doğru bir şekilde sağlanması için önemlidir. Ayrıca şehbenderhanenin askeri kökenli memurlar tarafından idare edilmesi bölgedeki Rus mahalli idaresinden doğal olarak saklandığı görülür. Örneğin 1913'te Kars Şehbenderliği'nde kançılar sıfatıyla bulundurulan askeri memur Hüsnü Efendi'nin gerçek vasfını Ruslar öğrenmiş ve buna şehbenderlerden birinin sebep olduğu haberi alınmıştır. Bu haberin doğruluğunun araştırılması için Hariciye Nezareti'ne yazı gönderilmiştir.⁹⁹

Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti Kars şehbenderhane memurlarının atamalarında askeri kökenli ve Müslüman olmalarına özen göstermeye çalışmıştır. Bu subaylar vasıtasıyla bölgedeki askeri gelişmelere dair doğru bilgi sahibi olunmuştur.

Arşiv belgelerinden tespit edebildiğimiz şehbenderhane memurları ve görev süreleri aşağıdaki tabloda yer almaktadır;

İSİM	GÖREV	SENE
İzzet Efendi	Şehbender	Mayıs 1879

⁹⁶ BOA, BEO, 3546/265928.

⁹⁷ BOA, BEO, 3562/267090.

⁹⁸ Mustafa Tanrıverdi, "Osmanlı Şehbenderlik Raporlarında Gürcistan (XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinden I. Dünya Savaşı'na Kadar)" Uluslararası Türk-Gürcü İlişkileri Sempozyumu, Trabzon, 2017, C.I, S.1, s.597; BOA, BEO, 3546/265928.

⁹⁹ BOA, HR.SYS, 2956/50.

Asım Bey	Şehbender	Mayıs 1880
Emin Efendi	Şehbender	1882
Lütfi Efendi	Şehbender	Ocak 1884
Miralay Danyal Saib Bey	Şehbender	Aralık 1884
Binbaşı Salih Sabri Bey	Şehbender	Şubat 1895
Binbaşı Mustafa Bey	Şehbender	Eylül 1896
Mehmed Fuad Bey	Başşehbender	Aralık 1897
Binbaşı Salih Sabri Bey	Şehbender	Şubat 1898
Binbaşı Recep Bey	Şehbender	Mayıs 1898
Kemal Bey	Şehbender	Kasım 1905
Ömer Cemaleddin Bey	Şehbender	Haziran 1909

Tablodan anlaşıldığı üzere Miralay Danyal Saib Bey, on bir yıl süre ile en uzun süre görev yapan şehbender olmuştur. En kısa görev, bir aylık süre ile Lütfi Efendi'ye aittir. Toplamda on iki şehbender Kars Şehbenderliği'nde görev almıştır.

Kars Şehbenderhanesinde şehbenderin işlerine yardımcı olmak üzere yazı işlerinden sorumlu kâtip, Osmanlı vatandaşlarının noterlik işlerini yürütmek üzere kançılar, Rusça ve Fransızca dillerine hâkim olup çeviri işlerini yürütmek üzere tercüman şehbenderlikte görev almıştır. Kars Şehbenderhanesinde kançılarlık makamının teşekkülü Şehbenderhane işlerinin yoğunlaşmasından sonra olmuştur. 26 Haziran 1880 tarihindeki şehbenderlik belgesine göre şehbenderhanenin işleri muhaceret dolayısıyla günden güne artmış, bu durumun kolaylaşması için şehbenderhane hasılatından ödenmek üzere 1500 kuruş maaşla Feyzi Efendi ilk kançılar olarak tayin edilmiştir.¹⁰⁰ Şehbender izinli olduğu zaman veya şehbenderlikten ayrılmak üzere bir yere seyahat etmesi gerektiğinde yerine vekil olarak kançılar veya saydığımız şehbenderlik memurlarından biri bırakılmıştır. Bu memura görev yaptığı süre içerisinde gereken maaş ve tahsisat ödenmiştir.¹⁰¹

¹⁰⁰ BOA, İ.HR, 282/17447; Kavkazkiy Kalendar na 1882, Otdelenie Pervoe, İzdanniy Glavnim Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, Tiflis, 1881, s.558.

¹⁰¹ BOA, HR.TO, 67/45.

Aşağıdaki tabloda Kars Şehbenderhanesi'nin tespit edebildiğimiz diğer görevlileri görev yıllarına göre sıralanmıştır;

Feyzi Efendi	Şehbender Kançıları	Haziran 1880
Mıgırdıç Efendi	Şehbender Kançıları ve Kâtibi	Aralık 1882
Ahmed Fazıl Bey	Şehbender Kançıları	Haziran 1890
Şerefüddin Bey	Şehbender Kançıları	Mart 1893
İshak Efendi	Şehbender Kançıları	Nisan 1893
Mehmed Ragıb Bey	Şehbender Kançıları	Ağustos 1893
Memduh Bey	Şehbender Kançıları	Ocak 1895
Mazhar Bey	Başşehbender Vekili	Şubat 1898
Emin Bey	Şehbender Vekili ve Kançıları	Aralık 1898
Mehmed Rıfat Bey	Şehbender Vekili ve Kançıları	Mart 1899
Hasan Kemaleddin Bey	Şehbender Vekili	Mart 1901
Ragıb Bey	Şehbender Kançıları	Mayıs 1903
Hasan Rüşdü Bey	Şehbender Kâtibi	Şubat 1911
Hüsnü Efendi	Şehbender Kançıları	1913?
Ali Rauf Bey	Şehbender Vekili	Eylül 1914

Osmanlı Devleti'ne hizmetlerinde yararlılık gösteren şehbenderler çeşitli rütbe ve nişanlarla ödüllendirilmekteydi. Kars şehbenderleri ve kâtipleri de devlete yaptıkları hizmetlerden dolayı ödüllendirilmişlerdir. Osmanlı- Rusya sınırında iki ülkenin mülki ve askeri memurlarının kaçakçılığı önlemeleri, haydutların tutuklanması ve teslimi, Osmanlı'ya giden Rusya tebaası için hizmet etmelerinden dolayı Kars valisinin teklifi üzerine Osmanlı memurlarından bazılarına Rusya Hükümeti tarafından muhtelif rütbelerde nişanlar verilmiştir. Rusya memurlarına da Osmanlı hükümeti ve Osmanlı Şehbenderhanesine olan hizmet ve yardımlarından dolayı muhtelif rütbelerde nişanlar verilmiştir.¹⁰² Hükümet tarafından Mayıs 1894 yılında Kars Şehbenderi Danyal Efendiye ikinci rütbeden mecidi nişanı verilmiştir.¹⁰³ Kars

¹⁰² BOA, HR.SFR.1, 111/24.

¹⁰³ BOA, HR.TH, 141/72.

şehbenderlerine başka devletler tarafından verilen nişanlar da mevcuttur. Örneğin Mart 1898 de eski Kars şehbenderi Binbaşı Mustafa Bey'e İran hükümeti tarafından Şir-i Hurşid nişanı verilirken¹⁰⁴ Ekim 1910 da Şehbender Cemaleddin Bey'e İtalya devleti tarafından 4. Rütbeden Saint Maurice ve Lazarus nişanı verilmiştir.¹⁰⁵

1.3.2. Şehbenderlerin Maaşları ve Tahsisatları

1302 (1885) Tarihli Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye'ye göre Kars Şehbenderinin yıllık tahsisatı 6 bin kuruş, yıllık maaşı 24 bin kuruş olmak üzere toplam 30 bin kuruştur.¹⁰⁶ Yine aynı tarihli salnameye göre Kars Şehbenderhanesi tercümanına yıllık tahsisat verilmemekle birlikte yıllık maaşı 9 bin kuruştur.¹⁰⁷

Zaman zaman verilen tahsisatın ve maaşların memurlara yetmediği veya zamanında ödemenin yapılmadığı görülmüştür. Bu nedenle hafiye istihdamında ve bilgi edinmede aksamaların olduğu görülmüştür. Örneğin Şubat 1891 tarihli Kars Şehbenderliği belgesinde Ermenilerin bozguncu faaliyetlerini şehbenderliğe ihbar etmesinden dolayı Hacı Ebuzade İsmail Ağa'nın akçeyle ödüllendirilmesi gerektiği halde ödemenin yapılamadığı, bu nedenle şehbenderhaneye casusluk edenlerin birer birer çekilmeye başladığı bildirilerek, casus istihdamı için yeterli miktarın tahsis edilmesi istenmektedir.¹⁰⁸ Temmuz 1897 tarihli Kars şehbenderi Mustafa Bey'in raporunda ise edindiği siyasi ve askeri haberleri Başkumandanlığa, Hariciye Nezareti'ne, Petersburg Sefareti 'ne, Erzurum Vilayeti 'ne ve kumandanlığına sunduğunu belirttikten sonra kendisinin önemli vazife vazifelerinin olduğunu, yalnızca duyulanlar ve bölge gazetelerinden edindiği haberleri bildirmekle yetinilmeyip gece gündüz askeri hazırlıklara devam eden Rusya askerlerinin tüm hareketlerinden ve icraatlarından haberdar olmak ve her şeyi bizzat görüp doğruluğundan emin olmak için çalıştığını belirtmiştir. Bu konuda elde edilen başarının, bölgeyi gezerek haber sağlayanların çalışmasıyla olduğuna değindikten sonra Temmuz/Ağustos 1896 senesinden beri şehbender ve askeri maaşının ödenmediği, hesap edilene göre şimdiye kadar sadece 1800 kuruş aldığını, maaşının ödenemediğinden zor durumda kaldığını

¹⁰⁴ BOA, BEO, 1088/81552.

¹⁰⁵ BOA, İ.TAL, 467/55.

¹⁰⁶ 1302/1885 Tarihli Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye s.626.

¹⁰⁷ 1302/1885 Tarihli Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye s.629.

¹⁰⁸ BOA, Y.PRK.EŞA, 12/84.

belirtmektedir. Askeri haberlerin edinilmesi konusunda Sarıkamış, Kağızman, Gümrü ve Tiflis'e kadar seyahat edilmesi için gerekli olan araba gibi ulaşım araçlarının sağlanması ve Kars'taki Ermenilerin hareketlerinden haber almak için hafiyeler istihdam edilmesinin paraya duyulan ihtiyaçtan dolayı mümkün olmayacağı nedeniyle şehbender bu gibi harcamalar için şehbenderhaneye para ayrılmasını talep etmiştir.¹⁰⁹

15 Nisan 1908 tarihli belgede yine devletin şehbenderhane masraflarını karşılayamadığı görülür. Belgede şehbenderhane masrafları ödenmediğinden şehbenderin mağdur halde olduğu, padişaha hizmet etmek istediği fakat parasızlıktan dolayı bu hizmeti yapamadığı bildirmiştir. Belgenin devamında havadisleri elde etmeye çalışmakta olduğunu, iki buçuk verst*lik mesafenin topografya haritalarını ve gerekli olan diğer şeyleri elde etmeye çalıştığını, bölgede Rusya askerleri tarafından hazırlıklar yapıldığını ve yeni oluşturulan kolordunun o ay içinde seferber haline geleceğini bildirdikten sonra her malumatın dikkatle ve zamanıyla anlamak için paraya ihtiyacı olduğunu belirtmiştir.¹¹⁰ 26 Nisan 1908 tarihli belgede yine Kars şehbender vekiline araştırma yapılması için hafiyeye ayrılan paraların ödenmesi gerektiği halde maaş bile verilmemekte olduğu belirtilmiş ve ödemelerin bir an önce yapılması gerektiğinden bahsetmiştir.¹¹¹

Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti Şehbenderlere ayrılması gereken paraları bazı yıllarda zamanında ödeyememiş ve şehbenderler de bölgede istihbarat sağlayacak hafiyelere gerekli ödemeyi yapamamıştır. Bu durum istihbarat faaliyetlerinin duraksamasına ve haberlerin Osmanlı makamlarına zamanında ulaştırılamamasına neden olmuştur. Dönemin şartları dikkate alındığında Osmanlı'nın maaşları ödeyememesinde ekonomik açıdan zor durumda olmasının etkili olduğu söylenebilir.

Ayrıca Osmanlı Devleti, Kars'ta Osmanlı tebaasından olup hastalanan şahısların tedavi masraflarıyla vefat edenlerin defin masraflarının karşılanması gerektiğinden bu ödemeler için Kars Şehbenderliği'ne para göndermiştir.¹¹²

¹⁰⁹ BOA, HR.SFR.1, 119/75.

* Verst, Rusya'nın uzunluk ölçü birimidir. 1 Verst, 1,0668 kilometreye karşılık gelmektedir.

¹¹⁰ BOA, Y.PRK.HR, 36/14.

¹¹¹ BOA, BEO, 3299/247416.

¹¹² BOA, HR.TH, 101/73.

1.3.3. Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Şehbenderhanenin Durumu ve Kapanışı

Kars Şehbenderhanesi Osmanlı Devleti ile devamlı muhaberede bulunduğundan Ruslar tarafından daima sıkı gözetim altında tutulmuştur. Özellikle 1. Dünya Savaşı öncesinde bu sıkı gözetim ve takibatın arttığı söylenebilir. Şubat 1911 tarihli belgede Kars Şehbenderi bu konuda yaşadığı bir olayı ayrıntılı biçimde Petersburg Sefareti'ne telgrafla bildirmiştir. Şehbenderin ifadesine göre şehrin belediye başkanı vazifesinde bulunan Kars polis müdürü Kurban Bayramı tebriki için, şehbenderhanenin kendisine iki dakika mesafede olmasına rağmen yirmi dakika uzaklıktaki şimendifer istasyonundan telgraf çekmeyi tercih ettiği yazılıdır. Resmi günlerde mahalli hükümetin ileri gelenlerinden bazılarının gerek evlerine gerekse makamlarına bizzat tebrik için gidilmekte ve şimdiye kadar onlardan da aynı şekilde karşılık görüldüğü halde geçen Kurban Bayramı'nda mahalli hükümetten kimsenin tebrike gelmemesinin şehbenderhaneye temastan ne derecede kaçınmakta olduklarını göstermesi bakımından önemli olduğunu belirtmektedir. Şehbender, mahalli hükümet memurlarından başka bölgedeki Müslim, Gayrimüslim ve Osmanlı vatandaşlarının samimiyetini kazandığı halde çiftçi sınıfından bir iki kişinin haricinde kimsenin gelmediğini, teftiş için dışarıya çıktığında kimseyle görüşemediğini ifade etmektedir. Kimsenin nefretine ve husumetini kazanmaya sebep olmadığını belirttiği halde jandarma ve hafiyenin korkusundan *“herkes benden en mühlik mikroptan sakınır gibi kaçıyorlar”* demektedir. Diğer şehbenderhane memurları da aynı muameleyi görmüştür. Kars Şehbenderi bazı hususlar için Kars kadısı Ali Efendi'ye, şehbenderhane kavas¹¹³ı Hasan Ağa ile bir mektup göndermiştir. Hasan Ağa on dakika sonra gözleri dolu olarak şehbenderhaneye gelmiş, selamı Ali Efendi'ye iletmiş, fakat Ali Efendi mektubu eline bile almayarak *“git haydi git, başımı belaya sokma ve bir daha da kapıma gelme!”* diyerek onu kovmuş olduğunu ifade etmiştir. Şehbender bu muamelenin doğrudan doğruya kendi tarafına yapıldığını düşünerek Garip Çavuş isimli bir Müslümanla kadıya mektup yollamıştır. Kavalov İsimli bir jandarma çavuşu Garip çavuşun evine giderek *“senin Osmanlı tebaasıyla çok görüştüğün ve bunları evine kabul ettiğine dair haberler alıyoruz. Beni buraya onun için gönderdiler, dikkat*

¹¹³ Elçilik veya konsolosluklarda koruma memuru durumundaki özel kıyafetli kişidir.

edesin ha!” diye tehdit etmiş ve aynı kişi kadı Ali Efendi’nin evine de giderek aynı tehditte bulunmuştur. Garip Çavuş şehbendere uzaklara sürgün edilmemek için bundan sonra kendisinin yanına gelmeyeceğini ve tebaayla görüşemeyeceğini söylemiştir.¹¹⁴ Görüldüğü gibi Şehbenderhaneye karşı Rus mahalli hükümeti sıkı tedbirler almış, askeri subaylar, memurlar, bölge ahalisi ve hatta Osmanlı tebaasının bile şehbenderhane çalışanları ile görüşmeleri yasaklanmıştır.

Genel olarak 1. Dünya Savaş’ına kadar istihbarat haberlerini zamanında ve doğru bir şekilde yürüten şehbenderlerden, savaşın başlamasıyla birlikte haber alınamamıştır. Rusya’da bulunan bazı şehbender memurlarının tutuklandığı haberleri alınmıştır. Şehbenderhanenin tehlike altında bulunduğu bu dönemde, istihbarat faaliyetleri durmuş, şehbenderhane çalışanları güvenli bir şekilde Osmanlı’ya gitmenin yollarını aramışlardır.

1 Ağustos 1914 tarihli başkumandan vekili tarafından yazılan belgede Kafkasya’da bulunan şehbenderliklerden bölgenin durumu hakkında edindikleri haberleri günü gününe bildirmeleri istenmektedir. Tiflis ve Kars şehbenderlerinden hemen hemen hiçbir malumatın alınamadığını, hiç olmazsa bulundukları şehirlerde gördükleri askeri hareketler ve bölgenin durumunu sefaret vasıtasıyla bildirmelerinin önemli olduğu yazılmıştır. Vatanın, hizmete en ihtiyaç duyduğu bu dönemde şehbenderlerin haklarında iyi olmayacağı şeklinde uyarıda bulunularak bir hafta içinde kendi gözleriyle gördüklerini bildirmeleri emredilmiştir.¹¹⁵ Fakat Ekim 1914 tarihli şifreli telgrafnamede Rusya’daki şehbender memurlarının bazılarının tutuklandığı haberini alan Hariciye Nezareti, Kars Şehbenderi Cemaleddin Bey’in Erzurum’a gelmesi için emir vermiştir.¹¹⁶

Birinci Dünya Savaş’ı dönemindeki Kars şehbender belgelerinin çoğu, son Kars şehbenderi olan Cemaleddin Bey’in Osmanlı’ya nasıl döneceği ile ilgilidir. Bu dönemde Petersburg Sefareti ve Hariciye Nezareti ile muhaberratta bulunan Cemaleddin Bey’e Hariciye Nezareti, Batum’dan Trabzon’a, oradan da Erzurum 3. Kolordu Kumandanlığı’na gitmesini tebliğ edilmişse de Cemalettin Bey, Petersburg

¹¹⁴ BOA, HR.SYS, 1344/12.

¹¹⁵ BOA, HR.SYS, 2107/6.

¹¹⁶ BOA, DH.ŞFR, 443/9.

Sefiri Fahrettin Bey'e gönderdiği yazıda Batum'dan Trabzon'a vapur olmadığını, Erzurum'a gitmenin uzun süreceğini ve zor olduğundan dolayı Kötek* üzerinden gelmesinin uygun olup olmadığını sormuştur. Fahrettin Bey Cemalettin Bey'in Kötek üzerinden derhal Erzurum'a gitmesini ilettikten sonra Cemalettin Bey, bir önceki gece Tiflis kançıları Ali Rauf Bey'in geldiğini, vali tarafından gönderilen telgrafta Cemalettin Bey'in ancak Viladivostok yoluyla gidebileceği bildirilmiştir.¹¹⁷

19 Ekim 1914 tarihli Petersburg sefaretinden gelen telgrafta Kars şehbenderinin Paris'e gitmesi kararlaştırılmışken Kafkasya valisinin ancak Viladivostok yoluyla gidebileceğini söylediği ve şehbenderin hudut tarafından Osmanlı'ya gitmesine engel olunmaması gerektiği konusunda Rusya hariciye nezaretine talepte bulunduğu yazılıdır. Rusya hariciye nazırı, Kafkasya valisinin kararından haberi olmadığını, Kars'ın tahakküm altında olması nedeniyle iki devlet arasındaki ilişkilerin iyi olmadığını, dolayısıyla şehbenderin Osmanlı Devleti'ne Kars hakkında malumat verebilmesi ihtimaline karşı böyle bir tedbir alınmasının ihtimal dahilinde olduğunu bildirmiştir.¹¹⁸ Ayrıca askeri hükümetten bu konuda malumat isteyeceği ve şayet bu tedbir kabul edilmişse askeri işlere müdahale edemeyeceği cevabı verilmiştir. Sefir bu konuda Kars şehbenderinin dönmesinin mecbur olduğunu bildirerek buna müsaade etmesinde ısrar ettiği yazılıdır.¹¹⁹ Görüldüğü üzere Petersburg sefirinin Cemalettin Bey'in güvenli bir şekilde Osmanlı topraklarına dönmesini sağlamak için yoğun çaba içine girdiği anlaşılmaktadır. Fakat Cemalettin Bey'i bölge hakkında istihbarat taşıyabileceği şüphesiyle kendisi için tehdit olarak gören Rusya hükümeti, şehbenderin Osmanlı'ya dönmesinde sorun çıkarmıştır.

31 Ekim 1914 tarihinde Kars şehbenderi Cemalettin Bey sefaret vasıtasıyla zevcesiyle birlikte Kötek üzerinden Erzurum 3. Ordu Kumandanlığı'na varmıştır. Kumandanlığa, Rusların Kars bölgesindeki askeri teşebbüsleri hakkında malumat vermiştir.¹²⁰ Cemalettin Bey kendisi Erzurum'a giderken yerine vekil olarak Tiflis Başkonsolosluğu Kançıları Ali Rauf Bey'i bırakmıştır. Fakat Şehbenderhane

* Kars Oblastının Kağızman sancağına bağlı bir köydür.

¹¹⁷ BOA, HR.SFR.1, 177/16.

¹¹⁸ BOA, DH.EUM.VRK, 15/68.

¹¹⁹ BOA, HR.SYS, 2161/19.

¹²⁰ BOA, HR.SYS, 2161/21.

işleyişinin savaş nedeniyle duraksamasından dolayı bu döneme ait bir şehbenderlik belgesi yoktur.

30 Eylül 1915'te Ali Rauf Bey ve Rusya'da bulunan Osmanlı şehbenderlerinin İsveç üzerinden Osmanlı topraklarına dönmelerine Rusya hükümeti izin vermiştir.¹²¹ Kars Şehbenderhanesi'nin, Şehbender Vekili Ali Rauf Bey'in Osmanlı'ya dönmesiyle kapandığı söylenebilir.

¹²¹ Diğer şehbenderlerin listesi için bkz. BOA, HR.SYS, 2978/20.

İKİNCİ BÖLÜM

2. KARS ŞEHBENDERLİĞİ'NİN ASKERİ VE SİYASİ İSTİHBARAT RAPORLARI

Osmanlı devleti, içten ve dıştan gelebilecek her türlü tehlikeye karşı devleti korumak ve erkenden önlem almak amacıyla iç ve dış istihbarat faaliyetlerine önem vermiştir. Bölgedeki Osmanlı tebaasının işlerini görmek ve aynı zamanda bölgeye dair havadisleri gizli olarak Osmanlı makamlarına bildirmek amacıyla 1879'da kurulan ve 1. Dünya savaşının başlangıcına kadar faaliyetine devam eden Kars Şehbenderliği'nin faaliyetlerini ve dış askeri ve siyasi istihbarat sistemindeki gelişmeleri değerlendirebilmek için Kars Şehbenderliği'nin Hariciye Nezareti ve Petersburg Sefareti'ne gönderdiği raporları incelemek gerekir. İstihbarat raporlarının ağırlığı bölgedeki Rusların askeri hazırlıkları, harekâtları, manevraları ve tedariklerinden oluşmakla birlikte, Ermeni komitelerinin terör eylemleri ve hazırlıkları, soygun ve kaçakçılık faaliyetlerine dair raporlar tutulmuştur. Ayrıca Rusya İmparatorluğu'nun Müslümanlar ve Ermeniler üzerinde uyguladığı siyasi politikaya dair raporlar da mevcuttur. Sarıkamış harekâtı öncesinde şehbenderlerin tuttukları raporlar incelendiğinde şehbenderlerin erken uyarı görevini yerine getirdikleri görülür. Fakat buna rağmen istihbarat raporları savaş öncesinde tedbir alınması için kullanılamamıştır. Bu bölümde Kars Şehbenderliği'nin bölgeye dair askeri ve siyasi alanda tuttuğu raporlar üç ayrı başlık altında incelenecektir.

2.1. Rusya'ya Dair Askeri İstihbarat Raporları (Rusların askeri hazırlıkları ve manevraları hakkındaki raporlar)

Rusya Kars'ı ele geçirdikten sonra Osmanlı Devleti bu bölgede gerçekleştirilen askeri faaliyetleri kendisine bir tehdit olarak algılamış ve bu konuda bir önlem alabilmek amacıyla bölgede görevlendirdiği Osmanlı şehbenderleriyle devamlı olarak haberleşme halinde olmuştur. Kars Şehbenderleri genellikle gizlice edindikleri önemli istihbarat bilgilerini Hariciye Nezareti'ne bildirirken, Petersburg Ateşemiliterliği ve Osmanlı hududunda Kars'a komşu olan Erzurum'daki 4. Orduyla da askeri alanda yazışma halinde olmuştur. Bazı mühim konulardaki yazışmalar şifreli olarak

yapılmakla birlikte edinilen istihbarı haberler çoğu zaman şehbenderlerin sahada görevlendirdiği hafiyeler vasıtasıyla sağlanmıştır.

Şehbenderlerin Rusya hakkında tuttıkları raporlar; Rusya İmparatorluğu'nun askeri hazırlıkları, harekât planları, Kars bölgesine birlik kaydırma, asker sayısındaki artışlar, Kafkasya ve çeşitli bölgelerden gönderilen silah ve harp malzemelerinin sevkıyatları, atış talimleri ve manevraları, kumandanların Kars ordugahını teftişleri, askeri amaçlı yapılan şose yollar ve şimendifer hatları gibi içeriklere sahiptir. Rusya hükümeti Kars'ı ele geçirdikten sonra bu bölgede gücünü toplayabilmek ve Osmanlı Devleti'ne karşı uygun bir zamanda girişeceği savaşta bir üs oluşturmak için Kars bölgesinde yoğun askeri faaliyetler içerisine girmiştir. Kafkasya'daki askeri kuvvetlerinin bir kısmını Kars'a kaydırarak her sene yaz aylarında düzenli olarak atışlı talimler ve manevralar yaptırmıştır. Ayrıca savaş zamanında bölgenin muhasara altında bulundurulma ihtimaline karşılık Kars'a mühimmat ve erzak tedariği yapmaya devam etmiştir. Askeri geçitlere kolaylık olması ve iletişimi sağlamak için önemli görülen her yere telgraf hatları çekilmiş ve yollar yapılmıştır. Ordularının ihtiyat, levazım ve cephane ikmalini kolaylaştırması için şimendifer hattı, şehrin her yerine istasyonlar kurulmak suretiyle yaygınlaştırılmıştır.

Kars şehbenderi İzzet Efendi'nin tuttuğu 1880 yılına tarihlenen ilk askeri belge Rusların her sene Kars ovasında yaptıkları manevralar ile ilgilidir. Manevralar yapıldıktan sonra askeri hizmetlerini tamamlamış olanların belgelerini alarak memleketlerine döndüğü yazılıdır.¹²² Rusya hükümeti Kars'taki askeri kuvvetlerin disiplinini temin etmek için manevralar yaptırmıştır. 1882 yılına tarihlenip Kars Şehbenderliği'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen bir belgede Rusya'nın Kars vilayetine ve hududa yakın köylere Don ve Kuban kazaklarının iskân ettiği, bunun amacının kazakları burada muharebeye hazırlamak olduğu ve hududun güvenliğini sağlamakla görevlendirildikleri yazılmıştır.¹²³ Raporlara göre sonraki yıllarda da görüleceği üzere Rusya hükümeti, sınıra yakınlığı nedeniyle Kars'taki askeri

¹²² BOA, HR.SYS, 1231/76.

¹²³ BOA, HR.TO, 333/36.

birliklerini her yıl arttırarak manevralar yaptırmış, askerleri ileride gerçekleştirmeyi düşündüğü muharebeye hazırlamaya çalışmıştır.

Kars şebenderleri hafiyelerden ve yabancılardan edindikleri tüm askeri istihbarat bilgilerini vakti ve zamanıyla nezarete bildirmeye çalışmış, emin olmadıkları haberlerin doğruluğunu teyit ederek nezareti tekrar bilgilendireceği yazılmıştır. Örneğin şebender, bir İngiliz'den 39. Askeri fırkaya mensup 12 kişinin Iğdır'dan Soğanlı'ya kadar farklı yerlerde yollar yapmakla meşgul olduklarını bildirdikten sonra bu bilginin doğruluğunu araştıracağını ve benzeri hazırlıklara sebebiyet verecek hiçbir şey olmadığını söylemiştir.¹²⁴ Osmanlı makamları da edindikleri bilgilerin doğruluğunu teyit ettirmek için şebenderliklere yazı göndermiştir. Örneğin 1905 yılında seraskerlik, şebenderliklere ve Petersburg Sefareti'ne Rusya'nın Kars ve hududa doğru asker ve mühimmat sevk etmekte olduğunu belirttikten sonra durumun araştırılmasını isteyen bir yazı göndermiştir.¹²⁵

Şebenderlik raporlarına göre Kars'ın Rusya hakimiyeti zamanında Rusya hükümeti sürekli olarak Kars'a istihkamlar, yollar ve telgraf hatları kurarak Kars istihkamlarını ve altyapısını güçlendirmek ve Osmanlı Devleti'ne karşı bir güç olmak yolunda hazırlıklar yapmıştır. Örneğin 1887 yılındaki bir raporda Rusya'nın 93 Harbinden beri istihkamların yenilenmesine devam edilmekte olduğu, Rusya Erkan-ı Harbiye Heyeti'nin Çakmaktepeler üzerinde bulunan istihkamlara önem verdiği için istihkamların yenilenmesi ve askeri faaliyetlerin bu tepelerin üzerinde devam ettiği yazılıdır. Bir karayolu ile birleştirilmiş olan Muhlis ve Thomas arasındaki taburlardan başka birtakım kışlalar ve istihkamların inşa edildiği belirtilmiştir. Bu istihkamların vadinin girişini müdafaa amacıyla yapıldığı anlaşılmıştır. Kars etrafındaki bütün istihkamlar telefon hattıyla birbirlerine bağlanarak şehirde bulunan Tophane Dairesi telefon hatlarının merkezi olarak kabul edildiği bildirilmiştir.¹²⁶ Kars, Rusya hakimiyetindeyken askeri ve idari altyapısı güçlendirilmeye çalışılmıştır.

Rusya askeri heyetine mensup kumandanlar zaman zaman Kars istihkamlarını teftiş ederek eksikleri tamamlamak amacıyla Kars'a gelmişlerdir. Kumandanların

¹²⁴ BOA, HR.SYS, 1358/61.

¹²⁵ BOA, BEO, 692/51836.

¹²⁶ BOA, HR.TO, 340/56, Y.A.HUS, 205/75.

hareketleri günü gününe şehbenderler aracılığıyla takip edilerek raporlar halinde nezarete sunulmuştur. Örneğin 25 Temmuz 1887 yılındaki rapora göre Rusya Harbiye Nazırı Vannovskiy?, Erkan-ı Harb Yüzbaşısının oğlu, Kars Vilayeti Askeri Kumandanı Tomiç ve Kafkasya Askeri Müstahfız Kumandanı Troçki, Kafkasya Askeri Baş Mühendisi Padimov, Tiflis Asker Müstahfız Kumandanı Kurçin, 39. Piyade Fırkası Kumandanı Adolf Vilgelmoviç Fon Şak İle Kafkasya İstihkam Alayı Kumandanı Zezeman'ın 19 Temmuz'da Kars'a geldikleri yazılmıştır. Askeri hastaneyi teftiş ettikten sonra ordugahta kahvaltı ederek Sarıkamış'a gitmişler, ayın 21'inde Sarıkamış askeri müstahfızıyla Soğanlı'daki askeri mevkileri teftiş etmişler ve buraya gelen Erzurum'daki Rusya konsolosuyla görüşmüşlerdir. Temmuzun 22. günü Sarıkamış'tan dönerek Kars guvernörünün evinde yemek yedikten sonra o gün Kars'tan ayrılarak Hazar denizinin diğer tarafında bulunan askerlerin durumunu öğrenmek üzere Bakü'ye hareket ettiği bildirilmiştir.¹²⁷ Başka bir belgede, 1889'ın Haziran ayında Kars valisi Prens Dondukov Korsakov'un Sarıkamış'taki yeni yolları ve istihkamları teftişi, ardından Batum'a hareketi rapor edilmiştir.¹²⁸ Haziran 1893'te Kafkasya valisi Kars'a gelerek ayın 17'sinde Sogot'a gitmiştir.¹²⁹ Kars şehbenderinin raporunda Kafkasya valisi Şeremetyev'in ramazan ayının 18. günü Kars'a gelerek Kars muhafızı Kuban Piyade Alayı, kale topçuları ve kale muhafazasıyla görevli piyade taburlarının resmi geçidini izleyip öğle yemeğini çadırda yedikten sonra Sarıkamış'a gittiği ve oradan Soğanlı savunma hattıyla Karakurt'u teftiş ederek 21. Günü akşamı döndüğü, 22. Günü öğleden iki saat sonra Tiflis'e hareket ettiğini detaylı olarak yazmıştır.¹³⁰ Kafkasya valisi ve kumandanı Şeremetyev'in 17 Ağustos Perşembe günü akşam üzeri Kars'a geldiği Cuma günü Kars kilisesini ziyaret ettikten sonra istihkamları teftiş ederek topçuların nişan talimlerine katıldığı bildirilmiştir. Ayrıca yanlışlıkla topun ateşlenmesi sonucu vefat eden askerlerin cenazesinde bulunmuş, ertesi gün Kars'ı muhafazayla görevlendirilen asker ve topçuların yoklamalarını yaparak Tiflis'e dönmüştür.¹³¹

¹²⁷ BOA, HR.TO, 340/60.

¹²⁸ BOA, HR.TO, 343/15.

¹²⁹ BOA, Y.PRK.HR, 17/39.

¹³⁰ BOA, BEO, 243/18171.

¹³¹ BOA, Y.A.HUS, 336/88.

Üst düzey subayların bölgeye yaptığı ziyaretler zaman zaman Osmanlı hükümeti tarafından şüphyle karşılanarak ziyaret sebepleri Hariciye Nezareti tarafından bölgedeki Kars Şehbenderliği'ne sorularak rapor istenmiştir.¹³² Raporda Rusya Harbiye Nazırının Kars'ı ziyaretinin Rus ordusunun denetiminin bir parçası olduğu söylenmiştir.¹³³

Rusya İmparatorluğu Kars'taki askeri kuvvetlerini her yıl arttırmaya devam etmiştir. Bazı şehbenderlik raporlarına göre bu askerler manevra yapmak ve hududu korumakla görevlendirilmişlerdir. Örneğin Kars Şehbenderliği'nden nezarete gönderilen yazıda Milliruzi isimli bir yerdeki piyade ve topçu alaylarının Kars'a geldikleri yazılmıştır.¹³⁴ 30 Mayıs 1894 tarihli belgede Hocabey'den bir albay ve beraberinde 900 askerin Kafkasya'ya nakil olduğu, bu naklin Kars gazetesinde yazılı olduğu, Kars'a gelen 500 askerin güya kaçakçılığı önlemek için Kağızman, Oltu ve Sarıkamış hudutlarına dağıtıldığı Kars Şehbenderliği'nden bildirilmiştir.¹³⁵ Kars'a gelen 650 kişinin Kağızman'a gönderildiği bildirilmiştir.¹³⁶ 1894 tarihli belgede Kafkasya'daki orduların her sene Ağustos'un sonuna doğru yapmaya başladıkları manevralara bu sene istisnai olarak Mayıs'ın 10'unda başlayacakları ve Gümrü ile Kars arasında savunma ve taarruz manevraları uygulayacakları Kars Şehbenderliği'nden bildirilmiştir. Bu plana göre Gümrü'deki kuvvetlerin Mayıs'ın 11. günü Kars'a hareket edeceği ve Kars'tan giden ordunun ise savunma için mayısın 12. ve 13. günü Perkit* ile Kars arasında bulunan tepelerde manevralar yapılacağı ve 14. Günü Kars'a dönerek manevralara son verileceği bildirilmiştir.¹³⁷ Mayıs 1895 tarihli belgede hududun korunmasıyla görevlendirilen askerlerin arttırılmasının sebebinin Osmanlı hududunda yaşayan ahalinin alışkanlık etmiş olduğu kaçakçılığın önünü almak olduğu, Rusya Hükümeti'nin hududun muhafazasını sağlayan Kazak Alaylarına ilaveten süvari ve piyadeden oluşan Kars hudut livasını sevk ettiği bildirilmiştir.¹³⁸ Rusya askerleri otuz sekiz gün talimden sonra sonbahar manevralarının yapılması için

¹³² BOA, Y.A.HUS, 205/11.

¹³³ BOA, Y.A.HUS, 204/79.

¹³⁴ BOA, Y.PRK.ASK, 65/131.

¹³⁵ BOA, Y.A.HUS, 298/57.

¹³⁶ BOA, BEO, 415/31057.

* Perkit, Soğanlı (Taht) kazasının köyüdür.

¹³⁷ BOA, Y.A.HUS, 299/88.

¹³⁸ BOA, Y.MTV, 120/7.

Sarıkamış'ta toplanmışlardır. 20. fırka eski yerine dönmeyip mevsim geçtiği halde Gümrü ve Ardahan gibi önemli askeri mevkieerde tutulmuşlardır. Askerlere zahire ve mühimmat gönderilerek seferberlik için gerekecek her şeyin mevcut olduğu şehbenderlik tarafından bildirilmiştir.¹³⁹

Rusya'nın Kars'a asker tedarikleriyle birlikte mühimmat ve erzak tedarikleri çoğu zaman eşzamanlı olmuştur. Askerlerin manevra sırasında kullanacakları mühimmatlar istihkam depolarında, erzaklar ise istihkam ambarlarında depolanmıştır. Ağustos 1895 yılına ait şehbenderlik raporunda Kars'a varması beklenen 20 bin Rus askeriyle 4 bin kişi için zahire tedarikine başlandığı, bu askerlerin muvazzaf veya ihtiyat askeri oldukları belli değilse bile manevra yapmak amacıyla hududa yakın Sarıkamış ordugahına gitmek için Kars'tan geçeceklerinin haber alındığı Kars Şehbenderliği'nden bildirilmiştir. Ayrıca mahalli hükümet tarafından sözleşmeli memurlara zahire tedariki için emir verildiği delille ispatlanarak rapor halinde sunulmuştur.¹⁴⁰ Zahire tedarikinden birkaç hafta sonra Kars Şehbenderliği'nin nezarete gönderdiği yazıda Kars'ın muhafazasıyla görevlendirilen 155. Piyade alayının Osmanlı hududuna yakın Yahşiler isimli yerde atış talimleri ve manevralar yaptığı, diğer yerlerde bulunan askerlerin de Sarıkamış ordugahında birleşerek umumi büyük manevralar yapacakları bildirilmiştir.¹⁴¹ Askerlerin atış talimleri ve manevralarından önce mühimmat ve erzak tedarikleri tamamlanmaya çalışılmıştır.

Kars şehbenderliğinin idaresi Osmanlı hududu, Oltu ve Kağızman arasındaki bölgeyi kapsarken Oltu'dan Karadeniz sahiline kadar olan bölge Batum Başşehbenderliği'nin idaresinde, Kağızman ve İran hududuna kadar olan kısım ise Kafkasya Başşehbenderliği'nin (Tiflis) idaresindedir.¹⁴² Dolayısıyla bu bölgelerde yaşanan gelişmeler üç şehbenderlik arasındaki yazışmalarla takip edilmiştir. Aynı zamanda Kars'a gelen mühimmat ve erzakların genellikle Nikolayev İskelesi ve Batum limanı üzerinden gelmesi sebebiyle bu konudaki istihbarat faaliyetleri Batum Osmanlı Başşehbenderliği ve Kars Şehbenderliği arasında olmuştur. Örneğin 1895 tarihli belgede Batum'a 1150 sandık hartuç ile 2350 sandık top mermisinin

¹³⁹ BOA, Y.PRK.ASK, 109/46.

¹⁴⁰ BOA, Y.MTV, 126/62.

¹⁴¹ BOA, BEO, 661/49503.

¹⁴² BOA, HR.SFR.1, 97/47.

gönderildiği, Kars ve Aleksandrapol (Gümrü)'e ulaştırılması için sandıklara nakledildiği Batum Başşehbenderliği'nden Kars Şehbenderliği'ne bildirilmiştir. Ayrıca Kars Şehbenderliği'nin Petersburg Sefareti'ne ilettiği raporda Kars ve Aleksandrapol'e sevk olmak üzere demiryoluyla piyade fişekleri ve top mermilerinin gönderildiği, Kars'ın dağ cihetlerindeki istihkamların silahlarla donatıldığı, 66 adet 42 santimetre çapında çelik ihtiyat toplarının cephane vesaire levazımatıyla beraber geldiği bildirilmiştir. Bu mühimmatların Thomas ile Veli Paşa istihkamları arasındaki bir yerde saklandığı öğrenilmiştir.¹⁴³ Ocak 1896 tarihli Batum Şehbenderliği'nden nezarete gönderilen yazıda Float Volunter vapurlarının Batum'a ihraç etmekte oldukları 17 bin kişiye ulaşan kura neferlerinin Kafkasya ve Kars'a sevk edilmekte olduğu bildirilmiştir.¹⁴⁴ Ocak 1898 tarihli Batum Şehbenderliği'nin yazısında Rus kumpanyası vapurlarıyla Batum'a getirilen 50 parça cebel toplarının Kars'a sevk edildiği bildirilmiştir.¹⁴⁵ Batum Şehbenderliği Kars'a yapılacak askeri tedarikler için Kars Şehbenderliği'ne önceden bilgi vermiştir. Asker, mühimmat ve erzak tedarikleri her sene yaz aylarında yapılan manevralara yönelik olmuştur.

1895-1897 yılları arasında Hariciye Nezareti, Kars Şehbenderliği ve Petersburg Sefareti'nin aralarında yaptıkları yoğun haberleşmelerle, yapılan manevraların amaçlarının ne olabileceği anlaşılmaya çalışılmış, Kars'taki askeri sınıflar ve mevcudiyetleri öğrenilmiştir. Sahadaki şehbenderlikler ve ataşemiliterlerin raporlarında bazen farklılıklar olduğu görülmüş ve yeniden incelenmiştir.¹⁴⁶ Ağustos 1895 tarihinde Hariciye Nezareti'nden Kars Şehbenderliği'ne gönderilen belgede şehbenderliğin tedarikler ve askeri hareketler hakkında edindiği bilgilerin ve bu hareketlerin araştırılması için yürüttüğü istihbaratın önemine değindikten sonra peksimet hazırlanmakta olduğu, ecnebi tebaanın istihkamların inşasında istihdam edilmeyip bu inşaatı yalnız istihkam askerinin yaparak tamamlaması için emir verildiği, Tiflis'ten Kars'a bir tabur daha geldiği, gizli tutulan fikirlerin olduğu, şimdiye kadar iç içe geçmiş karışık halde bulunan fırka mevcudunun 30 bine erişmiş olduğunu içeren telgraf gönderilmiştir. Kars Şehbenderliği'nden nezarete giden yazıda

¹⁴³ BOA, Y.MTV, 120/7.

¹⁴⁴ BOA, BEO, 732/54883.

¹⁴⁵ BOA, Y.MTV, 171/73.

¹⁴⁶ Gültekin Yıldız, Osmanlı Devleti'nde Askeri İstihbarat, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2021, s.183.

ise bölgeye gelen asker mevcudunun 36 bini aştığı bildirilmektedir. Petersburg Sefareti'nden Hariciye'ye giden yazıda elçi, güvenilir kaynaklardan edindiği bilgiye göre bu sene talimlerin bitiminin geçen Mayıs'ta ilan edildiğini gelecek Eylül'de Kafkasya Safhanluk'dan Kars'a doğru büyük manevralar yapılacağı bu amaçla Sarıkamış'ta asker toplandığından Kars Şehbenderinin verdiği bilgilerin bu manevralara dair olduğunu tahmin ettiği söylenmiştir. Ek olarak bu manevraların askeri düzenlemelerin icrasından başka bir şey olmadığını bildirmiştir.¹⁴⁷ Eylül 1895 tarihli Kars Şehbenderliği raporunda ise topçu, süvari ve piyade sınıflarından oluşan ve toplam kuvveti 40-50 bin arasında olan Rusya askerinin manevra ve atışlı talim yaptıktan sonra 30 Ağustos'ta Kars'a döndükleri bildirilmiş, o civara gelen Erkan-ı Harbiye kolağalarından Fuad Efendi'nin araştırmasıyla bölgede toplanan askerin miktarı 30 piyade taburu ile 4 kazak alayından ve ayırt edilemeyen askeri sınıflardan ibaret olduğu yazılmıştır. Askeri kuvvet hakkında Kars Şehbenderliği'nin hazırladığı cetvelde 32 piyade taburu, 22 süvari bölüğü, 12 batarya topçu, yöneticiler ve subaylar ile toplam 36 bin 721 civarında asker listelenmiştir.¹⁴⁸ Kars Şehbenderinin bu raporu Kars'taki askerlerin mevcudunu vermesi bakımından önemlidir.

1895 tarihinde şehbenderlik tarafından Sarıkamış ordugahında toplanan Rusya'nın askeri kuvvetleri hakkında maddeler halinde tafsilatlı rapor yazılmıştır. Bu rapora göre ilk olarak Sarıkamış ordugahında hududa yakın olan Rusya askerine ilaveten her sene manevra yapmak için yakın bölgelerdeki askerleri de çağırdığı halde bu sene istisna olarak uzak yerlerden bir bölük fazla asker topladığı ayrıca bu askerlerin süvari ve topçularla desteklenmesinin şehbenderin dikkatini çektiği yazılıdır. Kuvvetlerin toplanmasının amacının, mükemmel bir şekilde teçhiz edilmiş askerin üçte birinden oluşan Osmanlı ordusunun taarruzuna karşı manevra icra etmek olduğu istihbarı alınmıştır. İki sene önce Kafkasya valisi Şeremetyef'in Erkan-ı Harbiye heyetiyle Sarıkamış'a giderek Soğanlı müdafaa hattı ile Karakurt? mevkiini inceledikleri ve daha o zamanlarda tasarlanmış olan istihkamların inşasının bir an önce tamamlanması hususunda böyle bir kuvveti toplamasının gerçek sebebi olduğu düşünülmüştür. Askerlerin ordugaha varmasının ardından Kars istihkamlarında

¹⁴⁷ BOA, Y.MTV, 126/94.

¹⁴⁸ BOA, BEO, 680/50955.

alışan ecnebi tebaadan ameleler ve diğeri işi yürütenlerle beraber bu önemli inşaata girişmesinin yanında peksimet hazırlığına da başlanmış ve askeri sevkiyat esnasında Kars'a da mühimmat götürülmüştür. Kars ambarlarında ihtiyaç zamanında kullanılmak üzere depolanmış bulunan yiyecek, zahire ve mühimmatın ise muhasaraya alınacak kolorduyu iki sene idare edebileceği işitilmiştir. Ayrıca askerlerin manevra sürelerinin sonunda ikamet ettikleri yerlere dönmeyip Kars civarında kaldıkları ve bunların yerine ihtiyat askerlerinin geçeceği hakkındaki duyumları Şehbender teyit ederek nezarete bildirmiştir. Rusya askeri hareketlerine dair aldığı haberin bundan ibaret olduğunu ve Sarıkamış'ta içtima eden askeri kuvveti içeren cetveli sunduğunu bildirmiştir.¹⁴⁹

Şehbenderlik belgelerinden Rusların Sarıkamış'a önem verdiği görülür. Sarıkamış'taki askeri kışlaya ilk kez yerleştirilen Rus topu Kars Şehbenderliği tarafından endişeyle karşılanarak derhal Osmanlı hükümetine bildirmesine neden olmuştur.¹⁵⁰ Ayrıca Rusya tarafından Sarıkamış ve Ardahan'da tatbikatlar yapıldığı ve huduttaki kuvvetlerin her sene arttırıldığı Şehbender Salih Bey'in raporunda yazılmıştır.¹⁵¹ Salih Bey'in raporuna göre Rus askeri kuvvetlerinin tümü Suludüz ordugahında toplanmayarak iki kısma ayrılacaktır. Bir kısım asker Ardahan civarındaki Suludüz ordugahında içtima edecek, askerlerin diğeri kısmı ise Sarıkamış ordugahında toplanacaktı. Manevralar savunma ve taarruz olarak gerçekleştirilip Sarıkamış'taki kuvvetler taarruz ordusunu oluşturmuştur. Taarruzun Osmanlı'dan geleceği varsayılarak bu ordunun külliyetli süvarilerinin olduğu belirtilmiştir.¹⁵² 1898 tarihli Petersburg Sefareti Ateşemiliteri Kolağası Mehmed Cemil'in yaptığı tahkikat sonucunda Kafkasya Umum Kumandanlığı'nın Sarıkamış'ta bir alayın mevcut olmasına rağmen Kağızman'daki 39. Piyade Fırkası'na mensup 154. Derbent Piyade Alayı'nı da sevk etme kararı aldığı ve böylece Sarıkamış'ın önemli bir içtima noktası haline geldiği anlaşılmıştır.¹⁵³

¹⁴⁹ Sarıkamış'ta içtima eden askeri kuvveti içeren tablo için bkz. BOA, Y.A.HUS, 336/42.

¹⁵⁰ Mustafa Tanrıverdi, "XX. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Pantürkizm Korkusu", *Ekim 1917 Sovyet İhtilali'nin Yüzüncü Yılında Türk Dünyası'ndaki Bağımsızlık Fikri ve Siyasi Hareketler Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul, 2017, s.87-101.

¹⁵¹ BOA, Y.MTV, 147/30.

¹⁵² BOA, HR.SFR.1, 114/55.

¹⁵³ BOA, HR.SFR.1, 122/27.

Ayrıca 1899 tarihinden itibaren Osmanlı hududunda manevraların arttığı gözlenmiştir. 1899 tarihli şehbenderlik belgesinde Rusya hükümeti tarafından Sarıkamış ve Ardahan'da manevra yapılacağı yazılıdır. Sarıkamış'taki manevraya Birinci Kafkas Kolordu Kumandanı katılacak, Ardahan'daki manevraya ise 20. Piyade Fırkası Kumandanı katılacaktır. Bu manevralar bittikten sonra askerler, gelecek Ağustos'un 18'inden 31'ine kadar Güney Kafkasya'da gerçekleşecek olan manevralara katılacaklardır. Şimdiye kadar bu derecede manevra yapılmadığından önemli olduğu bildirilmiştir.¹⁵⁴ 1899 yaz mevsiminde Rus askeri tarafından Sarıkamış ve Ardahan'da manevra yapılması kararlaştırılmıştır. Kars'ta bulunan 39. Fırkaya bağlı bir Kazak alayı Kars'tan Sarıkamış'a gidecek ve orada diğer alaylarla birleştikten sonra Ağustos'un 4'ünden 17'sine kadar yapılacak olan umumi manevralara katılacaklardır. Ağustosun 18'inden sonuna kadar da seyyar manevralara katılacaklardır. Bu seyyar manevraların Kars ile Aleksandrapol arasında yapılacağı şehbenderlik tarafından bildirilmiştir.¹⁵⁵ 1900'ün Temmuz ve Ağustos aylarındaki manevralar Ardahan Sarıkamış ve Serdarbulak bölgelerinde yapılmıştır.¹⁵⁶

Rusya hükümeti askerlerin zamanında içtima yerinde olmalarına önem vererek bazı uygulamalarda bulunmuş, aynı zamanda seferberlik sırasında orduyu desteklemek amacıyla sivil halktan askeri kuvvet oluşturma yoluna gittiği şehbender raporuna yansımıştır. 1901 tarihinde şehbender, Rusya askerlerinin silah altına alınması için emir verildiği anda vakit kaybetmeden tüm karye ve kasabaların ihtiyat askerleri, tayin oldukları yerlerde günü gününe ve saati saatine içtima etmeleri ve bu içtimaya katılacak ihtiyat askerlerine at vermeyenlerin sorumlu tutulacakları, köy ve kasabalarda sokak başlarına ve kilise duvarlarına kâğıt yapıştırılarak ilan edildiğini raporlamıştır.¹⁵⁷ Rus askerinin bile Kars'taki hazırlıklardaki amacın ne olduğundan habersiz oldukları, bazı subaylar arasında kendilerinin hudutta görevlendirileceklerinin konuşulmakta olduğu bildirilmiştir. Şimdiye kadar Kafkas eyaletinden Bakü Tiflis, Kutais, Erivan ve Kars vilayetlerinin kasaba ve köylerinden

¹⁵⁴ BOA, Y.MTV, 191/101.

¹⁵⁵ BOA, Y.MTV, 193/143.

¹⁵⁶ Askeri kuvvetlerin isimlerini, manevra yerlerini ve tarihlerini içeren tablo için bkz. BOA, Y.MTV, 205/88.

¹⁵⁷ BOA, BEO, 1624/121794.

iç güvenliği sağlamak için Müslüman ve Hristiyanlardan oluşan “Militsiya” isimli gönüllü süvari askerleri alındığı ve bunların Kars’taki mevcudunun 300’e yakın olduğu tespit edilmiştir. Kafkasya hükümeti bunların mevcudunu 600’e çıkarmıştır. Rus ordusunda hizmet eden askerlerin istemeleri halinde Militsiya hizmetine kabul edilebilecekleri ve bu askerlerin Militsiya hizmetinde bulundukları müddetçe ihtiyat askeri sınıfına alınmayacakları kararlaştırılmıştır. Bunlara yerli ahaliden katılacaklar, üç sene boyunca hizmete mecbur tutulacak ve askeri nizamiye yönetiminde askeri talimler öğretilceğinin kararlaştırıldığı şehbender tarafından bildirilmiştir.¹⁵⁸ İmparator, Kars’ta yedek askerlerin silah altına çağırıldığına ve mahalli hükümetin bölgenin ileri gelen bütün ahalisinden at ve arabalarını ordunun hizmetine tahsis etmeleri gerektiğine dair emir vermiştir.¹⁵⁹ Bu emirden sonra bölgedeki Müslümanların Osmanlı’ya göçünün hızlandığı görülür. Bu konuya ilgili bölümde değinilecektir.

Osmanlı şehbenderlerinin bölgede yaptığı istihbarat çalışmaları gibi Rusya Devleti ’de bölgede yaptığı harita çalışmaları ve casusluk faaliyetleriyle Osmanlı’nın Erzurum’daki askeri kuvvetleri ve coğrafyası hakkında bilgi elde etmeye ve harp zamanı yapacakları harekâtları planlamaya çalışmıştır. 1897 tarihli Kars Şehbenderliği raporunda Rusya’nın hududun asayişini sağlama bahanesiyle 155. Piyade Kuba Alayı’nın 100 kişilik bölüğünü Kağızman’ın Akbulak ve Haraphane dereleri tarafına doğru hududa gönderdiği bildirildikten sonra asıl amacının bir verstlik hudut haritasının tamamlamak olduğu ortaya çıkmıştır. Hudut üzerinde harita düzeniyle uğraşan subayın oradaki topograf memurlarının emirlerine göre hareket ettiği anlaşılmış ve Rusların buradaki çalışmalarının ayrıntılı olarak öğrenilmesi için şehbender ya 4. Ordu-yu Hümayun Erkan-ı Harbiyesinden bir subayın ya da kendisinin hafiye olarak Kağızman, Haraçhane? ve Karakurt taraflarına gitmesinin gerekliliği üzerinde durulmuştur.¹⁶⁰ Kars’a gelen Kafkasya Erkan-ı Harp Başkanı’nın yazılı yerlerde keşif yapması için görevlendirdiği üç Erkan-ı Harp subayıyla Sogot’a? gittiği yine şehbender tarafından bildirilmiştir.¹⁶¹ Rus pasaportuyla ve hafiye olarak üç

¹⁵⁸ BOA, Y.MTV, 212/38.

¹⁵⁹ BOA, Y.A.HUS, 425/59.

¹⁶⁰ BOA, HR.SFR.1, 183/13, BOA, HR.TH, 196/95.

¹⁶¹ BOA, BEO, 978/73331.

Kazak'ın Van'a gittiği Kars Şehbenderliği'nden bildirilmiştir.¹⁶² Kağızman Naçalniği (Müdür), Eleşkirt'e yakın Osmanlı kazalarındaki askeri hareketler hakkında bilgi almak için oradaki Osmanlı unsurları arasına nifak sokmak suretiyle Kağızman'dan bazı casusları fesatçılık için oralara göndermiştir.¹⁶³ Kafkasya askeri kumandanlığının emriyle Dragon ve Kazak süvarileri yanlarında erkan-ı harb subayıyla birlikte her sene hudut üzerinde ve civarında bulunan mühim yerlerde keşif gezilerine çıkmak üzere seferber olmuşlardır.¹⁶⁴ Rus casusu ve fesatçısı olduğu istihbar olunan iki şahıs hakkında Erzurum Vilayeti 'ne maruzat yazılmıştır.¹⁶⁵ 1897 tarihli şehbenderlik raporuna göre Rusların peyderpey Ağbaba, Malazgirt ve Van taraflarında istihbarat faaliyetlerinde bulundukları bildirilmiştir.¹⁶⁶ Bir Rus mühendisinin gizlice Erzurum'dan Trabzon'a gideceğine dair Kars Şehbenderliği'nden malumat gönderilmiştir.¹⁶⁷ Tüm bu faaliyetler Rusya'nın Anadolu üzerine yapmayı planladığı bir harekâtın hazırlığı olduğu düşünülebilir. Erzurum vilayetinden alınan telgrafa göre Hamidiye Alaylarının araştırılması için Rusya'dan casus sıfatıyla adam gönderildiğinden dolayı bundan sonra Şehbenderhanelerden verilecek pasaportların sahiplerinin güvenilir olduğunu anlamak için siyah mürekkeple, güvenilmez olduğunu anlamak için kırmızı mürekkeple yazılması kararlaştırılmıştır.¹⁶⁸ Bu şekilde bir önlem alma yoluna gidilmiştir.

Şehbenderler Rusya'nın yaptığı keşif ve harekât planlarına dayanarak ileride Anadolu'ya yapılması düşünülen bir taarruzdan harekât üssü ve harekât hedefinin neresi olabileceğine dair edindikleri bilgileri raporlamışlardır. 1898 tarihli rapora göre Rusya'nın Kars civarındaki yerlere hareket edebilmek için bazı hazırlıklarda bulundukları özellikle sınıra yakın Karakurt civarındaki önemli noktalarda araştırmalar yapmak için Kars, Erivan ve Kazak süvarilerine gizli emir verildiği bildirilmiştir. Kafkas Ordu Kumandanlığı'nın emriyle Kars merkezli Kafkasya Birinci Kazak Süvari Fırkası huduttaki Karakurt civarlarına devriyeye çıkarılmış, kale ve

¹⁶² BOA, Y.A.HUS, 193/94.

¹⁶³ BOA, HR.SFR.1, 165/51.

¹⁶⁴ Bu keşifleri yapan askeri kuvvetlerin isimleri ve keşif yapılan bölgeler için bkz. BOA, Y.MTV, 194/88.

¹⁶⁵ BOA, HR.SYS, 1344/59.

¹⁶⁶ BOA, Y.MTV, 162/236.

¹⁶⁷ BOA, HR.SYS, 1358/62.

¹⁶⁸ BOA, DH.TMIK.M, 263/9.

istihkam subayları 10-15 subaydan oluşan müfrezelere ayrılarak Kars vilayetindeki kaleler ve istihkamların civarlarını keşfe çıktıkları haberi alınmıştır. Tiflis merkezli Kafkasya istihkam livası subaylarının kumandanları ile gelecek Eylül'de hudut üzerindeki Zivin¹⁶⁹ ve İslamzor¹⁷⁰ arasındaki Mecingerd¹⁷¹ bölgesine gitmeleri emredilmiştir. Bu durumun Rusya İmparatorluğu'nun bir savaş durumunda Osmanlı'ya hangi bölgeden hareket etme düşüncesinde olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Çünkü gerek Kazak süvarileri ve gerek kale ve istihkam subaylarının sevk edildiği yerlerin Karakurt civarında olması ve Tiflis istihkam livası heyetinin Karakurt hudut bitişi üzerinde bulunup Mecingerd bölgesini keşfe çıkmaları bunu kanıtlamaktadır. Rusya'nın harekât üssünün ya Karakurt bölgesi ya da Karakurt ile Kağızman bölgesinin merkezleri olacağı, Rusya'nın bu hareketlerine karşı hükümetin Osmanlı hududunun uygun noktalarına, Kağızman ile Karakurt arasındaki mühim noktalara önem verilmesinin gerektiği üzerinde durulmuştur.¹⁷²

1896 Tarihinden sonra Kars Şehbenderlerinin raporları Hariciye Nezareti yerine Seraskerliğe göndermesi dikkati çeker. Bu dönemde Kars Şehbenderi Mustafa Bey'in raporuna göre Rusya'nın gelecek muharebe için Kağızman ve Sarıkamış mıntıkasından Erzurum ve Van arasındaki mıntıkaya yani Anadolu'ya taarruz için kıta planları yapmakta olduğunu bildirilmiştir. Gelecek muharebede taarruz ordusunun harekât üssünün Kars, harekât hedefinin Malazgirt olacağı, harp bölgesinin Aras ve Murat Çayları havzası olacağı araştırmalar sonucunda öğrenilmiştir. Bu bağlamda Şehbender, taarruz ordusunun her zaman erzak tedarikini mümkün kılmak gerektiğinden harekât üssü olan Kars'a kuru peksimet ve Kars'a yakın yerlere seyyar fırınlar ve nakliye araçları getirileceğine dair haber almıştır.¹⁷³ Yine Mustafa Bey raporunda Rusların Osmanlı'nın doğusuna taarruzda bulunmayı asla akıllarından çıkarmamakta olduğu ancak kendi menfaatleri gereği Osmanlı'nın bekasını isteyen ecnebilere karşı düşmemek için Osmanlı'ya taarruzun kendileri açısından iyi olmayacağını bildiklerinden bahsetmiştir. Bu yüzden Osmanlı'nın dikkatini

¹⁶⁹ Kars sancağına bağlı Sarıkamış kazasının köyüdür.

¹⁷⁰ Kars sancağına bağlı Ağbaba kazasının köyüdür.

¹⁷¹ Kars sancağına bağlı Nahçıvan kazasının köyüdür.

¹⁷² BOA, Y.MTV, 180/2.

¹⁷³ BOA, HR.SFR.1, 121/44.

çekmemek için sınırı kuvvetlendirme ve alenen değişikliklere girişmemekte olduklarını, fakat büyük bir hırsla asla değişmeyecek olan istila fikirleri için bir fırsat bulduklarında maddi sonuçlara ulaşmayı düşündüklerini rapor etmiştir.¹⁷⁴ Rusya Devleti'nin Anadolu kıtasını Kürdistan ve Irak'tan ayırmak için Malazgirt taraflarına rastlayan Erzurum kanadına saldırarak amaçlarına ulaşmak düşüncesinde oldukları şehbender tarafından raporlanarak “...ruslara karşı artık kal-u kalemle esbab-ı siyasiyle söz anlatmak mevsimi geçip her Müslümanın ağzında olan canım din-ü devletime feda olsun sözünün mevkiine tatbiki zamanı kariben hulul edeceği...” sözlerinden sonra gerçekleşecek savaşta bölgedeki Müslüman ahaliden faydalanılması konusunda dikkat çekilmiştir.¹⁷⁵

93 Harbinde Kars'ın işgali Teşrin-i Sani'nin 6'sına rastladığından dolayı şehri muvaffakiyetlerinin bir göstergesi olarak her yıl 6 Teşrin-i Sani'de Ruslar tarafından şehirde gösterişli şenlikler yapılmıştır. Hicri 1313'te yapılan şenlikte Rus kilisesinde toplanan askere hitaben Kars kale ve mevki kumandanı Ferik Fadeyev'in konuşması şehbender tarafından raporlanmıştır. Fadeyev; “*Askerler bugün bulunduğumuz Kars şehri 20 sene evvel düşmanımız elinde idi. Muharebe ile hamdolsun aldık. Teşrin-i Sani'nin altısında muvaffak olduk. Ben de o muharebede idim. Ve yine padişahıma hizmet eyledim. Bunun için kendimi ihtiyar addederim. O günden beri her sene muvaffakiyetimizin nam-ı mahsusuna müsadif olan Teşrin-i Sani'nin 6'sında bu şehirde parad tutuyoruz. Bu ise bizim için ve umum Rus asker arkadaşlarımız için büyük bir marifettir. Emin olunuz ki bundan böyle dahi daima düşmanımızı mağlup ettirdikçe ilerliyoruz. Allah bizimledir. İnşallah daha iyi yerler zapt ederek oralarda dahi paradlar tutacağız o zaman cümlemiz daha ziyade mesut oluruz. İmparatorumuza dua edelim düşmanımızı her vakit böylece mağlup görelim dünyada şan ve şeref kazanalım.*” Şeklindeki konuşması Rus milliyetçiliğinin vurgulanarak gelecek muharebeler için askerleri teşvik etmesi açısından önemli olduğu söylenebilir.¹⁷⁶

Rusya İmparatorluğu Kafkasya'da Osmanlı hududundaki ordularının ihtiyat, levazım ve cephane ikmalini hızlı bir şekilde yapabilmesi amacıyla yapmaya giriştiği

¹⁷⁴ BOA, Y.MTV, 162/236.

¹⁷⁵ BOA, Y.MTV, 170/100.

¹⁷⁶ BOA, Y.MTV, 170/100.

Tiflis-Gümrü-Kars Şimendifer hattının inşası askerî açıdan önemli bir projedir. Bu şimendifer hattı Rusya'nın Kars Oblastını kurmasından sonra 1895 yılında başlanarak 1899'da tamamlanmıştır. Bu hattın yapımında yürütülen çalışmalar şehbenderlik tarafından takip edilerek raporlanmıştır. Örneğin 1897 yılında Kars Şehbenderi Mustafa Bey'in raporunda Rusların şimendifer hattının kurulmasını titizlikle yürüttükleri, 7-8 aya kadar tamamlanmasını bekledikleri yazılıdır. Tamamlandıktan sonra askeri sevkiyatların daha seri yapılmasının sağlanacağı bildirilmiştir. Aynı raporda Rusların bir fırsatta Kars şimendifer hattının tamamlanmasından sonra her an bahane arayıp Osmanlı'ya saldırıya girişeceğini açık olduğu söylenmiştir.¹⁷⁷ Aynı yıla ait başka bir raporda Kars şimendifer hattının ilkbaharda tamamlanması için Rusya hükümetinin bu konuda yoğun mesai harcadığı, Kars'ın kuzey doğusunda Karadağ tabyası ile Hafız Paşa tabyaları arasında fakat Karadağ'a daha yakın olacak bir yerde şimendifer şehir istasyonu inşasına girişildiği raporlanmıştır.¹⁷⁸ Kars Şehbenderi Sabri Bey'in raporunda Şimendifer hattının bir an önce tamamlanması için imparator emriyle bölgeye nizamiye askerlerinin istihdam edildiği bildirilmiştir.¹⁷⁹ Ağustos 1912 tarihli Kars Şehbenderi Cemaleddin Bey'in Petersburg Sefiri Turhan Paşa'ya yazdığı raporda şimendifer hattının Kars'ın merkezinden Sarıkamış'a kadar uzatıldığı bildirilmiştir.¹⁸⁰ Görüldüğü gibi askeri ikmallerin yapılmasını kolaylaştıracak olan şimendifer hattının yapımı titizlikle yürütülerek farklı bölgelere ulaşmak için yeni istasyonlar kurulmuş, inşaatı hızlandırmak amacıyla bölgeye askerler sevk edilmiştir.

1905 yılında Rusya genelinde yaşanan devrim olaylarından Kars bölgesi de etkilenmiştir. Bu dönemde yaşanan askeri olaylar şehbenderlik tarafından dikkatle takip edilmiştir. Kars şehbenderi telgrafında istihkam askerlerinin mahalli memurlara karşı isyan hazırlamaya giriştiğinden dolayı şehrin tehlike içinde olduğu yazılmıştır.¹⁸¹ Manevi kuvveti zayıflayan Kars askerleri sokaklarda hükümet ve imparator aleyhinde gösteriler yaparak mahalli idareyi zor durumda bıraktıkları şehbender tarafından

¹⁷⁷ BOA, Y.MTV, 162/236.

¹⁷⁸ BOA, HR.SFR.1, 183/14.

¹⁷⁹ BOA, Y.PRK.EŞA, 29/89.

¹⁸⁰ BOA, HR.SFR.1, 165/51.

¹⁸¹ BOA, Y.A.HUS, 490/55.

bildirilmiştir. İtaatsiz askerler yüzünden şehir tehlikede kaldığından mahalli idare çaresiz olarak onların taleplerini kabul ederek bir ihtilalin önünün alındığını, fakat askerlerin isyan ederek şehre saldırmasının beklendiği söylenmektedir.¹⁸² Kars'taki Rus askeri kuvvetlerinin Ermeni, Kazak, Gürcü gibi birçok farklı Kafkas milletlerini barındırmasından dolayı Rusya'da yaşanan ihtilal hareketleri bu milletleri de etkilemiştir. Bölgede bulunan 154. Derbend Alayı askerleri hükümete karşı gösteriler düzenleyerek terhis olmayı talep etmişlerdir.¹⁸³ Bu durum Kars'taki asayiş bozmuş, hükümet bölgeye yeni askeri kuvvetler göndererek düzeni sağlamaya çalışmıştır.

Rusya bünyesinde barındırdığı Müslüman milletlerin ihtilal dolayısıyla hükümet aleyhine davranacağını düşünerek bir muharebe çıkmasına karşılık bölgedeki askerlerinin miktarını arttırmıştır. Örneğin 1906 yılındaki şebenderlik raporunda Rusya hükümeti İslam tehlikesini bertaraf etmek üzere Osmanlı'ya taarruz etme fikri nedeniyle Kafkasya'da bulunan tüm askerlerin miktarını arttırmaya karar verdiği, Kars'taki kuvvetine bir alay ilave ederek Kafkasya'nın kasabalarına dahi birer alay ilave edeceği ve Tiflis'de bulunan Erkan-ı Harbiye heyetinin Kars'a geleceğinin istihbarı alınmıştır. Bu hazırlıklarının bir kısmını borçlanarak yapıldığı bildirilmiş, Resmi olarak yayınlanan "Novoye Vremya" gazetesindeki bir yazıda 1905 Rus-Japon muharebesi ve sonuçlarından uzun uzadıya bahsedildikten sonra Müslümanların vatanını muhafaza etme ve tahliye çarelerinin arandığı belirtilmiştir.¹⁸⁴

İhtilal sonrası süreçte Kars ve yakınlarındaki yerlerde askerler kuvvetlendirilerek gündüzleri talime son derece önem verilmiştir. Ayrıca hudutta bulunan Birinci Kafkas Ordusu fırkalarına külliyetli miktarda silah ve mühimmat toplanmıştır. Rusya'nın Japon muharebesinden sonra kargaşa olaylarıyla sarsıldığından hükümetin hakimiyetini sağlamaya çalışmıştır. Ülkede kazanılan sükûnetin sosyalizm fikrinin etkisiyle tekrar bozulabilmesine karşılık hükümet, yayınlar vasıtasıyla fanatikleri galeyana getirmeye çalışmıştır. Novoye Vremya gazetesiyle Mençikov hakkında makaleler neşrederek bazı olayları abartmak ve uydurmak suretiyle ortalık velveleye getirilmiştir. Ülke güya istilaya bırakılacaktır ve

¹⁸² BOA, Y.A.HUS, 496/67.

¹⁸³ Candan Badem, Çarlık Yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin (1878-1918), Aras Yayıncılık, İstanbul, 2018, s.100.

¹⁸⁴ BOA, Y.A.HUS, 502/163.

buna karşı hükümetin askeri tedariklere ve harekâta mecbur olduğu gibi haberlerle ahali bu konuda oyalandırılmış böylece asayiş sağlamaya çalışmıştır. Asayiş sağlanmadığı takdirde hükümet, topladığı askerlerle kargaşayı önleyeceğini düşünmüş, mühimmat ve silahların miktarını her ihtimale karşı arttırmıştır.¹⁸⁵

1906 senesi Haziran ayında Tiflis'ten Kars'a gelen teftiş heyeti bölgeyi kontrol etmiş, Petersburg Askeri Dairesi bünyesindeki askerler hariç diğer dairelerin bünyesindeki askerlerin tümü asayiş için vazifelerini yapmak ve müsait bir zamanda atış talimleriyle uğraşıp sonbahara doğru içeride bir ihtilal olmadığı takdirde manevraların yapılacağını söylemiştir.¹⁸⁶ İhtilalden sonraki süreçte şehbenderlik raporlarından Kars'taki teftişlerin ve askeri hareketlerin artarak devam ettiği görülür. Bu konuda Hariciye Nezareti'ne uyarıda bulunulmuştur. Örneğin Kars Şehbenderi, umumi topçu müfettişi olan grandükün Kars ve civarındaki seri atışlı toplardaki eksiklikleri teftiş etmek üzere Kars'a geleceğini haber vermiştir. Geçen sene Rusya'nın Erzurum tarafına yeni sistem bataryalar getirmesinin düşmanca bir fikre sahip olduğunu açıktan açığa gösterdiğini, bu nedenle 4. Ordu'nun Erzurum hududundaki topların arttırılması ve eksikliklerinin tamamlanması gerektiği bildirilmiştir.¹⁸⁷ 1909 yılında Kars şehbenderinin raporunda Rusya'nın Erzincan'a güvendiği iki erkan-ı harbiye subayını göndererek bölgenin durumunu anlamak istediğini, bunun amacının gelecek baharda ya vilayet-i selase meselesini ya da İran hududunu uzatma meselesini ileri sürerek taarruza geçmek olduğu bildirilmiştir.¹⁸⁸

Rusya devletinin ilerleyen süreçte ciddi savaş planları ve seferberlik tatbikatlarına giriştiği fark edilerek şehbenderler tarafından dikkatle takip edilmiştir. Örneğin Ekim 1909 tarihli şehbenderlik raporunda Rusya'nın Kars'ta her ihtimale karşı askeri hazırlıklarına devam etmekte olduğu, kaleler ve istihkamları daima hazır bulundurduğu bildirilmiştir. Ayrıca Osmanlıların Ruslar kadar kış mevsimine dayanamayacakları ve Osmanlı askerinin kışlık kıyafetleri ve mühimmatlarının Ruslar kadar iyi olmadığını bildiklerinden dolayı Rusya İmparatorluğu'nun Osmanlı Devleti'ne karşı kurguladığı bir savaşı bilerek kış mevsimine denk getirecekleri

¹⁸⁵ BOA, Y.MTV, 310/171.

¹⁸⁶ BOA, Y.A.HUS, 503/97.

¹⁸⁷ BOA, HR.SYS, 1380/62.

¹⁸⁸ BOA, Y.A.HUS, 522/117.

tasavvur edildiğinden bu konunun ciddiye alınması gerektiği şehbenderlikten bildirilmiştir.¹⁸⁹ 14 Aralık 1910 tarihli Kars şehbenderi Cemaleddin Bey'in raporuna göre Kars askerlerinin sırayla seferber hale geldikleri Sarıkamış'ta silah talimleri yaptıktan sonra bölgelerine geri gönderildikleri haberini almıştır. Kars askeri kuvvetlerinin bu şekilde ansızın aceleyle seferber olarak Sarıkamış'ta toplanıp oradan hududa doğru iki verst kadar mesafe kat ettirilme sebeplerini şehbender şu şekilde açıklamıştır;

1. Mahalli hükümetten dolayı hayatlarından şüphe duyan bölge halkının savaş zamanında hükümete karşı alacakları vaziyetin anlaşılması
2. Kars ve bölgedeki askeri kuvvetlerin seferberliği ne kadar sürede tamamlayabileceklerinin tahkik edilmesi
3. Rus askeri kuvvetlerinin seferber halindeyken ilgi ve davranışlarının ölçülmesi.

Şehbender askerlerin seferber hale gelmesinin bu gibi sebepleri olabileceğini düşünmüştür. Rusya hükümeti, Osmanlı Devleti'nin gücünü artıran meşrutiyeti düşünüp de hiç hesabına uyduramadığı için burada teçhizat ve hazırlıklarını devamlı arttırmasına neden olmuştur.¹⁹⁰

Şehbenderler, Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin dış politikasına ait görüşlerini de rapor etmişlerdir. Örneğin 9 Ekim 1911 tarihli belgede İtalya hükümetinin Osmanlı aleyhindeki taarruz hareketinin Kars'ta Ruslarca sevinçle karşılandığı ve dikkatle takip edildiği yazılmaktadır. Kafkasya'da yapılan manevralardan başka İtalya hadisesinden dolayı istifade etmek amacıyla Kars ve çevresinde şimdilik bir hareket olmadığı şehbender tarafından aktarılmıştır.¹⁹¹

Osmanlı makamlarının Rusya'nın Kars'ta yürüttüğü askeri hareketlere karşı bir önlem aldığını söylemek zordur. Bu hareketler Osmanlı halkı ve devlet yöneticileri için çoğu zaman büyüklük gösterisi olarak algılanmıştır.¹⁹² Hatta 1896 tarihli Kars

¹⁸⁹ BOA, HR.SFR.1, 152/74.

¹⁹⁰ BOA, HR.SFR.1, 157/85.

¹⁹¹ BOA, HR.SFR.1, 186/10.

¹⁹² BOA, A.} MKT.MHM, 737/50.

Şehbenderliği'nin Nezarete gönderdiği telgrafta dahi Rusya askerlerinin Kars istihkamları üzerine askeri hareketlerde bulunmasının bir çeşit güç gösterisinden ibaret olduğu yazılıdır.¹⁹³ Fakat Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Kars'ta artan askeri hareketler Kafkasya şehbenderlerinin dikkatini çekmiş, 1912 tarihli belgeye göre Kars ve Batum şehbenderliklerinden Rusya'nın Kafkasya'daki askeri tahşidatı ve bölgeye mühimmat ve erzak sevk etmesi hakkında gelen ihtar üzerine Rusya'nın bu tedariklerdeki amacının ne olduğunun araştırılması için Hariciye Nazırı Petersburg Sefareti'ne telgraf göndererek konu hakkında araştırma yapmasını istemiştir. Petersburg sefiri, Rusya hariciye nazırına bu tahşidatın sebeplerini sormuş, nazır bunu yalanlayarak Kars'ın Osmanlı'ya komşu olması sebebiyle harbiye nazırının hariciye nazırına haber vermeden böyle bir emir veremeyeceğini, bölgede nakliyatla bulunuluyorsa bile bunun tahşidat olarak anlaşılmaması gerektiğini Petersburg sefirine bildirmiştir. Rusya hariciye nazırının bu sözlerinden Osmanlı'nın devamlı müteyakkız olması gerektiği sonucuna varılmış ve şehbenderlere talimat yollanarak bölgedeki askeri hareketleri dikkatle takip etmeleri istenmiştir.¹⁹⁴ Görüldüğü gibi askeri tahşidat ve hareketler şehbenderler tarafından takip edilmeye çalışılmıştır. Bunların dışında önlem alındığını söylemek zordur.

Birinci Dünya Savaşı'na giden süreçte Rusların, Osmanlı hududundaki askeri ikmalleri, manevra ve seferberlikleri ve ikmalleri kolaylaştıracak yolların yapımına devam ettiği görülür. Ekim 1911 tarihli şehbenderlik raporunda Rusların üç seneden beri Kafkasya'da yürüttüğü askeri faaliyetler üç kolorduluk kuvvetlerini her gün mühimmat ve levazımıyla tam seferber halinde tutarak her yıl manevra yapmaktan başka, askerleri daima talim ettirmek, askeri noktalar, mühim mevkiller ve müstahkemleri devamlı olarak teftiş ettirerek eksiklikleri tamamlamak, mevcut bulunan kışla ve depolardan başka üç seneden beri kasaba ve köylerde asker ikamesiyle mühimmat ve zahire konulması için sözleşmeyle bazı ambarlar kiralamakla uğraştığı bildirilmiştir. Belgenin devamında Beyazıt hududunda bulunan bir kasabaya 15 gün önce bir cezzal ve üç subaydan oluşan bir erkan-ı harp heyetinin gelerek bölgeyi teftiş ettikten sonra bazı ambarlar kiraladıkları ve bölgeye 3 bin asker geleceği

¹⁹³ BOA, BEO, 743/55673.

¹⁹⁴ BOA, A.} MKT.MHM, 745/34.

istihbarı alınmıştır. “Ополчение второго разряда”^{*} dedikleri mahiyetsizlerin Kafkasya garnizonlarına davet edildiği, bunlardan Kars’a 200 nefer geldiği yazılıdır. Köylü elbiseleriyle doğal olarak nizamiyeye karıştırılmayarak silah kullanma ve atıcılık gibi talim görecekları söylenen bu mahiyetsizler sınıfı, ilk olarak Japon seferinde silah altına davet edilmiş ve o zamandan beri çağırılmamışlardır. Bunların talim görmesi aslında hiç askerlik yapmamış olmalarından ve kendilerine elbise verilmemesinden anlaşıldığı belirtilmiştir.¹⁹⁵ Bu düzensiz milis kuvvetleri bölgede tamamlayıcı bir güç olarak seferber edilmeye çalışılmıştır.

1912 tarihli şehbenderlik belgesinde Kars’a gelen 300 bin pud^{*} et ve balık konservesine ilaveten son üç ayda askere ait 548 bin pud çavdar ile 331 bin pud et ve balık konservesi geldiği, son iki haftada gelen alet ve edevatın ise 8 adet kale topu, 4 vagon dumansız barut, 14 adet top kızağı, 13 parça tabya makinesi, 2 vagon yeni sistemde top mermisi, 6 vagon mühendis edevatı, 6 vagon yazlık elbise ve 4 vagon çadır olduğu yazılıdır. Bunlara ilaveten Rusların bölgedeki hareket ve hazırlıklarını son zamanlarda daha hafif tutmakta oldukları istihbar edilmiştir.¹⁹⁶ Bu belgeden Rusların Kars’taki hazırlıklarını tamamlamak üzere olduğu, bölge ahalisini telaşa düşürerek göç etmelerine sebep olmamak veya Osmanlı Devleti’nin dikkatini çekmemeye çalıştığı söylenebilir.

16 Mayıs 1912 tarihli Kars Şehbenderi Cemeleddin Bey tarafından Petersburg sefiri Turhan Paşa’ya gönderilen raporda Rusların Kars-Sarıkamış yolu üzerinde bulunan Kars’a 32 verstlik mesafede olan Selim köyüne bir haftadan beri askeri yığınak yaptığı bildirilmiştir. Ayrıca Tiflis’ten 9 kişilik Erkan-ı Harbiye heyetinin Oltu, Ardahan, Kağızman ve Sarıkamış’a doğru dört kısma ayrılarak telsiz telgraflarla keşiflerde bulunduktan sonra Sarıkamış’ta toplandıkları, burada araştırmalarının neticeleri üzerine müzakere ettikleri yazılıdır.¹⁹⁷

Şehbenderler halk arasında konuşulan fakat doğruluğu kesin olmayan askeri haberleri istihbarat kaynağı olarak kullanmayacağını, bu konuları araştırarak Osmanlı

^{*} İkinci sınıf milisler.

¹⁹⁵ BOA, HR.SFR.1, 186/10.

^{*} Pud, Rusçada 16,38 kiloya denk gelen ölçü birimidir.

¹⁹⁶ BOA, HR.SFR.1, 164/43.

¹⁹⁷ BOA, HR.SFR.1, 164/48.

makamlarına haber vereceğini bildirmiştir. Örneğin Cemaleddin Bey raporunda Rusya'nın Japon muharebesinden sonra askeri hazırlıklarına son derece önem vermekte olduğu bu amaçla her sene manevra yapıldığı ve ara sıra askerlere seferberlik tecrübeleri kazandırılmakta olduğu belirtildikten sonra Rusya'nın telaşı nedeniyle seferberlik ve muharebe sözlerinin Kars'ta halkın ileri gelenleri ve alt tabaka arasında sıkça kullanıldığını fark ettiği yazılmıştır. 1911 Temmuzunun başlarından Aralık sonuna kadar 175 vagon çavdar, 8 adet cephane, traktör arabaları ve yalnız harp sırasında askere içirmek için hükümet hesabından ödenen bir vagon ispiro gibi askeri mühimmat ve levazimat geldiğini teyit ettikten sonra yakında asker geleceğini ve Mart'ın yirmisinde seferberliğin bitirilerek yirmi beşinde muharebe için ileri harekâta başlanacağı rivayet olunmuşsa da bu rivayetin güvenilir olmadığını bildirmiştir. “Kiyev'den ve yahut Kazan'dan iki üç fırka asker yollanacakmış,” gibi sokaklarda ve kahvehanelerde söylenen doğruluğu kesin olmayan sözlerle Osmanlı hükümetini telaşa düşürmek ve siyasetini şaşırtmanın amaçlandığını, bu nedenle ispatlanmayan haberleri istihbarat kaynağı olarak kullanmayacağını söylemiştir.¹⁹⁸

Harbiye Nezareti'nin talebi üzerine ecnebi hükümetlerin harp hazırlıklarına dair yapılan araştırmaların tamamlanması bağlamında, muhtelif hükümetlerin ecnebi ülkelerden yapacakları satın alımlar, askeri siparişler ile Osmanlı topraklarına sevk edilecek mubayaaların doğru ve sağlam bir şekilde tahkik edilerek bildirilmesiyle ilgili talimat Odessa, Rostov, Sivastopol, Batum, Tiflis, Bakü ve Kars Şehbenderliklerine tebliğ edilmiştir.¹⁹⁹

6 Ağustos 1912 tarihli Kars Şehbenderi Cemaleddin Bey'in Petersburg Sefiri Turhan Paşa'ya yazdığı rapor, savaş öncesi Kars'ta askeri hareketlerin ne derecelere geldiğini göstermesi bakımından önemlidir. Cemaleddin Bey raporunda Rusya İmparatorluğu'nun bölgede 3 yılı aşkındır başladığı askeri hazırlıkların son zamanda arttığı ve bölgeye külliyetli askeri mühimmat, köprü inşası için gereken levazimat, alet, edevat ve erzak geldiğinden bahsetmiştir. Raporda Kars ve Sarıkamış gibi yerlerde ambar yaptırdığı, şimendifer hattının Kars'tan Sarıkamış'a kadar uzatıldığı, eski şoselerin genişletilerek tamirinin yapıldığı, Kağızman ile hudut civarlarındaki

¹⁹⁸ BOA, HR.SYS, 2908/146.

¹⁹⁹ BOA, HR.SFR.1, 164/52.

yerlere yeniden birtakım yollar yapıldığı, erkan-ı harp subayıyla askerlerin sürekli Kağızman ve civarlarında keşiflerde bulunmak amacıyla seyahat ettikleri yazılıdır. Kağızman Naçalniği Lisovski'nin bölgedeki aceleci davranışları hudut askerlerini telaşa düşürerek birkaç asker ailesi eşyalarını satarak Sarıkamış'tan Rusya'nın içlerine doğru gittiği belirtilmiştir. Son derece işgüzar olan naçalnik, Eleşkirt'e yakın Osmanlı kazalarındaki askeri hareketler hakkında bilgi almak için oradaki Osmanlı unsurları arasına nifak sokmak suretiyle Kağızman'dan bazı casusları fesatçılık için oralara göndermiş, amele-i mükellefe usulü uygulayarak bölge ahalisine Kağızman'dan Kars'a doğru hudut civarına kadar arabaların geçmesini sağlayan yollar inşa ettirmiştir. Kağızman'ın hududa yakın olan dağlık ve harap yerlerinde önceden asker tarafından yapılmış "Patrulnaya Daroga" (Devriye yolları), Rusların atlı hudut askerinin mühimmat nakillerini kolaylaştırdığı belirtilmiştir. Kars kale ve istihkamlarında daima inşaat ve tadilat yapılarak yeni köprüler inşa edildiği bildirilmiştir. Cemaleddin Bey'e göre Rusların Kars kalesindeki lağımlara ve Aras nehri üzerindeki köprülerin altlarına dinamit yerleştirmeleri beklenmemektedir. Çünkü bir harp durumunda Rusların bu taraflardaki yer ve programları savunma amaçlı olmayıp taarruz amaçlıdır. 20 Ağustostan beri istihkamlarda top atma talimleri yapılmıştır. 1909 ve 1911'de düzenlenen "Ополчение первого разряда"²⁰⁰ askerleri eylülün başından itibaren bir ay talim için silah altına çağırılmış ve bunlara elbise verilmiştir. Şehbender, geçen sene sonlarında askeri hazırlıkları nedeniyle bölgede yapılan telaş ve acelenin kamuoyunun heyecanına neden olduğunu, bu durumun kötü olaylara sebebiyet vereceğini gören Rusların, askeri hareketlerini 6-7 aydan beri hafif ve sakin, fakat yenilikçi faaliyetlerle devam ettirdiğini bildirmiştir. Kars'ta nakliye araçları mükemmel olup seferberliklerini önceden hazır bulundurmakta olan Rusya hükümeti, gerektiği takdirde tam seferberlik ilan ederek Osmanlı'yı oldubittiyle savaş durumuna sokabileceği Cemaleddin Bey tarafından raporda dile getirilmiştir. Osmanlı unsurları arasına nifak sokmaya çalışmasının yanında konsoloshanelere birçok müfsit ve casus gönderilmiştir. Şehbender bu istihbaratı Petersburg sefirine ileterek bu hadiselerin göz önüne alınması gerektiğini sefirden rica etmiştir.²⁰¹

²⁰⁰ Birinci Sınıf Milisler.

²⁰¹ BOA, HR.SFR.1, 165/51.

Nihayet 20 Temmuz 1914'te Rusya Devleti 1. Dünya Savaşı'na katılmış, 20 Ekim 1914'te Osmanlı'ya savaş ilan etmiştir. Bu dönemde Başkomutanlık görevini üstlenen Rus Çarı II. Nikolay Kafkas ordusunu denetlemek için Kafkas seferine çıkmıştır. Tiflis gibi çeşitli Kafkas şehirlerine uğrayan II. Nikolay, 30 Kasım Pazar günü Kars'a gelerek tren garında bir tören ile karşılanmıştır. Kars kalesini, tabyaları ve yaralı askerlerin bulunduğu hastaneyi ziyaret eden Nikolay, Trenle Sarıkamış'a gitmiştir. Burada da cephedeki birlikleri denetlemiş, savaşta kahramanlık gösteren askerlere madalyalar dağıtmıştır.²⁰² İmparatorun Kars'ı ziyaretinden sonra Osmanlı ve Rusya birlikleri arasında gerçekleşen Sarıkamış harekâtında, Rusya Kafkas Ordusu başarılı olurken Türk askerleri donarak şehit olmuştur. Bu başarıda İmparatorun bölgeye gelerek askeri üsleri ziyareti ve askerleri madalyalar ile ödüllendirerek cesaretlendirmesinin yanında Rusya'nın Sarıkamış'ı ele geçirdikten sonraki kırk yıllık süreçte askeri üs haline getirmesi ve coğrafyayı bir avantaj olarak kullanmasının etkili olduğu söylenebilir.

2.2. Ermenilerin Siyasi ve Askeri Faaliyetlerine Dair Raporlar

Kars bölgesi Rusya hakimiyetine geçtikten sonra Anadolu'dan Kars'a göç eden Ermeniler zamanla bölgedeki nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturmuşlardır. Kars kısa sürede Ermeni komitelerinin aktif olduğu bir şube haline gelmiş, Ermeniler bu komiteler vasıtasıyla Osmanlı aleyhinde siyasi ve askeri faaliyetlerde bulunmuşlardır. Kars'ın Anadolu'ya açılan kapı konumunda olması Ermenilerin bölgedeki hareketlerine müsait bir zemin oluşturmuştur. Osmanlı ve Rusya sınırında güvenliği sağlayacak yeterli hudut askeri bulunmadığından Ermeniler faaliyetlerini kolayca gerçekleştirebilmişlerdir. Ermenilerin, Kars ve çevresindeki askeri ve siyasi faaliyetleri, dış devletlerle olan ilişkileri, Kars Şehbenderleri tarafından yakından takip edilerek Osmanlı makamlarına bildirilmiştir.

Kars Şehbenderliği raporlarına yansıyan Ermenilerin faaliyetleri, Osmanlı sınırını ihlal ederek soygun ve kaçakçılık yapmak, terör eylemlerinde bulunmak, Anadolu'ya silah sokmak, cemiyetleri adına para toplamak ve adam öldürmek gibi faaliyetlerdir. Özellikle 1890 yılından itibaren Anadolu'da artan Ermeni terör olayları

²⁰² Hacıali Necefoğlu, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında II.Nikolay'ın Kafkas Seferi" XVII. Türk Tarih Kongresi, TTK, Ankara, 2018, II. Cilt-II. Kısım, s.456.

kendini Kars ve çevresinde de göstererek Kars'ın silah toplama merkezi haline gelmesine neden olmuştur. Toplanan bu silahlar Kars üzerinden Anadolu'ya gönderilmiştir. Bu konuda Osmanlı Devleti, Erzurum vilayetine gönderdiği yazıda toprakları dahilinde silah taşımının yasak olduğunu, bu hüküm ecnebileri de kapsadığından sınırdan giriş yapacak Rusların silahsız kabul edilmesi gerektiğini bildirmiştir.²⁰³ Ayrıca Osmanlı Devleti, Rusya hududuna asker göndererek güvenliği sağlamaya çalışmıştır.

Ekim 1890 Tarihli Şehbenderlik belgesinde Ermenilerin bir Kazağı öldürdüğünden dolayı Karakilise taraflarında cemiyetlerinin dağıtılarak otuz kişinin hapisaneye atıldığı bildirilmiştir. Bu otuz kişiden beşi Osmanlı tebaasından Erzurumlu diğer beşi Karanlı ve biri Petersburg mektep talebesi olup geri kalanı Gümrülü ve Revanlılardır. Cemiyetleri dağıtılan Ermeniler yolda gördükleri Müslüman, Kürt ve Karapapaklardan beş-altı kişiyi öldürmüşlerdir. Bunlardan biri Nahçıvan taraflarında Rus askeri tarafından öldürülmüştür. Petersburg talebesinin şifreli mektubunda *“baş komuta tarafından şayet akçe veya saire ihtiyaç iderse Kars'ta bulunan komutaya müracaat ediniz”* ifadesi ortaya çıkmıştır.²⁰⁴ Görüldüğü gibi Kars Ermeni komitesi faaliyetlerine, Petersburg'dan katılan bir talebenin ihtiyaçları için maddi destekte dahi bulunulmuştur. Başka bir belgede bu talebenin isminin Serkis Kukuyan olduğu ve Petersburg komitesinden buradaki Ermenilere başkanlık etmek üzere gönderildiği anlaşılmaktadır. Osmanlı, Rusya ve İran tebaasından iki yüzü aşkın Ermeni Osmanlı'ya saldırarak arkadaşlarına yardım etmek amacıyla Karakilise'ye gitmişler, fakat hudut muhafazasıyla görevlendirilmiş Kazaklar tarafından engellenmişlerdir. Ermeniler Kazak memurunu öldürmüş ve içlerinde Serkis Kukuyan'ın da olduğu otuz Ermeni bölgeye gelen piyade askerler tarafından tutuklanmıştır.²⁰⁵ Bu otuz kişinin Kars'a gönderilerek Divan-ı Harp Mahkemesi'nde yargılanacağı istihbar edilmiştir.²⁰⁶ Ermenilerin Kars'taki askeri ve siyasi faaliyetlerine Rusya'nın diğer şehirlerinden gelen Ermenilerinde yardım ettiği görülüyor.

²⁰³ BOA, DH.MKT, 1643/132.

²⁰⁴ BOA, Y.PRK.EŞA, 12/19.

²⁰⁵ BOA, Y.MTV, 48/37.

²⁰⁶ BOA, Y.A.HUS, 242/53.

Kars şebenderleri Ermenilerin bu gibi hareketlerini dikkatle takip ederek rapor tutmuşlardır. Ayrıca Rusya mahalli yönetiminden bu konuda isteklerde bulunmuşlardır. Örneğin 1890 tarihli belgede Kars şebenderinin Kars valisi Tomiç'ten Ermenilerin bölgedeki hal ve hareketleri hakkında daima konsoloshaneye malumat vermesini istemiştir. Vali, Kafkasya Valisi Şeremetyev'e durumu bildirerek ondan alacağı habere göre hareket edeceğini bildirmiştir.²⁰⁷

Osmanlı hükümetinin Ermenilerin hareketlerini şebenderlik aracılığıyla takip ettiği ve gerekli önlemleri almaya çalıştığı görülür. Örneğin Ermenilerin Osmanlı'ya taarruz için yaptıkları hazırlıklar hakkında mâlumat alabilmek için Kars Şebenderliği'nin ayda beş yüz kuruş sarfına izin verilmiştir. Kars'ın atlı milis bölüğü başçavuşlarından Mehmed Ağa'nın Ermenice 'ye aşina olduğu Gümrü ve Şuragel kazalarında seyyar halde olacağından oradaki Ermenilerin hareketlerini Hacı Ebuzade İsmail Ağa vasıtasıyla şebenderhaneye bildireceği, bu sebeple kendisine akçe verileceği bildirilmiştir.²⁰⁸ Ayrıca Kars şebenderine gönderilen yazıda Ermeniler hakkındaki haberlerin süratle ve gizlice bildirilmesi istenmiştir.²⁰⁹

Şebenderler, Ermenilerin askeri faaliyetlerine karşı Osmanlı makamlarını bilgilendirilerek sınır güvenliğinin sağlanması konusunda tavsiyelerde bulundukları anlaşılmaktadır. Örneğin 1891 tarihli şebenderlik belgesinde Kafkasya'daki Ermenilerin İran Ermenileriyle birleşerek Ermenistan'ı kuracaklarının bölgedeki gazetelerden anlaşıldığı, bu konuda önlem almak amacıyla Van Eleşkird ve Beyazıd taraflarında Osmanlı askeri bulundurulması gerektiği şebender tarafından tavsiye edilmiştir.²¹⁰ Buna karşı Osmanlı hükümeti gerekli tedbirleri alarak Ermeni komitelerinin Osmanlı hududunda yapacakları fesatlıklara karşı askeri tedbirler almıştır. Askeri eksiklikler 4. Ordu Müfettişliğince tamamlanmaya çalışılmış, Rusya hududuna yakın Beyazıd taraflarındaki yerlerde çok fazla Ermeni bulunduğundan Rusya hükümeti tarafından engellenmediği takdirde saldırılarının Eleşkird ve Karakilise taraflarından olacağından Beyazıd'a askeri kuvvetlerin gönderilmesi

²⁰⁷ BOA, Y.PRK.EŞA, 12/19.

²⁰⁸ BOA, Y.A.HUS, 244/56.

²⁰⁹ BOA, Y.PRK.EŞA, 13/38.

²¹⁰ BOA, HR.SFR.1, 82/17.

kararlařtırılmıřtır.²¹¹ Aralık 1899 tarihli řehbenderlik belgesinde řehbender, bir Ermeni řetesi teřkil edilerek hududa saldırıda bulunacađını istihbar ettiđini bildirmesi üzerine, Ermenilerin Rusya'nın Kalebođazı tarafından taarruzda bulunması dűřünüldűđünden bu bűlgeye dikkat edilerek Ermenilerin hududa saldırmasına meydan verilmemesi gerektiđi bildirilmiřtir.²¹² Nisan 1900 tarihli belgede dűrt yűzden fazla Ermeni eřkıyasının olaklı, Kazıkaya ve Bulaklı mevkilerinden geçerek ű kol ile hududa saldıracakları hakkında Kars řehbenderliđi'nin uyarısı üzerine tedbirlerin alınması için gerekli yerlere yazı yazıldıđı Erzurum Valiliđi'nden bildirilmiřtir.²¹³ Elimize ulařan belgelere gűre Ermenilerin saldırı faaliyetleri, sınıra Osmanlı askerleri gűnderilerek űnlenmeye çalıřılmıřtır.

Bűlgedeki çıkarları nedeniyle Ermenilere destek veren İngilizlerin faaliyetleri de řehbenderlik raporlarına yansımıřtır. Kars řehbenderi Danyal Bey, Ekim 1890 tarihli raporunda Kale topçu kumandanının ifadesine gűre Petersburg İngiltere Sefareti katibinin bűlgeye geldiđini, Ermeni topçu kaymakamıyla gűrűşerek her gezdėđi yerde İngiltere Devleti adına Ermenilere vaatlerde bulunduđunun rivayet edildiđini, ayrıca gelecekte İngiltere tarafından birkaç yűz bin kiřilik silah gűnderileceđini bildirmiřtir.²¹⁴ Ekim 1895 tarihli řehbenderlik belgesinde Ermenilerin İran yoluyla Osmanlı topraklarına İngiliz sisteminde Henry martini tűfekleri ve çok miktarda cephane sokacaklarına dair haberler alınmıřtır.²¹⁵ Ermenilerin silahlı faaliyetlerine İngiltere Devleti'nin de yardımı olduđu sűylenebilir. Bu yardımın amacı İngiltere'nin Hindistan sűműrgesine hűkim olmak isteyen Rusya İmparatorluđu'na karřı Ermenilerle iliřkilerini Hindistan'daki çıkarları dođrultusunda řekillendirmesidir.

Ermeniler, İngiltere Devleti'nin yanı sıra Rusya hűkűmeti tarafından da silahlandırılıyordu. Fakat Ermeniler, bűlgede bűyűk bir gű haline gelmesini istemeyen Rusya hűkűmeti tarafından sınırlandırılmıřtır. Bu konuyla ilgili řubat 1891 yılındaki řehbenderlik raporunda Kars'ın řuregel kazasıyla Gűmrű civarında Ermenilerin ilkbahara kadar yirmiřer ruble tahsisat ile fakat hayvanları kendilerinden

²¹¹ BOA, Y.PRK.ASK, 71/2.

²¹² BOA, DH.TMIK.M, 79/6.

²¹³ BOA, DH.TMIK.M, 83/36.

²¹⁴ BOA, Y.PRK.EşA, 12/19.

²¹⁵ BOA, HR.SFR.1, 109/50.

olmak üzere atlı kuvvetler oluşturmaya başladıklarını, ilkbaharda ise maaşlarının artacağını ve birer revolver ve bir de tüfek verileceği bildirilmiştir.²¹⁶ Belgeden Rusya hükümeti tarafından askere alınan Ermenilerin silahlandırıldığı anlaşıyor. Ermeniler Ruslardan rüşvetle silah alıyorlardı. Zamanla bu durum Kars'ın silah toplama yeri haline gelmesine neden olduğu söylenebilir. Bunu öğrenen hükümetin silahları ele geçirdiği şehbenderlik raporlarına yansımıştır. Batum Şehbenderliği'nden Kars Şehbenderliği'ne bildirilen raporda Ermenilerin Osmanlı'ya ithal etmeyi düşündüğü Moskova'dan satın alınan çivili fiçilerin içinde 60 pud şeklinde ve tahminen 32 bin kadar revolver tüfeğinin vapurla Poti'ye gönderildiği ve mahalli hükümet tarafından ele geçirilmiş olduğu ortaya çıkmıştır. Bunların ithaline engel olunması gerektiği şehbenderlikten bildirilmiştir.²¹⁷ Ekim 1896 tarihli belgede Ermeni müfsitlerinin Van ve civarında karışıklık çıkarmak için Osmanlı tarafına geçtikleri ve bu bozgunculara Rusya'dan gönderilen silah ve mühimmatları Rus yetkililerin yakaladıkları, bu nedenle saldırıdan vazgeçtikleri bu hususlarla ilgili Tiflis ve Kars Şehbenderliklerinin elde ettiği ayrıntılı malumat sunulmuştur.²¹⁸ Nisan 1900 yılına ait raporda Kağızman mahalli hükümetinin hududa yakın yerinde Ermenilere ait 20 bin adet fişek ile yeni sistemde 82 adet tüfek bulunduğu bildirilmektedir.²¹⁹ Ekim 1903'te Ermenilerin Kars'ta bombalar imal ettikleri Kars Şehbenderliği'nden bildirilmiştir.²²⁰ Temmuz 1908 tarihinde Batum Şehbenderliği'nin Kars Şehbenderliği'ne gönderdiği raporda Amerika'daki Ermeni komitesi tarafından Batum ile Kars'a silah, mühimmat ve akçe gönderildiği ve Taşnak Ermeni Komitesi'nin Amerika'daki Ermeni komitesiyle işbirliği içinde oldukları bildirilmiştir.²²¹ Batum Şehbenderliği'nden Kasım 1890 tarihinde Hariciye nezaretine gönderilen raporda ise Kars Aleksandrapol ve Tiflis şehirlerinde yaşayan Ermenilerin hanelerinde yapılan araştırma üzerine devlete ait tüfekler bulunduğu ve bu kişilerin tutuklandığı yazılıdır. ²²² Bu belgelerden

²¹⁶ BOA, Y.PRK.EŞA, 12/84.

²¹⁷ BOA, Y.PRK.BŞK, 32/21.

²¹⁸ BOA, HR.SYS, 2772/56.

²¹⁹ BOA, Y.A.HUS, 405/56.

²²⁰ BOA, DH.TMIK.M, 156/39.

²²¹ BOA, HR.TO, 360/72.

²²² BOA, HR.TO, 345/96.

Ermenilerin silah ihtiyaçlarını İngiltere ve Rusya Devletlerinden, ayrıca diğerk ÷lke ve şehirlerdeki komiteleri vasıtasıyla sağladıkları anlaşıyor.

Kars Şehbenderleri Ermeni cemiyetlerinin faaliyetleri konusunda Osmanlı makamlarının yanı sıra Petersburg Sefareti ile de yazışma halinde bulunmuştur. Örneğın Kars Şehbenderliğı'nden Petersburg Sefareti'ne çekilen telgrafta uzun boylu kamburca yürüyüşlü kara saç, göz, kaş, sakal ve bıyıklı, esmer çehreli Erzurumlu Ermeni Börekçiyan Agop'un Erzurum vilayetinden pasaport alarak Kars'a gittiğı, buradaki hareketlerinin araştırıldığı ve bazı Ermeni cemiyeti reisleriyle görüştüğünün ortaya çıktığı bildirmiştir. Onlardan biriyle birlikte Tiflis'e ve oradan Rusya'nın içlerine gideceğinin anlaşıldığı ve bunların takip edilerek gerekli önlemlerin alınması istenmiştir.²²³ Ayrıca Rusya'da bulunan diğerk Osmanlı şehbenderleriyle de Ermeni cemiyetleri hakkında haberleşme olmuştur. 1896'da Varna tüccar vekaletinden gönderilen tahriratta Varna'da bir kilisede yerli ve firari Ermenilerin toplandığı, Agop Hayrabetyan adlı ihtilalci komite mensubunun bir nutukta bulunduğı, Ermenileri fesatlığa ve ihtilale teşvik ettiğı nutukta Ermenistan'ın elde edilmesi hürriyet ve istiklâl için Avrupa devletlerinin himaye ve yardımlarına gerek olduğı, sonuç olarak firari Ermenilerin Romanya ve Batum taraflarında toplanarak, zaman zaman hududu geçip karışıklık çıkartma kararı aldıklarını bildirilmiştir. Kars, Batum, Tiflis ve bütün şehbenderliklerin uyanık olarak edinilecek bilgilerin nezarete gönderilmesi, Rus hükümeti nezdinde gerekli müracaatın yapılması istenmiştir.²²⁴

Şehbenderlik raporlarına göre Ermenilerin hududa saldırdıkları ve Osmanlı hudut askerleri ile silahlı çatışmaların yaşandığı görülür. Örneğın Haziran 1899 tarihli belgeye göre yüzü aşkın silahlı Ermenilerin Eleşkird ve Karakilise tarafından hududu geçecekleri Kars Şehbenderliğı'nden bildirilmiştir. Ermenilerin civardan geçecekleri sırada devriye askerlerini görmeleri üzerine bunlardan altısı kalmış, diğerkleri pusuda beklemişlerdir. Osmanlı askerine silahlarını göstererek 1 saat süren çatışmadan sonra eşkıyaların Rusya içlerine kaçtığı Erzurum Vilayeti ile yapılan yazışmalardan anlaşılmaktadır.²²⁵

²²³ BOA, HR.SFR.1, 96/38

²²⁴ BOA, HR.SYS, 2772/10.

²²⁵ BOA, DH.TMIK.M ,71/85.

Ermeni müfsitlerinin Kars ve civarındaki çetecilik faaliyetlerini, tanınmamak amaçlı Laz kıyafetinde yürüttükleri şehbenderlik raporlarına yansımıştır. Ayrıca bunların sayısını vermesi bakımından Şubat 1901 tarihli Kars Şehbenderliği belgesi önemlidir. Buna göre Ermeni müfsitlerinin Laz kıyafetinde silahlı olarak Kars ve çevresinde dolaştıkları Kars Şehbenderliği'nden bildirilmiş, Erzurum Vilayetinden alınan telgrafnamede ise Kağızman, Kars, Şuragel ve Gümrü bölgelerinde muhtelif kıyafetlerde tahminen on bin Ermeni fedaisinin bulunduğu ihbar edilmiştir. Bu miktar abartılı görünüyorsa da geçen yıl da böyle abartılı söylentilerin olduğu ve sonunda saldırıyı gerçekleştirdiklerinden dolayı Osmanlı hududunda askeri kuvvetlerin çoğaltılması ve durumun araştırılmasını içeren yazı, seraskerliğe ve Kars Şehbenderliği'ne yazılmıştır. Ermenilerin Rusya'da Stagon civarında Sarıacı depolarına silah ve cephane sevkiyatı yaptıkları, Stagon ve civarındaki köylerde Laz kıyafetiyle serbestçe dolaştıkları ve Rus memurları tarafından bunlara müdahalede bulunulmadığı bildirilmiştir. Ermenilerin Kars, Kağızman, Şuragel, Gümrü ve Erivan taraflarında toplanmakta olup Osmanlı hududuna saldırıya hazırlandıkları Erzurum Vilayetinden haber alınmıştır.²²⁶ Ayrıca Dahiliye nazırı tarafından Hariciye Nezareti'ne yazılan yazıda kilise Katogikosunun kilise tamiri bahanesiyle Kağızman gerisinde Ermeni askerleri tarafından karşılandığı ve o bölgede birçok Ermeni toplandığından hududa saldıracakları haberinin tahkikin mümkün olmadığı bildirilmiştir. Bu nedenle Kars Şehbenderliği tarafından araştırma yapılması beklenmiştir.²²⁷

Ermeni komitelerinin erbab-ı fesada ekmek temini için Kağızman'da bir fırın açtıkları, bir takım Ermeni müfsidinin arada bir bölgede bir kahvehanede toplantı yaptıkları ve beş yüz Ermeni'den oluşan bir eşkıya çetesinin bir ay içinde Osmanlı sınırına hücum edecekleri konusunda Erzurum Vilayetinin telgrafla arz ettiği istihbarat raporu üzerine Kars şehbenderi tahkikat raporu hazırlamıştır. Bu raporda Ermeni komitelerinin Kağızman'da açtıkları fırına dair bir emare bulunmadığı, hudut civarındaki Ermeni köylerinde toplanarak Osmanlı topraklarına geçmek için fırsat gözledikleri, toplandıkları kahvehanenin kimin kahvehanesi olduğunun bilinmediği

²²⁶ BOA, HR.SFR.1, 125/45.

²²⁷ BOA, HR.TH, 254/90.

bildirilmektedir.²²⁸ Bu konu hakkında elimize ulaşan bilgiler şehbenderlik belgeleriyle sınırlı kaldığından doğruluğu ispatlanamamıştır. Yine Haziran 1902 Tarihli belgede Rusya'nın Kars ve Kağızman taraflarında birçok Ermeni'nin toplandığı ve bunların fırsat bulduğu takdirde huduttan geçerek Van ve Eleşkirt taraflarında ihtilal çıkaracakları 4. Ordu hümayununun müşiri Zeki Paşa istihbarını Kars Şehbenderliği'ne bildirmiştir. Ayrıca huduttan geçmelerinin yasak olduğu emri Rusya tarafından hudut memurlarına verildiği bildirilmiştir. İran'da da Ermenilerin toplanarak bir takım silah ve aletler hazırlamakta oldukları hudut kumandanlığının istihbar ettiği ve hudut tarafında saldırıya meydan vermemek için askerlerin tezyit edilmesi gerektiği yazılıdır.²²⁹

Ermenilerin Osmanlı'ya saldırıları Kars sınırı haricinde İran üzerinden de gerçekleştirilmiştir. Örneğin Mayıs 1903 tarihli raporda Rusya'nın Kars ve Erivan vilayetlerinde bulunan Ermenilerden beş yüz kişinin İran tarafından geçerek Osmanlıya saldıracakları hakkında Kars Şehbenderinin istihbarından sonra Petersburg sefaretî tarafından bu haber doğrulanmış ve Rusya Hariciye Nezareti'nde görevli memurun dikkati çekilmiştir.²³⁰ Yine Mayıs 1904'te Ermenilerin Osmanlı hududuna İran tarafından saldırıda bulunacakları Kars'ın yedi kilometre mesafede bir köyde toplanacakları istihbarı Kars Şehbenderi tarafından alınmıştır.²³¹ Fakat bu haberin doğruluğu da ispatlanamamıştır.

Şehbenderlik belgelerine göre Ermeniler Kars'ta, Petersburg'da ve bazı Rusya şehirlerinde Ermenistan Devleti kurmak için komiteleri adına yardım parası toplamışlardır.²³² 1891 tarihli Kars Şehbenderliği'nden Hariciye'ye gönderilen raporda Karabağ ve Nahçıvan Ermenileri tarafından Rusya'da toplanmakta olan maddi yardımın mahiyetine dair bilgi verilmiştir. Bu raporda Ermenilerin gizli olarak 30 bin ruble, 3 bin 150 Osmanlı lirası topladıkları bildirilmektedir. Kağızman Ermenilerinin Osmanlı hududundaki cemiyetlerinin kumandasını üstlenip Kars kalesinde tutuklu olan Serkis Kukuyan' ın Petersburg'daki evinde hemen her hafta yardım toplandığı

²²⁸ BOA, HR.SFR.1, 125/59; BOA, DH.TMIK.M, 111/53.

²²⁹ BOA, DH.TMIK.M, 125/60.

²³⁰ BOA, Y.PRK.HR, 33/82.

²³¹ BOA, Y.A.HUS, 472/46.

²³² BOA, Y.PRK.EŞA, 12/81.

gizlice haber alınmıştır.²³³ Topladıkları bu paralarla diğer ülkelerden silah satın almışlardır.

Elde ettiğimiz bilgilere göre Ermeniler, Ermenistan Devleti'nin kurulması yolunda silah temin etmek için bozguncu faaliyetlerde bulunarak bölgenin önde gelenlerini öldürmüş ve para toplamışlardır. Bu konuyla ilgili Nisan 1914 tarihli Kars Şehbenderi Cemaleddin Bey Petersburg Sefirine gönderdiği raporda Rusya ve Japon muharebesi esnasında olduğu gibi iki seneden beri Kars ve Erivan'da örgütlenen gizli bir cemiyetin işitilenlere göre bütün Kafkasya ve Rusya zenginlerinden ve durumu iyi olanlardan para talep ettiği, vermeyenleri veya ihbar edenleri öldürdüğü ve Rusya hükümetinin buna göz yumduğundan bahsetmiştir. Şimdiye kadar faillerin hiçbirinin tutuklanmadığı, cemiyetin faaliyetlerine şiddetle devam ettiği, toplanan meblağın milyonlara ulaştığı işitilmiştir. Geçen yaz Kars'ta ashab-ı sevetten Ermeni olup bu gizli cemiyetin talep ettiklerinden kaçındığı için polis hafiyelerinin himayesinde bulunan Silanov? isimli tüccar, akşamüzeri alacakaranlıkta mağazası önünde rovelvör kurşunuyla katledilmiştir. Talep edilen para daha sonra ölen kişinin akrabası tarafından cemiyete ödenmiştir. Yine ashab-ı servetten manifatura ticareti yapan Çeltikov? isimli tüccar gizli cemiyetin talep ettiği parayı vermemek için Moskova'ya firar etmiş, fakat orada da yakayı kurtaramayarak öldürülmüştür. Cemiyet tarafından tehdit mektubunu alanlar talep edilen meblağı işaret edilen bölgeye ve kişiye bizzat teslim etmek için acele etmekte ve çoğunun talep edilen meblağdan bir miktar indirim sağlamakta olduğu işitilmiştir. Birçok kişi korku ve telaş içinde kendilerinden talep edilen meblağı derhal ödemeye çalışmışlardır. Tehditli isteklere maruz kalanların hemen hepsi bu bölgede iş ve sermaye sahibi olmuştur. Bunların yüzde doksanını oluşturanlar Ermeniler olup bunların yanında bazı Osmanlı tebaasından tüccarlarda vardır. Bu gizli cemiyetin sosyalist fırkasına mensup anarşist bir cemiyet olduğu ve Rusya hükümetinin bu cemiyete karşı göstermekte olduğu tembelliğin manidar olduğu şehbender tarafından yazılmıştır.²³⁴ 1914 Dünya Savaşı'na kadar Ermenilerin siyasi ve askeri faaliyetlerinin devam ettiği Şehbenderlik raporlarından anlaşıyor.

²³³ BOA, HR.SFR.1, 82/17.

²³⁴ BOA, HR.SFR.1, 173/12.

2.3. Rusya'nın Kafkas Milletleri Hakkında Uyguladığı Politikaya Dair Raporlar

2.3.1. Müslümanlara Dair Raporlar

Rusya Devleti Kars bölgesinde hakimiyet kurduktan sonra burada yaşayan yerli ahalinin bir kısmı Anadolu'ya göç etmiş, kalan ahali Rus mahalli hükümeti tarafından idare edilmiştir. Bu bölgede yaşayan büyük çoğunluğu Müslüman olan halkın Rusya Devleti'nin kültür sistemine entegre edilmesi ve Rusya yönetim anlayışını benimseyebilmesi amacıyla “askeri-örfi idare” * denilen yönetim sistemi uygulamaya konmuştur. Bu sistemin uygulanmasının amacı Rus kolonizasyon anlayışının bir uzantısı olarak ele geçirilen bölgeleri kontrol altında tutmak ve bu bölgeleri uygarlaştırmaktır. Bu sistem Rusya'nın yerlileri tanımlamak için kullandığı kuzey Kafkasya dağlıklarının yaşadığı yerlerin ele geçirilmesi sonucunda düşünülen bir yönetim anlayışıdır.²³⁵

Kars Oblastının askeri valileri ileride Osmanlı Devleti ile gerçekleştirebilecek bir savaşta bölgedeki Müslümanların Osmanlı tarafına geçeceği düşüncesiyle onları daima kontrol ve gözetim altında tutarak bölgenin güvenliğini sağlamaya çalışmışlardır. Müslümanlara güvenilmediğinden askere alınmaları yasaklanmıştır. Ayrıca Kafkasya ve Kars bölgesindeki Müslümanların dini maneviyatını yok etmek için bazı uygulamalarda bulunulmuştur. Rusya'nın Müslümanlar için güttüğü siyaset Kars şebhenderlerinin tuttukları raporlara da yansımıştır. Örneğin Temmuz 1897 tarihli Mustafa Bey raporunda Rusya hükümetinin, Osmanlı ve Almanya'nın ittifadından korktuğu için hilafete karşı Kafkas Müslümanlarının maneviyatını yok etmek gibi çabaları olduğundan bahsetmiştir. Kars istihkamına gereğinden fazla önem verilerek cephane ve mühimmat gibi nakliyelerin çoğaltılmasının Almanya Kayzeri II. Wilhelm'in II. Abdülhamid ile görüşerek İstanbul'dan ayrılmasından sonra olduğuna değinmiştir.²³⁶ 1899'da gerçekleşen bu görüşmede Rusya'da yaşayan Müslümanların

* Candan Badem'in de belirttiği üzere Rusçası *voenno-narodnoe upravlenie* olan tamlamayı Türkçeye çevirdiğimizde askeri-halk yönetimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat tamlamadaki halk kelimesinden kastedilen halkın örf ve adetlerine uygun sayılabilecek bir yönetim anlayışıdır. Örfi idare sıkıyönetimle ilişkilendirilse dahi bu yönetim halkın örf ve adetiyle mutabakata varmak bağlamında değerlendirilmesi gereken bir yönetim anlayışıdır. Bkz.: Badem, A.g.e., s.51.

²³⁵ Mustafa Tanrıverdi, Çarlık Rusya'sında Tiflis Vilayeti..., s.21.

²³⁶ BOA, Y.MTV, 162/236.

durumu gündeme gelmiş, Müslümanların, sultanı halife olarak gördüklerini bilindiği için bu nüfusu nasıl değerlendirilebileceğinin planları yapılmıştır. Dolayısıyla bu durum Rusya tarafında endişe uyandırmış ve bölgedeki tedbirlerini arttırmıştır.

Rusya İmparatorluğu, 1905 Devrimi ve ardından Osmanlı Devleti'nde gerçekleşen 1908 Meşrutiyeti ile kendi bünyesinde barındırdığı Müslüman milletlerin savaş sırasında Osmanlı tarafına geçeceğini düşünmüştür. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin, Türklük ve Müslüman birliğinin sağlanmasını amaçlayan Pantürkizm ve Panislamizm ideali, Rusya'nın bu konuda tedbir almasına neden olmuştur. Bu tedbirler kapsamında Rusya, Kars bölgesindeki askeri faaliyetlerini ve şehbenderhane üzerindeki kontrolünü arttırmıştır. Örneğin Rus memurlarının tedbir amacıyla Osmanlı tebaasının bazılarını tutuklayarak üzerinde bulundurdıkları evrakları incelemekte olduğu, askeri kulüpte her subaya Osmanlı askeri kuvveti ve arazisi hakkında harp planları üzerinden açıklamalarda bulunduğu şehbenderlik tarafından bildirilmiştir.²³⁷ Hariciye nazırı bu durumu öğrendikten sonra Osmanlı tebaasına karşı böyle bir muamelede bulunulmasına izin vermeyeceğini ve hemen Kafkasya valisine yazacağını bildirmiştir. Tiflis Başşehbenderliği'nden gelen belgeye göre ise Osmanlı tebaası olup Kafkasya'da seyahat eden Müslümanlar, Osmanlı hafiyesi olarak tutuklanmış ve bölgeden uzaklaştırılmışlardır. Bazılarının uzaklaştırılmasında zorluklarla karşılaştığı, fakat tutuklamalar ve uzaklaştırmaların devam ettiği yazılıdır.²³⁸ Rusya hükümeti, Kafkasya'ya gelen Osmanlı tebaasının hafiye olarak buradaki Müslümanlarla iş birliği yapacağı ve bölgede örgütlenebileceği şüphesiyle böyle bir tedbir almıştır.

Ermenilerin Müslümanlara karşı saldırı faaliyetlerine Rusya mahalli yönetiminin bakış açısı da şehbenderler tarafından rapor edilmiştir. Örneğin Mart 1912 tarihli Kars Şehbenderi Cemaleddin Bey raporunda, hudut askerinin Osmanlı tebaasından hayvan tüccarı Ali Ağa İbrahimoglu, Avdo Alioglu ve Garso Gusoğlu'nu katlederek paralarını gasp ettiklerini, ancak kendisinin istihbaratına göre, cezalandırılacağı söylenen katillerin kumandan ve zabitlerce himaye edilerek

²³⁷ BOA, Y.A.HUS, 522/67.

²³⁸ BOA, Y.A.HUS, 522/117.

serbestçe dolaştıklarını bildirmiştir.²³⁹ Askere alınan Ermenilerin Müslümanlara karşı faaliyetlerine Rusya hükümeti genellikle sessiz kalmış, bazen sükuneti sağlamaya çalışmıştır. Yine Kasım 1895 tarihli Şehbenderlik belgesinde Kars valisinin yokluğundan istifade eden Ermenilerin, Ermeni polislerinin de göz yummasıyla galeyana gelerek Müslümanları katledecekleri ve Osmanlı Şehbenderliği'ne saldıracaklarının söylendiği, Müslüman kadınların Ermeni çocukları tarafından saldırıya uğradığı, İslam dinine sövüp saydıkları belirtilmiştir. Bu hareketlere karşı mahalli hükümet bir müddet sakin kalmışsa da nihayet işe karışmak durumunda kalmıştır. Cuma günü Müslümanlar namaz kılmak için camiye gittiklerinde caminin etrafı ve Osmanlı Şehbenderhanesi jandarma ve askerler ile sarılmıştır. Kars kale ve istihkam kumandanı Fadeyev, çarşığı dolaşarak Ermenilere hitaben Müslümanları sahipsiz zanneden Ermenilerden suikast edenler bulunursa, Müslümanlar tarafından Ermeniler hakkında şikâyet olursa veya Müslümanlara uygunsuz sözlere devam edilirse bu kişilerin aileleriyle beraber Sibiry'a sürgün edilerek cezalandırılacakları uyarısı üzerine bölgede asayiş sağlanarak Müslim ve Gayrimüslim tüm ahali barışmaya başlamıştır.²⁴⁰ Yine Aynı tarihlerde Sason Olayları nedeniyle Ermenilerin Tiflis'teki Şehbenderhane aleyhine eylemde bulunacaklarının haberi alınmış ve Şehbender gerekli önlemlerin alınmasını sağlamıştır.²⁴¹

Aralık 1897'de Mustafa Bey 20 madde halinde Seraskerliğe sunduğu raporunda Rusya'nın Kars civarındaki hazırlıklarına değindikten sonra Kafkasya'daki Müslümanlar hakkında tafsilatlı bilgi vermiştir. Bu rapora göre Rusya hükümeti, Şeyh Şamil'in İslam Birliği için başlattığı muharebelerde ahalinin ayaklanması ve 93 Harbi'nde Beyazıd taraflarında Osmanlı Kürtlerinden gördükleri engellerden dolayı Müslümanlara karşı daha ihtiyatlı yaklaşarak Müslüman nüfusun diğer milletlere göre daha azınlıkta kalmalarını sağlamaya çalışmışlardır. Ruslaştırma sisteminin bir parçası olarak Müslümanları kendi din ve kültürlerinden uzaklaştırmaya, Rus adet ve göreneklerini dayatmaya çalışmışlardır.²⁴² Mustafa Bey'e göre ileride

²³⁹ BOA, HR.SFR.1, 164/2.

²⁴⁰ BOA, HR.SFR.1, 111/24.

²⁴¹ Mustafa Tanrıverdi, Osmanlı Şehbenderlik Raporlarında Gürcistan..., s.599.

²⁴² Kezban Acar, Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne Rusya, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s.279; BOA, Y.MTV, 170/100.

gerçekleştirilecek bir savaşta Rusların Zilonıy Znami (Yeşil Bayrak) dedikleri Sancak-ı Şerifi, Osmanlı Devleti çıkararak Müslümanları ayaklandırmaya başvuracağı ihtimali olduğundan, Rusya hükümeti Kafkas Müslümanlarının ayaklanıp ayaklanmayacağını anlamak için hafiye memurları aracılığıyla Dağıstan'ın ulema ve ümerasına sorarak durumu araştırmıştır. Rusya'daki Müslümanların hükümetten gördükleri şiddet yüzünden ileride gerçekleşebilecek bir savaşta Osmanlılar lehine hareket etmeleri için kuvvetleri kalmamış olduğundan Dağıstan ayaklanması için Çerkezistan, Karabağlı Karapapakların yardımı gibi düşüncelerin Osmanlı harp planlarına dahil edilmemesi gerektiği Şehbender tarafından belirtilmiştir.²⁴³

Rusya'nın Osmanlı ve İslamiyet aleyhindeki fikirleri günden güne şiddetlendiğinden Türkistan ve Dağıstan Müslümanlarının Osmanlı dindaşlarından haberdar olmalarının önlenmesi ve İslamiyet'in kendilerine unutturulması için Dağıstan ve Semerkant taraflarına, Müslüman ve Osmanlı tebaasından kimsenin gitmesine izin verilmemiş ve pasaportunda konsolos vizesi olan Müslümanlar bile tutuklanarak Osmanlı'ya iade edilmişlerdir. Rusya'da özellikle Kafkasya'nın Müslüman memleketlerinde yeni mektepler açılarak Arapça ve Türkçe öğretimine müsaade edilmemiş, öğretim programı Rus kökenli muallimler tarafından hazırlanarak Rus dili öğretilmiştir. Osmanlı'da basılmış kitapların bulunmamasına dikkat edilmekte olduğu gibi Dağıstan Müslümanlarına dini kitap ve Kur'an-ı Kerim hediye etmek üzere pasaportuyla Kafkasya'ya gelen kişiler derhal hapse atılmış ve ellerindeki kitaplar müsadere edilerek bu kişiler birçok eziyetten sonra memleketlerine gönderilmişlerdir.²⁴⁴

Dağıstan taraflarında olup dini ilimlerden haberdar olan medeni Müslüman aşiretlerinin yine Rusya dahilinde fakat cahil olan, mesela Kırgızlarla haberleşmelerine müsaade edilmemiş, hatta ticaret için bölgeye gelenlerin diğer Müslümanların bulunduğu taraflara gitmeleri engellenmiştir. Rusya Müslüman gençlerinin, Dağıstanlıların ve talebe-i ulumdan olanların Osmanlı'ya gitmelerine katiyen engel olunmuş, Osmanlı vilayetlerinden birine ticaret için pasaport alıp gidenler şayet oradan hacca giderlerse memleketlerine döndüklerinde sorgusuz sualsiz

²⁴³ BOA, Y.MTV, 170/100.

²⁴⁴ BOA, Y.MTV, 170/100.

tutuklanarak dört seneden on seneye kadar Sibirya'ya sürülerek cezalandırılmışlardır. Altmış beş yaşından büyük olan Dağıstan Müslümanlarına hacca gitmek için izin verilmekteyse de bazı seneler *“Hicaz’da kolera var. Sâdedil olanlara da Osmanlı padişahı hazretleri, Rusya Müslümanlarının hacca gitmesine razı değildir”* denilerek izin verilmemiştir.²⁴⁵

Rusya Müslümanlarının Osmanlı Müslümanlarıyla görüşmeleri yasaklanmış, yeni neslin Rus adetleriyle yetişmesine oldukça dikkat edilmiştir. Rusya’dan pasaport alarak ticaret için Osmanlı’ya gidenlerin mahalli Müslüman cemaatleri ile görüşmeleri konsoloslar tarafından gizlice takip edilmiştir. Örneğin ticaret beratı ile Erzurum’a giderek daha sonra Kars’a dönen Mustafa Efendi’nin Erzurum’a dönmek için tekrar pasaport verilmesi konusunda mahalli hükümet, güya kişinin Osmanlı’da bulunduğu müddetçe Osmanlı adeti üzerine hareket ettiği ve bunun gibilere bir daha Osmanlı’ya gitmeleri için müsaade edilmeyeceği şeklinde cevap vermiştir. Ayrıca dinini ve milliyetini koruyacak olan kişilere Rusya’ya döndükten sonra bir daha Osmanlı’ya gitmek için pasaport verilmemekte ve memleketlerinde kalıp Osmanlı ve bilhassa Hilafet-i Muazzamalarında işi idare edenler başka yerlere sürülmüşlerdir.²⁴⁶

Rusya hükümeti Müslümanları cahil bırakarak hakir görmek amacıyla Rusya’nın hemen her yerindeki Müslüman medreseleri ve mescitlerini hükümet idaresine almıştır. Kars gibi bir yerde yirmi beş camiden Müslümanların elinde kalmış olan iki caminin birisinin minaresi yıkılarak harabe hale getirilmiş, diğeri ise paraya çevrilerek hükümet hazinesine verilmiştir. Müslüman çocukları için mektep inşasına ve harap olan caminin tamirine müsaade edilmemiştir.²⁴⁷ Rusya kolonizasyon politikasının gerektirdiği bir biçimde tehdit olarak görülen Müslüman Türk kültürü imparatorluk içinde eritilmeye çalışılmıştır.

Rusya hükümeti Müslümanlara reva gördüğü bu muamelelere karşın kendi dinini övmek için köy keşişlerine dolgun maaş vermiş, Kars bölgesinde bulunan Rum Ortodokslarının köy papazlarına da imtiyaz vererek kendilerine senevi 500 ruble

²⁴⁵ BOA, Y.MTV, 170/100.

²⁴⁶ BOA, Y.MTV, 170/100.

²⁴⁷ BOA, Y.MTV, 170/100.

tahsisat bağlamıştır.²⁴⁸ Böylece Rusya hükümeti Kafkasya’da Müslümanların toplum içindeki etkisini azaltarak Ortodoksluğu yaymaya çalışmıştır.

Kars Oblastında çok sayıda Müslüman Kürt yaşamaktaydı. Bu Kürtlerin bazıları Rus tabiiyetine geçerek general rütbesi dahi almışlardı. Rusya hükümeti tabiiyetine geçirdiği Kürt aşiretleri vasıtasıyla Osmanlı Kürtlerine bazı tekliflerde bulunduğu Kars Şehbenderliği raporlarına yanmıştır. Örneğin Mart 1910 tarihli belgede son muharebede yararlılık gösteren Revan ve Kars’taki Kürt reislerinin Rusya hükümeti tarafından milis askeri rütbeleriyle taltif edildiği bildirildikten sonra Revan’da bulunan Miralay Ali Eşref Bey Şemseddinof ve yakınları aracılığıyla Erzurum, Van ve Bitlis’te Hamidiye alaylarını teşkil eden Osmanlı Kürt aşiretleri eşraf ve reislerine haber gönderip eğer Osmanlı hükümetinin icraatları kendilerini rahatsız edip zarar vermekteyse kendilerine Gence ve Karayazı’da veya istedikleri yerlerde geniş araziler vaadinde bulunarak Rusya’ya göçmeye teşvik etmiştir.²⁴⁹ Böyle bir teşvikle Rusya Devleti Osmanlı’nın askeri birliklerine zarar vererek hem Osmanlı tarafında asayiş bozmayı hem de gerçekleştirmeyi düşündüğü savaşta üstün konuma gelmeyi amaçlamıştır. Mart 1912 tarihli Kars Şehbenderi Cemaleddin Bey’in raporunda ise Kafkasya civarındaki Osmanlı vilayetlerinde bozgunculuk çıkarmak için para, rütbe ve nişanlarla tutulmuş Rusya Kürtlerini Osmanlı Kürtleri arasına casus olarak gönderdiği yazmaktadır.²⁵⁰

2.3.2. Ermenilere Dair Raporlar

Sıcak denizlere inme ve boğazları ele geçirme amacı taşıyan Rusya Devleti, 93 Harbi’nden sonra bu yöndeki politikalarını gerçekleştirmek için Ermeniler üzerinde yoğunlaşmıştır. Bağımsız olarak Ermenistan Devleti kurmayı amaçlayan Ermeniler de Rusya hükümetinin istediği şekilde yönlendirebildiği Rusya’ya bağlı azınlık topluluğu oluşturmuştur. Rusya Devleti, Kars’ın Anadolu’ya geçiş noktasında bulunması ve bölgedeki Müslümanlara karşı denge unsuru oluşturması açısından Ermenileri Kars Oblastına yerleştirmiştir. Ayrıca Rusya mahalli hükümeti tarafından askere alınan Ermeniler bölgede istedikleri gibi hareket etme imkanına sahip olmuştur.

²⁴⁸ BOA, Y.MTV, 170/100.

²⁴⁹ BOA, HR.SFR.1, 155/1.

²⁵⁰ BOA, HR.SFR.1, 163/82.

Ermenilerin hareketlerini dikkatle takip eden Kars Şehbenderleri Rusya'nın Ermenilere dair görüşlerini de rapor etmişlerdir. Örneğin Şubat 1891 tarihli Şehbender Danyal Bey raporunda, Rusya'da bulunan Ermenilerin durumu ve Rusya hükümetinin bunlar hakkında takip ettiği davranışlardan bahsetmektedir. Bu rapora göre Rusya Devleti, Ermenistan isimli arazinin çoğunluğuna sahip olduğu ve kendi menfaati için korumakta olduğundan bahsetmektedir. Rusya hükümeti her tarafa gizli olarak emirler vererek Ermeni milletinin bir bahane ile Osmanlı'ya gitmek üzere pasaport verilmesi yasaklanmış, hududa yakın yerlerde Ermeni cemaatleri görüldüğü takdirde içlerinden ön ayak olanları yakalayarak hafif emirler ile takibe almıştır.²⁵¹

Rus hükümetinden çoğu zaman destek gören Ermeniler bozguncu faaliyetlerini arttırdığında Rusya hükümeti önlem alma yoluna gitmiştir. Örneğin 1890 tarihli Kars Şehbenderliği raporunda Akbulak taraflarında Ermenilerin hududa saldırmak için dolaştıkları Derbent alayına ihbar edilmiş ve derhal oraya bir tabur sevk edilmiştir. Hudut muhafızlarına ilaveten Gorski Mezdorski Kazak Alayı dahi sevk edilmiştir.²⁵² Nisan 1900 yılı Kars Şehbenderliği raporuna göre Kafkasya umum vali ve kumandanı Osmanlı topraklarına eşkıyaların saldırılarını engellemek için tedbir almak amacıyla mahalli memurlara telgrafla emir vermiştir.²⁵³

Rusya hükümeti, Osmanlı topraklarına hücum hazırlanan Ermenileri engellemek için çaba sarf ettiği şehbenderlik raporlarına yansımıştır. 1891 Tarihli belgeye göre Nahçıvan ve Karabağ Ermenilerinin İran Ermenileriyle birleşerek Van ve Beyazıt cihetlerine hücum etmeye hazırlandıklarını anlayan Rusya hükümetinin kendi bölgelerindeki Ermenilerin Osmanlı hududuna saldırmalarına meydan vermemek için çaba sarf ettiği bildirilmiştir. Ermenilerin hareketlerine karşı alınacak önlemler iki devlet arasında kararlaştırılarak iki tarafın memurlarının ona göre hareket etmesi gerektiğine değinilmiştir.²⁵⁴

1881 yılında yeni çar III. Aleksandr devleti tek bir çatı altında toplamayı amaçladığından dolayı politikasını da o yönde oluşturmuştur. Rus olamayan halkları

²⁵¹ BOA, Y.MTV, 48/37.

²⁵² BOA, Y.PRK.EŞA, 12/19.

²⁵³ BOA, Y.A.HUS, 405/97.

²⁵⁴ BOA, Y.PRK.EŞA, 12/81.

Ruslaştırmayı amaçlayan politika Ermenileri de kapsamıştır. Bu politika kapsamında 1890 yılından sonra Ermenilerin bağımsızlık fikirlerinin şiddetlenmesi ve bozguncu faaliyetlerinin artması sonucunda Rusya hükümeti, Ermeni muhacirlerini hududa sevk etmeye başlamıştır. Ağustos 1898 tarihli Kars Şehbenderinin Hariciyeye gönderdiği belgede Kars'tan gönderilecek Ermeniler hakkında düşünülen tedbirler ve Rusya memurlarının muameleleri raporlanmıştır. Bu raporda ilk olarak Ermenilerin bağımsızlık fikirleri hakkında bilgi vermektedir. Kafkasya Ermenilerinde istiklal meselesi Rus ordusunun Ermeni kumandanı Louros Melkof'un Arpa Çayı'ndan başlayarak Erzurum'a kadar yapılan muharebede gösterdiği maharetin Rusya hükümetince takdir edildiğini görmesi üzerine kendisini etkileyen bölgede vaktiyle hükümdar olan Ermenilerin birliğini sağlama düşüncesiyle başlamıştır. Kumandanın namı Rusya hükümeti tarafından silinmesiyle İngiltere'ye firar etmiştir. O zamandan beri Kafkasya'da bıraktığı Ermeni milletin istiklali düşüncesi Aleksandropol ve Kağızman gibi şehirlerde bundan sonra ortaya çıkan bozguncu cemiyetler arasında sürdürülmeye çalışılmıştır. Ermeniler fesat fikirleri için dış dünyada kendilerine ortak aradıklarından Osmanlı'daki mezheplerini kendilerine ortak etmeye çalışarak onları firar etmeye teşvik etmişlerdir. Rusyalı Ermeniler Osmanlı'daki mezheplerini kendilerine ortak yapınca artık iş meydana dökülmüştür. Bozguncu cemiyetler sayesinde kendilerini askere almış, rütbe tayin etmiş ve kahramanlık gösterenleri madalyalar ile ödüllendirmişlerdir. Bu durum Rusya hükümetini telaşa düşürmüş, Rusya hükümet memurları Ermenileri ihanetle itham etmiş ve Ermeniler hakkında takibat yapılarak Kafkasya dairelerinde bulunan Ermeniler büyük memuriyetlerden çıkarılmış, mektepleri ve kiliseleri nezaret elinde bulundurmak gibi tedbirler alınmıştır. Bütün Ermenilerin reis-i ruhanisi olan Eçmiyazın Katogikosluğu'nu bölgeden kaldırarak kendisine ait vakıfları hazineye aktarmıştır. Ruhaniye devletten bir miktar maaş tahsis edilmiş ve Eçmiyazın manastırlarında bir iki keşişten başka ruhani memur bırakılmamıştır. Mekteplerdeki çocuklara Rus muallimleri vasıtasıyla ders verilmiş, kilise ve mektepler vergiye bağlanmıştır. Böylece Rusya'da geçmişten beri Ermenilerin sahip olduğu imtiyazlar son bulmuştur.²⁵⁵ Kafkasya Valisi Golitsin

²⁵⁵ BOA, Y.A.HUS, 388/9.

tarafından yapılan bu uygulamalardan sonra Ermenilerin Rusya’da ve Kars’ta örgütlü eylemleri artmıştır.

Ermenilerin Osmanlı’ya karşı askeri faaliyetlerinin şiddetlenmesi üzerine Rusya hükümetinin bunlara zaman zaman müdahalede bulunmadığı görülmüştür. Örneğin Şubat 1901 tarihli şebenderlik belgesinde Ermenilerin mavzer tüfekleriyle Kars ve hudutta serbestçe dolaştıkları halde bunlara Rusya memurları tarafından katiyen müdahalede bulunulmadığı için Rusya hükümetinin Ermeni eşkıyasının Osmanlı’ya saldırılarını kolaylaştırdığı sonucuna varılmıştır.²⁵⁶ Yine Mayıs 1901 tarihli raporda Rusya’nın Kağızman, Kars, Şurkilbanikrol, Revan, Gümrü kazaları ve karyelerinde muhtelif kıyafetlerde 10 bin ermeni fedaisinin at satın aldıklarına ve içlerinde ümera ve zabitan bulunmasına rağmen Rusya hükümeti tarafından bunlara daima yardım edildiğine dair faaliyetleri haber alınması üzerine gerçek mahiyetinin Kars Şebenderliği’nden temininin gerektiği hakkında Dahiliye Nazırından telgraf çekilmiştir.²⁵⁷ Yine 1903 tarihli raporda Rusya’nın Soğanlı tarafında dolaşan Ermenilerin hududa saldırıda bulunacaklarının istihbarı alınmış ve hudutta bulunan Rusya memurlarının biri Ermeni olduğundan Ermenilerin tedarik ve harekâtlarını görmezden geldiği fark edilerek Rusya Hariciye Nazırlığı bu konuda uyarılmıştır.²⁵⁸ 1904 yılında Kars şebenderi tahriratında Ermenilerin Rusya’dan hududa saldırıya hazırlanmakta oldukları istihbarı alınmış mahalli hükümetin bu durumu görmezden geldiği ve olaylara ilgisiz bulunmayı tercih ettikleri ve bu konuda önlem alınması gerektiği bildirilmiştir.²⁵⁹

1905 ihtilali döneminde Ermeniler üzerindeki hakimiyetini kaybeden Rusya hükümeti sonraki dönemde daha ihtiyatlı davranmıştır. İhtilal ve sonrasındaki dönemde Ermenilerin Osmanlı-Rusya hududu üzerindeki saldırıları devam etmiştir. Kars Şebenderi, Kars valisi ile görüşerek Ermenilerin huduttaki saldırılarını engelleyeceğine dair teyit almıştır. Erzurum’daki Rusya konsolosu da aynı teminatta

²⁵⁶ BOA, HR.SFR.1, 125/45.

²⁵⁷ BOA, HR.TH, 254/90.

²⁵⁸ BOA, DH.TMIK.M, 156/39.

²⁵⁹ BOA, Y.A.HUS, 472/46.

bulunmuştur. ²⁶⁰ Fakat Birinci Dünya Savaşına giden süreçte Ermenilerin örgütlü eylemlerine devam ettiği görülmüştür.

²⁶⁰ BOA, Y.A.HUS, 523/31.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KARS ŞEHBENDERLİĞİ'NİN SOSYAL YAPIYA DAİR İSTİHBARAT RAPORLARI

3.1. Müslüman Ahalinin Göçü ve Yöredeki Faaliyetleri ile İlgili

Şehbenderlik Raporları

93 Harbi sonrası Rusya Devleti'nin yönetimine geçen topraklarda yaşayan ve çoğunluğu Müslüman olan ahali, Rus yönetiminin başlamasıyla birlikte Anadolu'ya hicret etmeye başlamıştır. Kars Şehbenderleri de Müslüman ahalinin göçü ve bölgede kalanların faaliyetleri hakkında raporlar tutmuşlardır. Kars Şehbenderliği raporlarına göre Müslüman-Türklerin göç sebeplerine bakıldığında ahalinin bölgedeki ayrıcalıklı konumunu kaybetmesi ve bunun sonucunda oluşan güvensizlik ortamı, Rusların Müslümanlardan atlı zaptiye toplama ve askere alma düşüncesinin doğması²⁶¹, Rusların sempatisini kazanmış olan Ermenilerin Müslümanlara karşı düşmanca tavırları gibi sebepler yatmaktadır. Özellikle 93 Harbi'nden sonra Ermenilerin Müslümanlara karşı olan eylemleri günden güne artarak Müslümanlara zulmedilmiş, bu durum Müslümanların Anadolu'ya göçünü hızlandırmıştır.²⁶²

Daha 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı başlamadan önce ve savaş sırasında bölgeden göç eden Türk-Müslüman nüfusu olmakla birlikte 1879 İstanbul Antlaşması'ndan sonra bölgede daha yoğun göç hareketleri yaşanarak anlaşmayla bir anlamda bölge ahalisini cesaretlendirmiştir.²⁶³ Bu antlaşmayla ilgili Ekim 1880 tarihli Kars Şehbenderi Asım Bey raporunda çoğu ashab-ı servetten olan ahalinin Emlak ve akarlarını bulabildikleri müşterilere satarak Osmanlı'ya hicret etmekte olduklarından bahsetmektedir. Ayrıca Rusya ve Osmanlı Devleti arasında imzalanan 8 Şubat 1879 Tarihli İstanbul Antlaşması'nın VII. Maddesi gereğince Rusya'nın ele geçirdiği

²⁶¹ Kars Oblastının Hristiyan halkı savaştan sonra askerlik yapmaya başlamış, fakat Müslüman halk için bir tarih belirlenmemiştir. Bu durum halkta bir güvensizlik ortamı oluşturmuş ve bir kısım insan yol tezkiresi olarak Osmanlıya göç etmişti. Fakat sonra alınan kararlar Müslümanlar askerliğe alınmayıp Osmanlıda gayrimüslimlerin ödediği bedel-i askeri gibi bir vergi vermekle yükümlü hale getirilmişti. Bkz. Badem. A.g.e., s.7.

²⁶² Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922), Çev. Fatma Sarıkaya, TTK, Ankara, 2012, s. 119.

²⁶³ Mustafa Tanrıverdi, "1879 İstanbul Antlaşması Sonrasında Kars ve Batum'dan Göçlerin Bölgedeki Sosyo-Ekonomik Yapıya Yansımaları", 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi)- Vatan Neresi? - Uluslararası Sempozyumu, Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayını, İstanbul, 2019, s.420.

yerlerdeki halkın istemesi halinde emlaklarını satarak üç yıl içerisinde oradan ayrılabilmelerine değinilerek, bu süre içerisinde mülklerini satarak bölgeden ayrılmayanların Rusya tabiiyetinde kalacakları söylenmiştir. Halbuki Rusya Devleti'nin İstimlak Emlak Nizamnamesi gereğince Rusların Osmanlı Devleti'nin her yerinde emlakları üzerinde istedikleri yetkiye sahip oldukları gibi emlaklarını satmayıp Osmanlı'ya hicret edecek kişilerin de İstimlak Emlak Nizamnamesi gereğince Rusya ilgasında kalan emlakları üzerinde hak ve yetkileri olması gerekiyordu. Şehbender bu konu hakkında nasıl karar alınacağına dair Hariciye Nezaretinden cevap beklediğini bildirmiştir.²⁶⁴ Fakat Hariciye Nezaretinin bu konu hakkındaki cevabı bulunamamıştır.

Sonraki yıllarda bölgeden Anadolu'ya hicret eden ahalî, arazi ve emlakları üzerindeki haklarını aramışlardır. Örneğin Kars Şehbenderliği raporlarına göre Hassa Müşiri İsmail Hakkı, Şuragel, Kağızman, Nefs-i Kars gibi köylerden Harput ve Diyarbakır'a göç eden ailesinin terk ettiği emlak ve araziye ait haklarının korunmasını talep etmiştir.²⁶⁵ Yine Kars muhacirlerinden olup Erzurum'da ikamet eden Derviş Mehmed'in isteğiyle Kars'ta bulunan arazilerinin bedelinin verilmesi veya başkasına satılmak üzere Hariciye Nezareti tarafından Petersburg Sefareti ile Kars Şehbenderliği'ne emir verilmiştir.²⁶⁶ Bu tür girişimler genellikle sonuçsuz kalmış, Kars'tan göç eden ahalinin bazıları göç etmeden önce satabildiği emlak ve arazilerini satmış, diğerleri Rusya topraklarında kalan arazileri üzerinde hak sahibi olamaya çalışmışlardır. Kars Şehbenderliği ise ahalinin emlak ve arazi meseleleriyle ilgilenerek Hariciye Nezareti ve Mahalli hükümet ile yazışma halinde bulunmuştur.

Kars Şehbenderliği'nin 1882 tarihli yazısında Temmuz'un 15. Günü hicretin arkasının alındığını ve Kars eyaletinde Müslümanların bir humsunun (beşte biri) kaldığı ifade edilmektedir. Kars muhacirlerinin Rumeli ve Batum ahalisi gibi zulüm ve fakirlik görmemiş olduğu, on bini geçen muhacirlerin hareket gününe değin Osmanlı Devleti'nin imtiyazına dahil oldukları ve bazı hallere göre sermaye dahi

²⁶⁴ BOA, HR.SYS, 1231/76.

²⁶⁵ BOA, HR.SFR.1, 181/92.

²⁶⁶ BOA, HR.TH, 57/83.

tedarik edildiği şehbenderlik tarafından bildirilmiştir.²⁶⁷ Şehbenderlik ifadesine göre hicret edenler Osmanlı Devleti'nden yardım görmüştür.

8 Şubat 1879 İstanbul Antlaşması'yla göç için belirlenen süre 3 yıl daha uzatılmış, dolayısıyla Şubat 1884 tarihinde süresi dolmuştur. Bu tarihe kadar serbestçe gerçekleşen göçler, bu tarihten sonra iki devletin de iznine tabi tutulmuştur. Nisan 1884 tarihli Kars Şehbenderliği'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen yazıda o zamana kadar Osmanlı'ya hicret etme isteğini bildirmeyen dört bin hanenin hicret etme isteğinde bulunduğu ifade edilmiştir. Fakat şehbender anlaşma tarihinin geçtiğinden dolayı Rusya Devleti'nin böyle toplu bir göçe izin vermeyeceğini, dolayısıyla göçü teşvik etmediğini belirtmiştir.²⁶⁸

Göç etmek isteyen ahalinin göç işlemleriyle Osmanlı'nın Kars Şehbenderliği ilgilenmiş, bölge ahalisine pasaport ve vize bu kurum aracılığıyla hazırlanmıştır. Fakat Kasım 1883 tarihinde Kars Guvernatörlüğü'nün emriyle Kars Şehbenderhanesi tarafından Osmanlı tebaasına verilen pasaportlara polis tarafından el konulmuştur. Şehbenderhane tarafından tebaalarına verilen pasaportun geçersiz sayılacağı resmen ilan edilmiştir. Kars civarında yaşayan Osmanlı tebaasının ecnebi devletlere veya Osmanlı'ya gitmeleri takdirde pasaport verilmesi gerektiği halde guvernatör tarafından böyle bir emir verilmiştir.²⁶⁹ Bu durum İstanbul Anlaşması'nın süresinin dolmaya yaklaşmasından ve mahalli hükümetin göçleri kontrol altına almak istemesinden kaynaklıdır. Ayrıca 1895 tarihli Şehbenderlik belgesinde Osmanlı ahalisinden Kars'a gelip ikamet arzusunda bulunanların sahip oldukları pasaportların süresi dolmuş olanlar, pasaportu zayi olanlar veya yoksulluktan dolayı mecburen bu tarafa gelenlerden Osmanlı tabiiyetini ispat edenlere tabiiyet ilm-ü haberi verildiği, bu kişilerin ikamet tezkiresiyle bir sene serbestçe işi ve gücüyle meşgul olabildikleri ve mahalli hükümetin ilm-ü habere izin verdiği bildirilmiştir. Fakat o yıl Kars hükümeti bu ilm-ü haberleri kabul etmemiştir. Bunun nedeni Kars guvernatörlüğü dahilinde tabiiyetini koruyarak on beş seneden beri ikamet eden birkaç Malakan ailesinin vaktiyle muhaceret etmeyip Rusya nüfusuna dahi kaydolmaması ve mahalli hükümet

²⁶⁷ BOA, HR.TO, 333/46.

²⁶⁸ BOA, HR.TO, 90/54.

²⁶⁹ BOA, HR.İD, 35/16.

şahadetnamesiyle tabiiyet ilm-ü haberi olarak ikamet eden birçok hanenin olmasıdır. Bu kişilerden pasaportu olanların pasaportlarını Erzurum'a giderek Rusya Konsolosluğu'na ve Şehbenderliğe vize ettirmeyenleri Rusya hükümeti sıkıştırarak olursa mecburen tabiiyetlerini terk edecekleri ifade edilmiştir. Bu yüzden hazine senevi birkaç yüz lira zarar göreceğinden her ne kadar mahalli hükümet nezdinde aceleyle kararlar alınmışsa bu uygulamanın yanlış olduğu söylenmektedir.²⁷⁰ Şubat 1896 tarihli belgede ise Osmanlı tebaasının pasaportlarının Rus konsoloshanelerinde vize edilmesi ile ilgili yeni uygulamasının Osmanlı Şehbenderhanelerinin (Kars, Poti) hasılatında düşüşe sebep olacağı bildirilmiştir.²⁷¹ Görüldüğü gibi Rusya mahalli hükümeti göçleri kontrol altına almaya çalışarak vize uygulamalarının kendi yönlendirdiği kurumlarda yapılmasını sağlamıştır. Fakat sonraki yıllarda Şehbenderhane tarafından tekrar pasaport ve vize işlemleri devam etmiştir. Osmanlı Devleti'ne göç etmek isteyen Müslüman ahali Kars Şehbenderliği'ne başvurarak tabiiyet ilm-ü haberi ve pasaport almıştır.

1884 tarihinden itibaren anlaşma süresinin dolmasıyla birlikte Müslümanlar Osmanlı'ya ve Rusya'ya kaçak yollardan sınır ihlalleri yapmışlardır. Bu tarihten itibaren göçler iki devletin izniyle belirlendiğinden izin alamayanlar kaçak olarak sınırı geçmeye çalışmışlardır. Osmanlı Devleti, kaçak göçlerle ilgili Kars'tan Osmanlı'ya geçenlerin pasaportlarının vizeli olup olmadığı hakkında hudut memurları tarafından itina ile incelenmesi gerektiğini bildirerek önlem almaya çalışmıştır.²⁷² Ayrıca Kars'tan vizesiz pasaportlarla gelen şahısların sınırdan geçirilmemesi 4. Ordu'ya bildirilmiştir.²⁷³

Müslümanların göçü çoğunlukla Rusya'dan Anadolu'ya olmakla birlikte zaman zaman Anadolu'dan Rusya'ya kaçak olarak geçenler de olmuştur. Bunlar genellikle sınır boylarında yaşayıp kaçakçılıkla geçinen Kürtlerdir. Örneğin Ağustos 1906 tarihli Kars Şehbenderliği raporunda Hudut civarındaki Kürtlerden özellikle Hadik Karyesi ahalisinin senenin bir kısmını Rusya'da diğer kısmını da köylerinde geçirerek, aşırı derecede kaçakçılık ve hırsızlık yaptıkları, Rusya'dan çaldıkları malları ve hayvanları

²⁷⁰ BOA, HR.İD, 99/1.

²⁷¹ BOA, HR.TH, 170/26.

²⁷² BOA, DH.MKT, 1358/77.

²⁷³ BOA, DH.MKT, 1361/60.

Osmanlı topraklarında, Osmanlıdan gasp ettikleri eşyaları da Rusya’da sattıkları, askerler arasında münakaşaya sebep oldukları, Ermenilere para karşılığı yardımcı oldukları bildirilerek bu konu hakkında tahkikat yapılması gerektiği bildirilmiştir.²⁷⁴

Bazı muhacirlerin özellikle Kürtlerin iki ülkenin de tabiiyetine girmeyerek göçebe olarak yaşadıkları söylenebilir. Örneğin Ağustos 1898 tarihli Kars Şehbenderliği raporunda Rusya’da bulunanların Rusya tabiiyetine girmeyip aileleriyle birlikte hicret etmek üzere şehbenderlikten senelik pasaport alarak Kars ve Kağızman taraflarında ikamet ettiği bildirilmiştir. Şehbenderlerden almış oldukları pasaportları vize için nüfus nezaretine götürmüşler, fakat Osmanlı tabiiyetine girmemişlerdir. Ayrıca yanlarında nüfus tezkireleri bulunmadığından şehbenderler tarafından verilen pasaportların vize edilmesinde tereddüt yaşandığı açıklanmaktadır.²⁷⁵ Daha sonra Şehbenderlik tarafından Kars ve Kağızman’da ikamet edenlerin vize işlemlerinin halledilmesi kararlaştırılmıştır.²⁷⁶

Ağustos 1902 Tarihli Kars Şehbenderliği belgesinde Rusya’dan hicret etmek isteyen 150 haneden fazla Müslüman ahalinin ellerindeki Rusya pasaportlarının Kars Şehbenderliği tarafından vize edilmediğinden bahisle hicretlerine müsaade edilmesine dair Muhacirin Komisyonu’ndan gönderilen belgede hangi bölgenin ahalisinden olduklarını gösterir bir defter tutularak şehbenderlikten Hariciye Nezareti’ne ve oradan Muhacirin Komisyonu’na gönderileceği, komisyon tarafından iskan edilecekleri yerler hazırlandıktan sonra Müslümanların komisyon tarafından tayin olunan bölgelere sevk edilecekleri bildirilmiştir. Bu işleri takip etmek için nezaret ve komisyondan birer memur tayin edilerek, hicretlerine izin verilen muhacirlerin hareket günleri ve varışları hakkında malumat verilmesi kararlaştırılmıştır.²⁷⁷ Eylül 1902 tarihli raporda yine Osmanlı’ya hicret etmeye hazır 150’yi geçen Müslüman hanenin sahip oldukları pasaportların Kars Şehbenderliği tarafından vize edilmediği ve bu gibi durumlarda hicrete müsaade olunmasına dair Erzurum’dan telgrafname gönderilmiştir. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu Rusya’dan hicret edeceklerin kabulleri hakkında komisyon

²⁷⁴ BOA, DH.TMIK.M, 227/50.

²⁷⁵ BOA, HR.TH, 216/41.

²⁷⁶ BOA, DH.MKT, 2150/8.

²⁷⁷ BOA, HR.TH, 272/75.

tarafından bir şey yapılamayıp önceki emirde şehbenderlere verilen talimatı uygulamalarını bildirmiştir.²⁷⁸

Kars muhacirleri Muhacirin Komisyonu tarafından Anadolu'nun belli bölgelerine iskân ettirilmişlerdir. Bu iskân için Muhacirin Komisyonu, Hariciye Nezareti ve Kars Şehbenderliği haberleşme halinde olmuşlardır. Örneğin Mayıs 1903 tarihli Şehbenderlik belgesinde Kars'a tabi 29 köyün ahalisinden alt tabakadan 325 hanede 1681'i erkek 1526'sı kadın olmak üzere toplam 3207 kişi Osmanlı'ya hicret arzusunda bulunmuşlar, isimlerini içeren defter Kars Şehbenderliğinden Hariciye Nezareti'ne gönderilmiştir. Defter buradan Muhacirin Komisyonuna gönderilerek bu ahalinin hepsinin Müslüman olduğu anlaşılmış ve muhaceretleri kabul edilerek Hüdavendigar ve Ankara vilayetinde iskân edilecekleri muhacirin komisyonunca kararlaştırılmıştır.²⁷⁹ Yine Mayıs 1903 Tarihli Kars ve Kefe Şehbenderliklerinin tahriratında Kars vilayetinde Müslüman ahaliden 250 hanede 1833, Kefe Müslüman ahalisinden 7 hanede 33 kişinin hicret arzusunda oldukları belirtilmiştir. Müslüman olduğu teyit edilen kişilerin muhacirin komisyonunca Adana ve Konya vilayetlerine iskân edilecekleri kararlaştırılmıştır.²⁸⁰

1890 tarihinden itibaren Ermenilerin terör eylemleri kendini hem Anadolu'da hem de Kars'ta göstermiştir. Kars'ta yaşayan Ermeniler Müslümanlar üzerinde baskı kurarak birçok Müslümanın Anadolu'ya göç etmesine neden olmuştur. Özellikle 1905 İhtilalinde Ermenilerin Müslümanlar üzerindeki baskısı artmıştır. Bu dönemde Kars'tan hicret edecek Müslüman ahalinin hicretleri kabul edilmiştir.²⁸¹ Yine Mart 1905 tarihli Kars Şehbenderliği'nin yazısında Kars Sancağı Şüregel kazası Söğütlü karyesinde bulunan 1.500 hanelik Müslüman ahalinin Osmanlı'ya hicret etme istekleri bildirilmektedir.²⁸²

1906'da Rusya'da ve özellikle Kafkasya'da ihtilal nedeniyle devam eden siyasi kargaşa nedeniyle Ermeni komiteleri meydanı boş bularak Müslümanlar üzerinde kötü icraatlarda bulunmuşlardır. Rusya hükümeti ise bazı siyasi meselelerin idaresi

²⁷⁸ BOA, HR.İD, 8/98.

²⁷⁹ BOA, Y.MTV, 243/61.

²⁸⁰ BOA, Y.MTV, 244/69.

²⁸¹ BOA, Y.A.RES, 127/46.

²⁸² BOA, HR.İD, 10/12.

konusunda Ermenilerin hareketlerini bir fırsat olarak görmüş hem kendi toprak politikası hem de Anadolu'daki politikasının bozulmasına meydan vermemek için Ermenilere imtiyazlar vererek ve yardımda bulunarak Müslümanların aleyhine davranmıştır. Müslümanlar çaresizce evlerini barklarını terk ederek Anadolu'ya iltica etmek üzere hicrete kalkışmışlardır. Bu dönemde Kars Şehbenderi, Ermeniler tarafından katledilen bir Müslüman meselesini bahane ederek Kars askeri valisiyle görüştüğünü konunun Müslümanların hicretinden açıldığını, Müslüman ahalinin bir daha gelmemek üzere Ermenilerin zulmünden canlarını kurtarmak üzere kaçtıklarını ifade etmiştir. Şehbender validen, Rusya Hükümeti'nin izni olmadan hicret edenlere hükümet yardımda bulunmayacağından Müslümanların son derece perişan olacaklarını ya tezkere verilmemesini ya da mal ve mülklerini satıp hicret etmelerine müsaade edilmesini istemiş, vali ise Osmanlı Hükümeti'nin hicret edenleri kabul edeceğine dair resmi bir müracaatta bulunduğu takdirde Rusya Hükümeti'nin de müsaade edeceği şeklinde bir cevap vermiştir. Daha sonra Kars valisi, Kafkasya valisinin kendisine gizli olarak gönderdiği bir tahriratta Rusya hükümetinin hicrete razı olduğunu bildirmiştir.²⁸³

Mayıs 1906 tarihli Kars Şehbenderliği'nden gönderilen bir raporda Rusya hükümetinin yardım ve teşvikiyle Rusya'da özellikle Kafkasya'da Ermenilerin Müslümanlara karşı vahşi taarruzları sonucunda Müslümanların Türkiye'ye hicret ettikleri bildirilmiştir.²⁸⁴ 1905 İhtilaliyle birlikte Kafkasya'da Ermenilerin Müslümanlara karşı vahşi taarruzları sonucunda, Müslümanların bir kısmı Anadolu'ya hicret ederken yörede kalanlar ise birlik olmaya çalışmıştır. Şubat 1907 tarihli şehbenderlik raporunda Rusya'daki karışıklıklar ve Kafkasya'da meydana gelen haberlerin Osmanlı Şehbenderleri tarafından dikkatle takip edildiği bildirildikten sonra Avrupa devletlerinin şark meselesi olarak gördüğü Ermenilerin isyanlarını takip ettikleri yazılıdır. Şehbenderin belirttiğine göre Rusya hükümeti, Osmanlı ve İran'a karşı yürüttüğü politikadan dolayı Ermenilere yardım etmiş ve Ermeniler de muntazam komitelerinin fedailerıyla katliamlar yapmıştır. Müslümanlar bu mezalime karşı savunmada kalarak mezhep farkı gözetmeksizin ittihat sağlamış, birçok fedakarlıklarla

²⁸³ BOA, HR.SFR.1, 144/4.

²⁸⁴ BOA, HR.SFR.1, 144/4.

düşmanlarına karşı iktidar olmaya çalışarak içtimalar yapmışlar ve birçok gazete neşrederek cami ve mektep inşasına başlamışlardır. Kafkasya'nın zenginlerinden olan Zeynel Abidin Ağa'nın Müslümanlara birçok yardımı dokunmuş, mescit inşa ettirdiği ve bir miktar bağışta bulunduğu için madalya ile taltif edilmiştir. Müslümanlar tarafından neşredilen gazetelerden birini elde ederek ara sıra İslam'a ait bazı makaleler yazdırdığı taktirde Rusya hükümetinin Anadolu politikasına karşı bir politika elde edileceği düşünülmüştür.²⁸⁵ Görüldüğü gibi Kars'ta kalmayı tercih eden Müslümanlar birlik olarak birbirlerine destek olmuşlardır.

İhtilal dolayısıyla Osmanlı Devleti'ne kabul edilecek kişiler için seçici olunmaya çalışılmış, bu kişiler için şehbenderliklerden ayrıntılı araştırmaların yapılması istenmiştir. Örneğin Nisan 1909'da Karşlı Sadık Oğlu Hüseyin'in hüviyeti ile kabule mâni bir durumun olup olmadığının ve memleketinden ayrılış tarihinin tahkikinin Kars Şehbenderliği vasıtası ile Kars mutasarrıflığından istenmiştir.²⁸⁶ Dağıstan ahalisinden olup Rus tabiiyetini terk ederek yedi kişilik ailesiyle birlikte Kars'a ve oradan da Zor sancağına gelip muhacir sıfatıyla kaydının yapılmasını isteyen Abdürreşid'in hüviyeti ile kabule mâni bir durumun olup olmadığı tahkik edilmiştir.²⁸⁷

Rusya Devleti de Kars'a gelen kişiler için seçici davranmıştır. Özellikle Osmanlı Devleti'nin yürüttüğü Pantürkist ve Panislamist düşünce çerçevesinde Kafkasya'ya gelen Müslümanların hafiye olma ihtimaline karşılık kimlikleri ayrıntılı olarak araştırmış ve bazıları tutuklanmıştır. Örneğin Ağustos 1911 tarihli Kars Şehbenderliği raporuna göre vaktiyle Rusya tebaasından olup Osmanlı tabiiyetine geçen Hasan Kaleli Mehmet isimli kişi daha sonra Kars'a geldiğinden dolayı Rusya hükümeti tarafından gayr-ı nazarı bakılarak tutuklanmıştır. Durumun araştırılması ve gereğinin yapılması için Kars Şehbenderliği ile muhaberede bulunulmuştur.²⁸⁸ Aralık 1913 yılında Rusya'dan hicret ederek Osmanlı tabiiyetine geçenler, geri döndüklerinde Sibirya'ya sürüldükleri bildirilmiştir.²⁸⁹ Kars'tan göç edenlerin geri dönmelerini engellemek için böyle bir önlem alınmıştır. Rus memurları tarafından Osmanlı'ya

²⁸⁵ BOA, Y.A.HUS, 509/23.

²⁸⁶ BOA, HR.TH, 374/121.

²⁸⁷ BOA, HR.TH, 363/101.

²⁸⁸ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 47/16.

²⁸⁹ BOA, DH.MB.HPS.M, 9/39.

gönderilmek üzere tutuklanan Osmanlı tebaasının uzun süre hapiste kalmaması için girişimlerde bulunulmuştur.²⁹⁰ Osmanlı Devleti ve Kars Şehbenderliği bünyesinde yürütülen muhaberele Müslüman halkın hakları korunmaya çalışılmıştır.

Kars'ta ikamet etmeyi tercih eden ahali buradaki evlerini terk etmeyerek Osmanlı Devleti ile ticari faaliyetlerini sürdürmeye devam etmişlerdir. Örneğin Şehbenderlik raporuna göre Kars ve çevresinde hayvan hastalığı olmadığından dolayı tüccarlar küçükbaş hayvan ithali için Osmanlı'ya gitmeye izin istemişlerdir.²⁹¹ Bunun üzerine dışarıdan getirilecek küçükbaş hayvanların bölge şehbenderliğinden verilecek şahadetnameyle Osmanlı'ya ithalinde bir mahzur olmadığı Erzurum Vilayeti'ne bildirilmiştir.²⁹²

Müslümanların faaliyetleri içerisinde değerlendirebileceğimiz, bölgede topladıkları yardımlara da değinmek gerekir. Müslümanlar, II. Abdülhamit'in askeri tesislerin onarımı ve inşasını yapmak amacıyla kurduğu Tesisat-ı Askeriye İane Komisyonuna yardımda bulunmuşlardır. Ocak 1897 Tarihli Kars Şehbender vekilinin Petersburg sefaretine yolladığı raporda Kars'taki zengin tebaanın çoğu Ermeni olduğundan Tesisat-ı Askeriye Komisyonuna bağışta bulunmaya gönüllü değilseler de Kars'ın Müslüman ahalisinin bağış yapmayı istedikleri belirtilmiş, fakat bu kişilerin Osmanlı tebaasından olmadıkları için bağışı gizli olarak toplamak gerektiğinden şehbender vekili kabulde tereddüt göstererek ne yapılması gerektiği konusunda Petersburg sefaretinden emir beklediğini belirtmiştir.²⁹³ Şubat 1897'de ise Müslüman ahalinin yaptığı bağış Kars Şehbender vekili tarafından toplanarak Petersburg Sefaretine takdim edilmiştir.²⁹⁴ Bu Müslümanların Rusya Devleti tebaası oldukları halde Osmanlı'ya maddi yardımda bulunmaları dikkate değerdir.

Müslümanların Kars'ta Osmanlı Devleti için yaptıkları yardımların bir diğeri ise Balkan Savaşları sırasında Hilal-i Ahmer adına yapılan yardımlardır. Bu konuda Kars Şehbenderi Cemaleddin Bey 1912 yılında Hilal-i Ahmer adına toplanan yardımlara dair tuttuğu raporu Petersburg Sefiri Turhan Paşa'ya göndermiştir. Bu raporda

²⁹⁰ BOA, DH.İD, 63/35.

²⁹¹ BOA, HR.TO, 345/28.

²⁹² BOA, DH,MKT,1831/81.

²⁹³ BOA, HR.SFR.1, 117/9.

²⁹⁴ BOA, HR.SFR.1, 117/33.

Dersaadetteki tophaneye Hilal-i Ahmer Cemiyeti Başkanlığına şimdiye kadar 219 ruble 65 kapık gönderildiğini ve cemiyet için 200 kûsur ruble daha toplandığını belirtmiştir. Fakat bir buçuk ay önce gönderilen meblağın ulaştığına dair henüz bir belirti olmadığından ve Kars'taki postane, jandarma ve hafîye polislerce gözetimde bulunduğundan dolayı ikinci kez toplanan 200 kûsur meblağın gönderilmesi, daha önce gönderilen paranın alındığına dair bir yazı kendisine ulaşınca kadar ertelediğini bildirmiştir. Ayrıca bu raporda şehbenderhanenin her tarafının jandarma ve polis hafiyeleriyle kuşatıldığından, kısıtlamalar ve saldırılara maruz kalındığından dolayı Osmanlı tebaası ve İslam ahalisinin hamiyetlerinin külliye sonuçsuz kaldığına değinilmiştir. Şehbenderhaneye girip çıkan Osmanlı tebaası veya dost insanların çoğı jandarma ve hafîye polisi idaresine götürölüp üzerleri ve haneleri aranmakta ve bazen keyfi olarak birkaç gün hapsedilmekte olduğı yazılmıştır. Şehbenderhane idaresine resmi olarak gelen ve şehbenderhane memurları tarafından gönderilen Mühürle dikkatlice kapatılmış resmi evraklar ve zarflar jandarma idaresi tarafından postaneden alınılıp açılarak okutturulduktan sonra postaneye tekrar verilmekte olduğı anlaşılmıştır. Bu evraklar ve mektupların neye dair olduğı, dışarı çıkmaktan mahrum ve daima bir koltuk üzerinde oturmaya mahkûm olan jandarma naalniğine bunları okutturup tercüme eden iki yüzlü insanlar ile haber alındığı bildirilmiştir. Ayrıca Osmanlı Şehbenderhanesi tarafından Hilal-i Ahmer'e yardım edeceklere tebligat gönderilmektedir. Bu tebliğ varakaları dahi jandarmanın incelemesinden geçtikten sonra kendilerine ulaşan bu insanların mağaza ve haneleri basılmış, varakalar müsadere olunmuş ve Kars vilayetinde jandarma idaresine kadar çağırılıp sorguya çekilmişlerdir. Ayrıca şehbenderhane ile görüşmeleri yasaklanarak ianeleri kendilerine iade edilmiş, bazıları ise tutuklanmıştır.²⁹⁵

3.2. Ermenilerin Göçü ve Firarilerin Faaliyetleri ile İlgili Şehbenderlik Raporları

Siyasi çıkarları nedeniyle Rusya Devleti'ne yakın olan Ermenilerin bir kısmı, 93 Harbi sonrasındaki dönemde Rusya Devleti'ne göç etmişlerdir. Osmanlı topraklarında bulunup savaş sırasında Rusya Devleti'ne yardım eden ve Kürt aşiretlerinden kaçan Ermeniler, Rusya hükümeti tarafından Kars ve çevresindeki bölgelere yerleştirilmiş,

²⁹⁵ BOA, HR.SFR.1, 167/21.

sonrasındaki dönemde de göçler artarak devam etmiştir. Göçlerin sebeplerine bakıldığında Kars'taki Ermenilerin Anadolu'daki Ermenileri göçe teşvik etmesi, Anadolu'daki Kürt aşiretlerinin Ermenilere yaptıkları baskı, Osmanlı topraklarında karışıklık çıkaranların Rusya'ya göç etmek istemesi gibi sebeplerdir. Anadolu'dan Rusya'ya göç eden Ermeniler yanlarında hayvanlarını ve eşyalarını götüremediklerinden dolayı gittikleri yerlerde sefaletе düşmüşlerdir. Bu nedenle Osmanlı ve Rusya sınırında kaçakçılık faaliyetleriyle meşgul olmuşlardır. Kars Şehbenderleri de Ermenilerin göçü ve faaliyetlerini yakından inceleyerek rapor tutmuşlardır. Şehbenderler ayrıca Müslümanlar gibi Ermenilerin de pasaport ve vize işlemleriyle ilgilenmişlerdir.

Ermeniler, Kars ve Osmanlı toprakları arasında izinsiz olarak sürekli yer değiştirmişlerdir. Aralık 1888 yılında Rusya'ya seyahat eden Osmanlı tebaasının bazen pasaportsuz ve bazen ise pasaportlarını göstermeden hududu geçtikleri ve bu durumun hudut memurlarının askeri daireye mensup olmalarından meydana geldiği şehbenderlik tarafından bildirilmektedir. Osmanlı tebaasının izinsiz olarak hududu geçtiklerinden dolayı şehbenderhane hasılatının düştüğü bu nedenle Osmanlı hududundaki memurların uyarıldığı şehbenderlikten bildirilmiştir.²⁹⁶ Bir önlem olarak Hariciye Nezaretinin de uyarısı üzerine Rusya ve İran'a giden Osmanlı vatandaşlarının pasaportsuz veya vizesiz olarak seyahatlerinin önlenmesi için sınırdaki askeri memurlara emir verilmiştir.²⁹⁷ Ermenilerin bu şekilde izinsiz olarak hududu geçmeleri önlenmeye çalışılmıştır.

Kars ve civarında Ermeniler ve Kürtlerin birbirlerine karşı olan husumetleri şehbenderlik raporlarına da yansımıştır. Örneğin Temmuz 1892 tarihli Şehbenderlik belgesinde Kağızman'da hududu geçerken yakalanan Ermenilerin ceza almasıyla birlikte onların yoldaşlarının Kürtler hakkında olan husumetini arttırdığı ve fırsat buldukça Kürtleri aşağıladıkları ifade edilmektedir. Bu durum hükümet memurlarının da Ermeni milletinden oldukları için bastırılmıştır. Yine Akçakale'den birkaç Kürt, hayvanıyla bir yere giderken ansızın üzerlerine birkaç Ermeni hücum etmiş, at ve öküzlerini gasp etmişler, vahşice dudak burun ve kulaklarını keserek gözlerini

²⁹⁶ BOA, DH.MKT, 1576/51.

²⁹⁷ BOA, DH.MKT, 1620/104.

çıkarak eziyet ve işkence ile kafalarını kesip civardaki dereye atmışlardır. Akçakale ahalisi beş, altı gün sonra ölümlerin cesetlerini bulmuşlar, hayvanların izlerini bir köye götürerek gizlediklerini mahalli hükümete bildirmişlerdir. Bunun üzerine mahalli hükümet dikkatle durumu araştırarak beş Ermeni'yi tutuklamıştır.²⁹⁸

Erzurum'da yaşayan Ermenilerin, Kürtlerin taarruzlarından kaçarak Rusya'ya gittikleri ve gittikleri bölgelerde sefaletle düştükleri bölge şebenderliği tarafından bildirilmektedir. Örneğin Ağustos 1893 yılında Erzurum'un Eleşkird tarafından Kağızman'ın Nahçıvan nahiyesine gelen Ermenilerden bahsedilmektedir. Eleşkird tarafından otuz sekiz hane Ermeni'nin Nahçıvan nahiyesine geldiği gibi Kars dahilinde 500 hanenin daha hicrete hazırlandığı bildirilmiştir. Bu durum Kars tarafından Sarıkamış ve Karakurt'a gelen Kafkasya Valisi Şeremetyev'e açıklanmış, Şeremetyev hicretin sebepleri ve şikayetleri araştırması için Kağızman Naçalniği Miralay Derçov'u görevlendirmiştir. Ermeniler hicret sebeplerini hududun diğer tarafındaki atlı aşiretlere yüklemişlerdir.²⁹⁹ Diğer bir raporda Hamidiye alaylarına girmiş ve Rusya'ya komşu olan Osmanlı vilayetlerindeki Kürtlerin taarruz hareketlerinin çoğaldığından ve Ermenilerin zevce ve kızlarına kötü muamelelerde bulunduklarından birçok Ermeni'nin köylerini terk ettikleri haber alınmıştır.³⁰⁰ Belgelerden Ermenilerin göç sebeplerini Kürt aşiretlerinin taarruzlarına dayandırdıkları anlaşılmaktadır.

1 Mayıs 1894 tarihli şebenderlik raporunda ise Erzurum muhacirlerinin sefaletle uğradıklarından dolayı Rusya hükümetinin bunları Mayıs'ın başında Osmanlı'ya göndereceği ve bunlara şahadetnameyi Kars Şebenderliği'nin vereceği bildirilmektedir.³⁰¹ Fakat buna rağmen 15 Mayıs 1894 tarihli rapora göre Erzurum'dan üç yüz kişi daha muhaceret etmiş ve Erzurum'dan birçok kişinin Rusya hududuna geçmeye hazır olduğu raporlanmıştır.³⁰²

Mayıs 1894 tarihli Kars şebenderliği raporuna göre Erzurum'dan hicret eden Ermenilerin miktarının eş ve çocuklarıyla birlikte 3500'den fazla olduğu ve bu kişileri geçen sene buraya izinli olarak gelmiş olan Ermenilerin himaye ettiği istihbar

²⁹⁸ BOA, Y.A.HUS, 262/90.

²⁹⁹ BOA, Y.A.HUS, 279/92.

³⁰⁰ BOA, İ.DUİT, 145/19.

³⁰¹ BOA, HR.TH, 141/1; BOA, DH.MKT, 231/59.

³⁰² BOA, BEO, 404/30234.

edilmiştir. Ermeniler, Şehbenderhaneye başvurarak tabiiyet ilm-ü haberi verilmesi için ricada bulunmuşlar, fakat şehbender hükümetin kararına değin tabiiyet ilm-ü haberi verilmeyeceğini söylemiştir. Ayrıca edindiği hususi malumata göre Eleşkird Dağı arkasında bulunan köylerde 10 bin kişiden fazla Ermeni'nin Rus hududuna geçmek üzere hazır bulundukları ve bu tarafa geçtikten beş sene sonra hepsinin Rus vatandaşı olma fikrinde olduklarını istihbar etmiştir.³⁰³ Kars Şehbender Vekili Ragıp Bey, bu konuda ne yapılması gerektiği ve Hariciye Nezareti emrini acele olarak beklediği hususunda tahrirat yollamıştır.³⁰⁴ Bu tahrirat üzerine Hariciye Nezareti, Osmanlı tebaasından olduğu halde önceden Osmanlı'dan Rusya'ya hicret edip şimdi dönmek isteyen Ermeniler ve Rusya ahalisinden olup Osmanlı'ya muhaceret edecek Ermenilerin kabullerinin asla caiz olmadığını ve bu konuda gerekli tedbirlerin alınmasının gerektiğini Erzurum ve Van vilayetlerine bildirmiştir. Osmanlı tebaasından olup şehbenderliklerden aldığı pasaport ile Rusya'dan dönen Ermenilerin, Rusya tabiiyetinde olan Ermenileri bir ihtimal Osmanlı'ya sokmak üzere kendi komşuları diye göstererek Osmanlı şehbenderlerinden pasaport almak gibi birtakım teşebbüslerde bulunduklarının istihbarı alınmış ve böyle kişilere pasaport verilmemesi için şehbenderliklere serasker tarafından tebligat gönderilmiştir. Ermenilerin Erzurum'dan Rusya'ya hicret etmekte oldukları Kars Şehbenderliği vekaletinden beyan edilerek bunlara Tabiiyet Şahadetnamesi verilip verilmeyeceği sorulmuş, şimdiye kadar izinli olarak hicret edenlerin eş ve çocukları dahil miktarı 4 bine ulaşmıştır. Bunların Kars'taki Ermeni piskoposu tarafından himaye edilmekte olduğu ve Eleşkird Dağı arkasında bulunan köylerden 10 bin kişiyi aşan Ermenilerin Rusya hududunu geçmek üzere hazır oldukları ve o tarafa geçtikten beş sene sonra hepsinin Rusya Tabiiyetini kazanma fikrinde oldukları Kars Şehbenderliği tarafından bildirilmiştir. Osmanlı Ermenilerine Tabiiyet ilm-ü haberi verilmekte olduğu, fakat bunların arasına bu ilm-ü haberi taşıyan Rusya Ermenileri de katılarak asıl vatanlarına dönüyormuş gibi huduttan Osmanlı tarafına geçip kötülüklerde bulunacakları ve tutuklanmaları halinde Rus pasaportunu göstererek ecnebi hükümetlere müracaat edecekleri muhtemel olduğundan ilmühaber verilecek kişilere Osmanlı teskeresi sorulup, teskeresi olmayanların Erzurum Vilayeti ile haberleşmesi gerektiği,

³⁰³ BOA, HR.SFR.1, 94/55.

³⁰⁴ BOA, HR.İD, 39/80.

hüviyetlerini tayin etmeyenlere ilm-ü haber vermede acele edilmemesi gerektiği Kars Şehbender vekâletine tavsiye edilmiştir.³⁰⁵ Görüldüğü gibi Ermeniler kendi çıkarları doğrultusunda hareket ederek Rusya tabiiyetine girmeyi amaçlamışlar, aynı zamanda Osmanlı topraklarına geçmek için izin belgelerini şehbenderlikten talep etmişlerdir. Fakat Osmanlı hükümetinin buna müdahalesi gecikmemiştir. Haziran 1894 tarihli rapora göre Kars Şehbenderliği ve Rusya memurlarının ortaklaşa çalışmasıyla Ermenilere tabiiyet şahadetnamesi verilip verilmeyeceği kararlaştırılmıştır. Buna göre Ermeniler Osmanlı tezkiresini Şehbenderliklere ileterek Osmanlı'ya geçiş belgesi olan ilm-ü haberi alabileceklerdi. Osmanlı tezkiresi olmayanlar Erzurum vilayetiyle haberleşecekti. Hüviyetlerini temin etmeyenlere ilm-ü haber verilmesi konusunda aceleci davranılmaması gerektiği Kars Şehbenderliği'ne iletilmişti. Kişilerin hüviyetlerini gösteren evrakların tamamlanması konusunda gecikmeler olabileceğinden Kars'ta bulunan Rusya memurlarıyla müzakere edilmiş, biri vilayette diğeri ise şehbenderhanede olmak üzere iki parça mazbata düzenlenerek isimlerin bunlara yazılması kararlaştırılmıştır. Bunların Rusya tebaasından olmadıkları tasdiklendikten sonra kendilerine ilm-ü haber verilerek Rusya tebaasından olanların Osmanlı'ya dönebilmeleri sakıncası ortadan kaldırılmıştır.³⁰⁶

Yoğunluktan dolayı izin belgelerini alamayan Ermeniler, Osmanlı'ya dönmek için Kars'ta Şehbender memurlarına zorluk çıkarmışlardır. 13 Mayıs 1895 Tarihli Şehbenderlik raporunda birçok Ermeni'nin mürur tezkirelerini almış oldukları halde diğer arkadaşlarıyla beraber gitmek üzere fesatlık çıkardıkları bildirilmektedir. Tezkire alamayan Ermeniler şehbenderhane önünde toplanmış ve “tezkire verilmezse makam-ı aliye telgraf çekeceklerini” söyleyerek şehbenderhane kapısını yumruklamak gibi hareketlerde bulunduklarından dolayı şehbender derhal mahalli hükümete başvurmuş ve Ermeniler dağıtılmıştır. Fenalığa meydan vermemek için amele olarak burada bulunup Osmanlı'ya dönecek olan Ermenilerden bir kısmı gittiğinde diğerlerine pasavan verileceği kararlaştırılmıştır. Bundan sonra bu gibi toplanmaları engellemek için şehbenderhane tarafından tezkirelerin müddetinin bir hafta olması, tek seferde 10

³⁰⁵ BOA, HR.İD, 6/90.

³⁰⁶ BOA, MV, 80/71.

kişilik bir kafilenin gitmesi ve 2-3 gün sonra diğerlerine tezkire verilmesi kararlaştırılmıştır.³⁰⁷

2 Eylül 1895 Tarihli Kars Şehbenderliği belgesinde Osmanlı'dan Rusya'ya göç eden Ermenilerin miktarı ve göç nedenleri hakkında bilgi verilmiştir. Bu belgeye göre Kars Guvernörlüğü'nün dahilinde hüviyetleri olan Osmanlı tebaasının çok fazla olduğu, fakat ticaret için diğer vilayetlere ve Rusya içlerine gittiklerinden sayılmasının zor olduğundan bahsedilmiştir. Onlardan başka yanlarında evrak bulunmayan Osmanlı tebaasından beş bin Ermeni'nin yaşadığı ve yalnız beş bin Ermeni'nin resmi olarak kanıtlanabildiği belirtilmiştir. Ermenilerin Osmanlı topraklarından Kars'a gelmelerinin sebebi ise bundan iki buçuk sene önce Bitlis, Van, Erzurum gibi vilayetlerde olan Kürt kabilelerinin zulmü yüzünden olduğu kanaatine varılmıştır. Fakat Osmanlı vilayetlerinde birçok Ermeni padişah sayesinde kalabildiği halde bir kısmının hicret etmelerinin sebebinin teşvik edilmelerine dayandığından bahsedilmektedir. Kars'a aileleriyle taşınanlar Osmanlı'daki bağ bahçe ve tarlalarını satmış veya kiraya vermişlerdir. Kars'a gelen Ermeniler Rusya Ermenilerinin davetleri üzerine geldiklerini söylemiş olsalar da Rusya hükümeti durumu bildiğinden hemsinlerini kurtarmak için hicret sebeplerini kıtlığa dayandırmıştır. Kürt aşiretlerinden oluşturulan Hamidiye süvari alayları öteden beri Rusya hükümetinin dikkatini çektiği anlaşıldığından Ermeniler bazı olayları Kürtlere dayandırarak Rusya hükümetinin de hoşnudunu kazanmışlardır. Kürtlerin zalimliğinden kaçarak Rusya hükümetinin himayesine iltica edenlere yardım talebinde bulunuluyorsa da hükümet tarafından bunlara verilecek yardım, hükümetin teşvikiyle geldiklerini meydana çıkaracağından Rusya hükümeti, Ermeni muhacirlerini tebaadan kabul edemeyeceğini açık olarak beyan etmiştir. Bunları tebaadan kabul etmesiyle 5-10 sene içinde bölgedeki Ermeni nüfusunun çoğalmasını istememesi doğaldır. Yoksul olan Ermenilerden bazıları arkadaşlarının davetlerine aldanarak gelmişler ve burada onlara yardım toplanarak dağıtılmıştır.³⁰⁸ Kasım 1896 tarihli Kars Şehbenderinin gönderdiği raporda Osmanlı'dan Rusya'ya gelmekte olan Ermenilerin göçü hakkında ne yapılacağına dair bir talimat almadığını belirterek Van taraflarından gelen Ermenilerin

³⁰⁷ BOA, HR.SFR.1, 105/4.

³⁰⁸ BOA, HR.SFR.1, 108/22.

Rusya’da sefalet içinde yaşadıkları ve vatanlarında Kürtler ve askerlerden gördükleri hakaret yüzünden memleketlerine dönmek istemediklerini söylediklerini bildirmiştir. Şehbender bu tür propagandaların yasaklanması için muhaceretlerin önlenmesi gerektiği üzerinde durmuştur.³⁰⁹

Osmanlı topraklarına girmeleri yasaklanmış olan Ermenilere tüccar gözüyle bakılması ve huduttaki pasaport memurlarının lisana aşına olmamasından dolayı zaman zaman Rusya’da istedikleri yerlerden pasaport alarak içeri girdikleri görülmektedir. Bu konuda Osmanlı hükümeti hudut kapılarında gerekli tedbirlerin alınması, Erzurum ile Kars arasındaki bazı kapıların kapatılması, Rusça ve Fransızca lisanına aşına ve deneyimli memur tayini konusunda ilgili makamlara tebliğde bulunmuştur.³¹⁰

1895 yılında Ermenilerin Trabzon’da çıkardıkları olaylardan dolayı memleketlerine dönmek isteyen Ermenilere, Kars Şehbenderliği tarafından pasaport verilmemiştir.³¹¹ Yine 1895 yılında Ermenilere af çıkarılması nedeniyle ecnebi memleketlerde bozguncu fikirler tahsil edenlerin haricinde herhangi bir nedenle Türkiye dışına çıkan Ermenilerin geri dönmelerine müsaade edilmesi çerçevesinde Rusya’dan döneceklerle ilgili yapılacak muamelede karşılaşılan zorluklarla ilgili Kars şehbenderi Petersburg Sefaretine rapor yazmıştır. Rusya’ya giden Ermenilerin pasaport ve mürur tezkiresi almak için yanlarında tabiiyet ve hüviyetlerini gösterir evrak bulunmadığından Osmanlı tebaasından olduklarını ancak mahalli hükümetin tasdik etmesinin gerektiği söylenmektedir. Bu konuda Kars valisiyle yapılan görüşmede Rusya hükümetince muhacir Ermenilerin Osmanlı’ya girişleri yasaklanmış olarak görülmüş ve bunlara mahalli hükümet tarafından hiçbir evrak verilmeyeceği bildirilmiştir. Eskiden beri Osmanlı Devleti’ne geri dönmek için pasaport almak üzere şehbenderhaneye müracaat eden Ermenilerden bazılarının hüviyetlerini ispat ettikleri halde önceden olan yasaklarından dolayı ret cevabı verilmekte ve kadınlara dahi hiç pasaport verilmemekteydi. Talimatta Ermeni kadınlarına dair bir madde bulunmadığı ve özellikle amele olarak Rusya’da olup Osmanlı tezkiresini kaybedenleri burada

³⁰⁹ BOA, DH.TMIK.M, 21/74.

³¹⁰ BOA, DH.MKT, 427/70.

³¹¹ BOA, Y.A.HUS, 340/96.

tanıyanlar olmadığından şahidi olmayıp kendi köylülerinden hüviyet ve tabiiyetleri belli olanların pasaport almaya hak kazananları şahit gösterdiklerini bildirmiştir. Bu tür kefaletlerin geçerli olmasına dair şehbenderhaneler nizamnamesinde açıklama olmadığından, kadınları ve hemşerilerini kefil veya şahit gösterenlere pasaport verilip verilmemesinde tereddüt edildiği ve bu konuda açıklama beklendiği bildirilmiştir.³¹²

Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne kabulü konusunda Şehbenderlik, Erzurum Valiliği ve diğer makamlar titizlik göstermişlerdir. Şüpheli kişiler yoğun sorgulamalara tabi tutulmuştur. Ekim 1896 tarihinde Erzurum valisi, Rusya'dan gelen 16 Ermeni'den 2'sinin Kars'ta alıkonulduğu ve 14'ünün Kars Şehbenderliği'nde sorgulandıktan sonra tahkikatları devam etmek üzere bölgelerine gönderildiklerini bildirmiştir. Ticaret beratıyla Rusya'ya gitmişler ve pasaportsuz dönerken tutuklanmışlardır. Haklarında tahkikat yapılmak üzere mahallerine gönderilmiştir.³¹³ Bu Ermenilerden Bitlisli ve Muşlu 9 kişinin araştırmalar sonucunda memleketlerine gönderildiği diğerlerinin araştırmalarının sürdüğü bildirilmektedir.³¹⁴ Yine Ermenilerin Anadolu'da ve Rusya'da siyasi eylemlerinin artması neticesinde Osmanlı'ya kabullerinde daha dikkatli olunmuştur. Eylül 1897 tarihinde sadareten Kars ve Marsilya Şehbenderliklerine gönderilen tezkirede Avrupa'ya firar eden ve devlet tarafından uzaklaştırılmış veya herhangi bir şekilde tabiiyet değiştirmiş olan Ermenilerin Osmanlı'ya dönüşlerinin katiyen yasak olduğu, sadece yasal çerçevede ticari amaçla yurt dışına gidenlerin dönüşlerine müsaade edileceğinden dolayı Kars ve Marsilya Şehbenderliklerine müracaat eden Ermenilere ona göre muamele gösterilmesi gerektiği yazılmıştır.³¹⁵

III. Aleksandr döneminde Ermenilerin sahip olduğu imtiyazlar son bulmuş olsa da Ermeniler Rusya'ya kabul edilmiştir. Kars Şehbenderinin ifadesine göre bu dönemden sonra 42'den fazla Ermeni muhaciri Kars, Kutais, Tiflis, Erivan ve Bakü vilayetlerine kabul edilmiştir. Ermeni muhacirlerinin Rusya Ermenileri arasına yerleştirilmesi bunların bozguncuların kurbanı olmasına neden olmuştur. Rusyalı

³¹² BOA, HR.SFR.1, 112/31.

³¹³ BOA, DH.ŞFR, 199/86.

³¹⁴ BOA, DH.TMIK.M, 20/88.

³¹⁵ BOA, HR.SFR.1, 120/40.

bozguncu Ermenilere Osmanlı'dan gelen bozguncu Ermeniler eklenmiş ve hükümet nihayet Ermeni muhacirlerini memleketten ihraca karar vermiş ve bunları hududa sevke başlamıştır. Fakat Osmanlı hükümeti sevkiyatın arkasını kesmiştir. Osmanlı'da yaptıkları kötülüklerin cezasını çekmemek için memleketlerine dönmek istemeyen Ermenileri bu durum memnun etmiştir.³¹⁶

1899 Kars Şehbenderliği raporuna göre Beyazıt ve Pasinler kazalarından olan Ermeniler Rusya'ya firar ederek Rus askerlerinin tüfeklerini elde ettiklerinden dolayı tutuklanmıştır. Bu kişiler, Kars askeri valisinin talebi üzerine Kars şehbenderi tarafından Erzurum'a gönderilmesi istenmiştir. Fakat Rusya'ya firar ederek gizlice edindikleri silahlar ile Osmanlı'da bozgunculuk yapma amacıyla olan Ermenilerin Osmanlı'ya kabulleri yasaklanmıştır.³¹⁷

Ermenilerin eylemleri arttığından dolayı 1899 yılından sonraki Şehbenderlik belgelerinde Ermenilerin hiçbir şekilde Osmanlı'ya kabul edilmedikleri ve Kars şehbenderlerin Ermenilere vize vermedikleri görülür. Birkaç örnek vermek gerekirse, Haziran 1899 yılında Rostov Şehbenderliği'nin vizesiyle Kars'tan Erzurum'a hareket eden 16 Ermeni'nin erbab-ı fesadeye katılmaları beklendiğinden Erzurum'a kabul edilmemesi gerektiği Kars Şehbenderliği'nden Hariciye Nezareti'ne bildirilmiştir.³¹⁸ Ağustos 1899 yılında bir miras işinden dolayı Erzurum'a gitmek isteyen iki kişi pasaportlarının vize olunması için Kars Şehbenderliği'ne başvurmuştur. Ecnebi tebaadan olan Ermenilerin pasaportları şehbenderler tarafından vize edilmediği, bunların ticaret vesaire işlerinin sekteye uğradığı Rusya sefiri tarafından bildirilmesine rağmen Rusya'dan gelecek olan Ermenilerden bir kişinin bile kabul edilemeyeceği hakkındaki kararın padişahın emri olduğu şehbender tarafından bildirilmiştir.³¹⁹ Bu belgeden tüccar beratı olan Ermenilerin de Osmanlı topraklarına kabul edilmediği anlaşılır. Osmanlı topraklarından Rusya'ya giden Ermenilerin, dönüşlerinde kabul edilmemeleri gerektiğinden Kars'tan Erzurum'a gelen ve dönüşlerine müsaade edilmeyen bazı Ermenilerin, Batum yoluyla Trabzon'a ve oradan istedikleri yerlere

³¹⁶ BOA, Y.A.HUS, 388/9.

³¹⁷ BOA, DH.TMIK.M, 68/1.

³¹⁸ BOA, DH.TMIK.M, 71/8.

³¹⁹ BOA, DH.TMIK.M, 74/5.

gittikleri Tiflis Şehbenderliği'nin ifadesinden anlaşılmıştır.³²⁰ Erzurum'a gitmek isteyen Rus Devleti tebaasından olan Davidof'a Ermeni olması sebebiyle şehbenderlik tarafından vize verilmemiştir.³²¹ Ayrıca bu dönemde Ermeni olup Tiflis Başşehbenderliği vekaletinde bulunan kançılar Ohannes Nakliyan, Rusya'dan Osmanlı'ya gidecek olan Ermenilerden bir ferdin bile kabul edilmemesi gerektiği halde Erzurumlu Mardiros'un pasaportunu vize etmiş ve bu kişi Erzurum'a gelmiştir. Talimata uygun hareket edilmesi gereği Nakliyan'a tembih edilmiştir.³²²

Bazı Ermeni tüccarların Rusya'ya gittikleri halde Osmanlı topraklarına dönmelerinde sorunlarla karşılaştığı, Kars Şehbenderlerinin vize vermediği görülür. Örneğin Kasım 1899'da Erzurum tüccarından ve erbab-ı sanattan olup Rusya'ya giden ve dönmek isteyen Ermenilerin pasaportlarının Kars Şehbenderliği tarafından vize edilmediğinden dönemedikleri bildirilmiş ve bu karar Hariciye Nezareti'ne ait olduğundan müzekkere iade edilmiştir.³²³ Yine Mart 1900 yılında Ermeni Patrikliği'nin Kars şehbenderine yazdığı yazıda Erzurum tüccarından Serfiyan Vağsarak adlı şahsın bir süre önce mal satmak için Rusya'ya gidip malını sattığı, Erzurum'a dönerken Kars Şehbenderliği tarafından pasaportunun vizesi ile dönüşüne engel olunmaması istenmiştir. Bu kişinin dürüst erbaptan olduğu için acilen malumat istenmiştir.³²⁴ Dahiliye Nezaretinden Erzurum Vilayetine gelen emir üzerine hudut memurlarından, pasaportu olsun veya olmasın hiçbir Ermeni'nin Osmanlıya girişine müsaade edilmeyeceği bildirilmiştir. Şehbender, Osmanlı'dan Rusya'ya gitmek isteyen Ermenilere memnuniyetle yaklaşıldığını, fakat Rusya'ya gitmiş Ermeni muhacir ve mültecileri haricinde Rusya'dan ithal edilen ticari eşyaları, askeri mühimmat ithali gibi bu tarafa gelecek erzakları taşıyanlar, birkaç ay çalışmak üzere her sene yaz mevsiminde bölgeye gelip rençperlik yapan Ermeniler ve Eçmiyazin Kilisesi'nde mukaddes yağı almak üzere Osmanlı hükümetinden izin alarak pasaportlarıyla bu tarafa gelen Ermeni ruhbanlarının dönüşlerinde nasıl davranılacağı hakkında malumat istemiştir. Ticaret beratıyla burada olan Ermenilerden dönüş

³²⁰ BOA, DH.TMIK.M, 74/71.

³²¹ BOA, Y.MTV, 197/81.

³²² BOA, DH.TMIK.M, 77/79.

³²³ BOA, DH.TMIK.M, 78/12.

³²⁴ BOA, HR.TH, 239/8.

zamanları olan günlerde şehbenderhaneye müracaat edenlere ret cevabı verilmekte olduğu bildirilmiştir. Bu Ermeniler, Erzurum'dan pasaport alırken tekrar memleketlerine dönmenin yasak olduğu hakkında kendilerine tebligatta bulunulmadığını, eğer tebliğ edilseydi birkaç kuruş kar edeceklerini bilseler dahi yine buralara gelmeyeceklerini, kendilerine tebligatta bulunulmadığından buralara gelip kimsesiz ve perişan oldukları gibi eş ve çocuklarının da memleketlerinde kimsesiz kaldıklarından yakılarak pasaportlarının vize edilmesini talep etmişlerdir. Şehbender, kışın yaklaşması nedeniyle şikayetlerin çoğalacağı ve bu durum şehbenderhanede yoğunluk yaratacağından mahalli hükümetin müdahalesine neden olabileceğini bildirerek nezaret tarafından gereğinin yapılmasını arz etmiştir.³²⁵ Sonraki yıllarda Ermenilerin ticari amaçlı Osmanlı'ya seyahatlerine izin verilmiştir. Örneğin Şubat 1901 yılında ticari işler nedeniyle Erzurum, Diyarbakır, Mamüretülaziz vilayetlerine gitmek zorunda olan Avedis Dramyof'un pasaportunun vize edilmesi için Tiflis ve Kars Şehbenderlerine emir verilmiştir.³²⁶

Osmanlıya dönmelerine izin verilmeyen Ermeniler gizli olarak sınırı geçmişlerdir. Akmescit Şehbenderliği'nden Kars Şehbenderliği'ne gönderilen yazıda Erzurum vilayeti ahalisinden olup Akmescit de çeşitli sanatlarla uğraşan birkaç Ermeni'nin Kars, Oltu ve Küçük Narman yoluyla gizli olarak sınırı geçtiği ve Rusya'da birçok Ermeni'nin aynı yolu takip ederek geleceği bildirilmektedir.³²⁷

Ekim 1902 tarihli Kars Şehbenderliği istihbarat raporuna göre Rusya'ya firar etmiş olan Ermenilerden birkaç bininin Osmanlıya dönme fikrinden dolayı Kars'ta toplandıkları ve bunların içtimalarının aslında Rus hükümetinin kendilerini iade etmesinden ileri geldiği ihbarı alınmıştır. Osmanlıdan Rusya'ya gitmiş olan Ermenilerin memleketlerine dönmelerini Osmanlı hükümetinin kabul etmemesinden dolayı Rusya hükümeti, bunları Rusya tabiiyetine dahil etmiş ve bu karara uymayanların diledikleri ecnebi memleketlere gitmelerinde serbest olacaklarına karar verilmiştir. Bu karar bir seneden beri Ermenilere tebliğ edilmiş ve kararın uygulanması memuriyetlere emredilmiştir. Fakat karar kabul edildiği takdirde bugün Kafkasya'da

³²⁵ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 188/22.

³²⁶ BOA, HR.İD, 51/84.

³²⁷ BOA, DH.TMIK.M, 125/48.

mevcut 50 bin Ermeni'nin Rusya tabiiyetini kazanarak Osmanlı ile münasebetlerini kesmesine neden olacağı ve bu durum Osmanlı'da Ermeni unsurunun azalmasına neden olacağından Ermeni komisyonunun düşüncesine tamamen zıt olduğu bildirilmiştir. Ermenilerin Osmanlıya kabulleri konusunda Osmanlı hükümetinin yanında Avrupalı devletler tarafından da yeni teşebbüslerde bulunularak vatanlarına dönmeleri kabul edildiğinden ve bir kere tabiiyetlerini terk ederlerse bir daha memleketlerine dönmeleri mümkün olmayacağından dolayı Rusya hükümetinin tekliflerini kabul etmemişlerdir. Rusya polisinden baskı gördükleri halde *“bakalım, bugün yarın”* ile vakit geçirmişler ve kendileri kiliselerde papazlar vesaireyle telkin edilmiştir. Ara sıra da Tiflis'te basılan Ermeni gazetelerinde güya Ermenilerin dönmelerine Osmanlı Devleti'nin müsaade etmek üzere olduğu hakkında uydurma yazılar yazılarak Ermeniler telkin ettirilmiş ve böylece Ermenilerin Rus tabiiyetini kabulünün önüne geçilmiştir. İki bin kadar Ermeni Rusya tabiiyetini kabul etmeleri için polislerden gördükleri baskı üzerine memleketlerine dönmek üzere hemen yola çıkarak Kars'a gelmişler ve Osmanlı hududuna gitmişlerse de kendilerinin Osmanlı'ya katiyen kabul edilmeyeceklerini anlamaları üzerine daha ileri gitmeyip Erzurum'un Pasinler hududunun Karakilise'ye yakın köylerinde birleşmişlerdir. Kars valisi bizzat Kars'a giderek oradaki Ermenilere kendilerinin Osmanlı'ya kabul edilmeyeceklerini ve buradan öteye geçerlerse Rus jandarmaları tarafından tutuklanacaklarını ve geriye dönmekten başka çarelerinin olmadığını söylemiştir. Buna rağmen Ermeniler sözlerinde ısrar ederek kendilerinin memleketlerine gitmeleri Osmanlı hükümeti tarafından desteklendiğinden huduttan geçişlerine müsaade edileceğini, hududa kadar gelmişken bu köylerde kalmalarına müsaade edilmesini istemişlerdir. Şehbenderin ifadesine göre huduttaki köylerde kalan Ermenilerin yaz mevsiminden istifade ederek muhtelif noktalarda hududa saldırarak fesatlık yapma niyetinde olmuşlardır. Kars şehbenderi bölgeye giderek valiyle görüşmüş, Vali Ermenilerin çoğunun aile sahibi olduklarından ve aileleri de Osmanlı topraklarında kaldığından ya ailelerini bu tarafa getirtmek veya kendilerini memleketlerine iade etmek zorunda kaldıklarından bahsetmiş, kabullerine kadar orada ikamete karar verdiklerini ifade etmiştir. Dönmek arzusunda olmadıkları gibi zorla iadeleri hakkında bir emir mevcut olmadığından şimdilik burada bir kargaşaya mahal vermemek için gerekli önlemlerin alındığı bildirilmiştir. Bu meseleye son vermek ancak Rusya Ermenilerinin memleketlerine

dönmek için ümitlerini kesmelerine bağlı olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca bunların Osmanlı hududundan zorla uzaklaştırmalarının uygun olmayan sonuçlara sebep olacağı söylenmiş, Ermenilerin hududa saldırılarına meydan vermemek için hudut tarafında tedbirler alınması gerekliliği üzerinde durulmuştur.³²⁸ Kasım 1902 tarihinde Kars Şehbenderliği'nden gönderilen tahrirata ise hududa yakın Rus köylerindeki Ermeniler Rusya memurları tarafından Kars ve Tiflis taraflarına iskân ettirilmişlerdir.³²⁹

1905 Devrimindeki karışıklık döneminde ve sonrasında Anadolu'ya geçerek saldırıda bulunacağı düşünülen Ermenilere şehbenderlikler tarafından vize verilmediği görülür. Örneğin Kasım 1907 tarihinde İstanbul Rusya Sefareti, Batum ve Kars Şehbenderliklerinin Rus doğumlu ve tabiiyetli Ermenilerin Türkiye'ye gelmeleri için gerekli vizelerini vermediklerinden dolayı şikâyetle bulunmuştur. Talimatlara uyulmak şartıyla gerekli işlemler yapılmış bu şehbenderler çağırılarak gerekli talimat verilmiştir.³³⁰ Yine Aralık 1907 tarihinde Rusya Elçiliği sözlü nota vererek Türkiye'ye gitmek isteyen Rus uyruklu Ermenilere Batum ve Kars Şehbenderliklerinin vize vermemesinin anlaşmalara uymadığını bildirmiştir.³³¹

1911 yılında Ermeni kargaşalıklarında Türkiye'den pasaportsuz hicret edip Kars tarafına yerleşen ve dönme için şehbenderhaneye başvuran Ermenilerin ifadelerini tercüme etmek için Kars Şehbenderliği'ne tercümanlık ve katiplik yapan Aram Efendi'nin evi Rus jandarmaları tarafından aniden basılmıştır. Sefaret tarafından Aram Efendi'nin bu durumdaki Ermenileri Türkiye'ye gelmek için teşvik ettiği beyan edildiğinden Aram Efendi'nin bu teşvikleri Osmanlı hükümetinden aldığı emre göre mi yoksa kendi kendine mi yaptığı sorulmuştur. Karışıklık döneminde Rusya'ya firar etmenin mecbur olduğu ve şimdiye kadar Osmanlı tabiiyetini muhafaza etmiş ve mahalli hükümetin polis komiserliğinden verilip kançılaryada olan şahadetname ve listeler ile resmi surette Rus tabiiyetine dahil olmamış olan ve pasaportları olmamasından dolayı mahalli hükümet tarafından bunlara “*Ya Rus tabiiyetini kabul ediniz yahut buradan çıkınız*” diye baskı yapılmıştır. Bu kişilere doğal olarak

³²⁸ BOA, HR.SFR.1, 128/54.

³²⁹ BOA, HR.SYS, 2774/48.

³³⁰ BOA, HR.SYS, 2776/29.

³³¹ BOA, HR.SYS, 2798/128.

memleketlerine dönmeye kolaylık sağlamıştır. Bu kolaylıklar sadece Osmanlı Ermeni muhacirlerine sağlanmayıp Osmanlı tabiiyetini ispat eden herkese sağlanmıştır. Aram Efendi'nin hükümet tarafından böyle bir emir almadığı ve kendisinin de teşvik etmek gibi bir tedbirsizlikte bulunmadığı Kars Şehbenderi tarafından ifade edilmiştir.³³²

Birinci Dünya Savaşı'na gelen süreçte Ermenilerin Osmanlı'ya yaptığı göçler Kars Şehbenderleri, Erzurum Vilayeti, Rusya Hükümeti, Hariciye Nezareti ve Sefaret tarafından kontrol altında tutulmaya çalışılarak kaçak yapılan göçler engellenmeye çalışılmıştır. Ocak 1914 yılında Dahiliye Nezareti'nin Hariciye Nezareti'ne yazdığı yazıda huduttan kaçak olarak geçen kişiler hakkında Rusya Hudut Komiserliği'nden tahrirat gönderildiği, bu tarafa kaçak yolla geçenlerin takibatının Erzurum vilayetine tebliğ edildiği, Kars Şehbenderhanesine gelip hüviyeti meçhul olan kişilere pasaport verenlerin nezaret tarafından takibata alınmasının gerekliliği arz edilmiştir. Sadrazam Said Halim Bey'den Kars Şehbenderi Cemal Bey'e gönderilen tahriratta Şehbenderhaneye gelip hüviyeti meçhul olan kaçakçılara ne için pasaport verildiği sorulmuştur. Kötekten gönderilen yazıda üç dört aydan beri Rusya'dan kaçak olarak gelenlerin çoğaldığı ve bunların bir kısmının Karaorgan rüsumat kolcularının gözü önünde gece gündüz kapıdan geçtikleri, huduttan kaçak olarak tutuklananların üzerinde bir mendil olsun tüm eşyaların dikkatle araştırıldığı bildirilmiştir. Karaorgan rüsumat kolcularından biri Karaorganlı, biri Karaorgan karantina doktorunun hizmetinde bulunan iki Rum adeta bir kaçakçı koalisyonu oluşturmuşlar ve huduttan geçirdikleri adamların eşyalarını bir vasıta ile doğrudan Kötek rüsumat dairesine göndermişlerdir. Birinin, Hasankale kaymakamının huzurunda Rusya'ya gitme teşebbüsünde bulunan Ermenileri tüccar kılığında her birinden birer altın alıp kendilerini vasıtalarla geçirdiğini ve bir dükkândan ücretlerini aldığını itiraf etmiş ve haklarında takibat yapılarak mahalli hükümete teslim edilmiştir. Bunların Kars'ta bir vasıtaları bulunduğu ve bu vasıta Şehbenderhaneye de dahil olduğundan meçhul birçok kişiye pasaport verilerek bu tarafa gönderildiği istihbar edilmişse de bu konuda bir malumat elde edilememiştir. Bunun üzerine Kars Şehbenderi Cemaleddin Bey, Hariciye Nezareti'ne gönderdiği yazıda huduttan geçişlerin nasıl yapıldığı konusunda ayrıntılı bilgi vermiştir. Şehbenderhane tarafından dört buçuk seneden beri hiç

³³² BOA, HR.SYS, 2776/63.

kimseye pasaport verilmediği gibi Dersaadetten pasaport getirmek veya memleketlerine dönmek için pasavan almak üzere Şehbenderhaneye müracaat edip tabiiyetlerini ispat edecek pasaport, Osmanlı tezkiresi veya Osmanlı tebaasından olduklarına dair mahalli hükümetten şahadetname ve ilm-ü haber gibi bir vesika ibraz etmeyenlerin her kim olursa olsun taleplerinin katiyen reddedildiği bildirilmiştir. Tabiiyetlerini ibraz ettikleri belgelerin dahi kendilerine ait olup olmadığı bizzat şehbender tarafından araştırılmadan hiçbir vasıta ile hiç kimseye pasavan verilmemiş ve ismine pasaport getirilmesine aracılık edilmediği vurgulanmıştır. Ayrıca memleketlerine dönmek için Pasavan almak üzere Şehbenderhaneye müracaat edip ibraz ettikleri Osmanlı tezkirelerinde veya pasaportlarında bulunan eşkalleri ile kendi eşkalleri arasında farklılık gözükenler ve belgelerinin kendilerine ait olduğuna dair kuşku bulunanlara verilen pasavanların üzerine “*melfuf tezkire-i osmaniye veya pasaportun hamilinin ismine ita olunmuş olduğunda ıstibah hasıl olduğundan mahlinde tahkikat-ı haberiyye icrasıyla mezkur tezkire-i osmaniye veya pasaport filhakika hamilinin ismine ita olunmuş ise sicil-i nüfusdaki kaydıyla tezkire-i osmaniye'nin şahsına göre tashihi, aksi takdirde bazı sahteliği tebeyyün ettiği halde hakkında muamele-i nizamiye ve kanuniyyenin tamamı tatbik ve icrası lazım geleceği*” ibaresi dikkat çekmek amacıyla kırmızı mürekkeple yazılıp bu Osmanlı tezkiresine veya pasaporta verilen pasavanlara mühür basıldığı belirtilmiştir. Kaçakçılara karşı teyakkuzda olarak bunları tutuklamak gerektiği her sınıftan hudut memurlarının önemli vazifesinden biri olduğu ifade edilmiştir. Kötek pasaport memurunun Rusya hudut komiserliğine gönderdiği yazıda da Kars Şehbenderliği'ne pasaportlarını vize ettirerek veya şehbenderlikten pasavan alarak gelenlerden hüviyeti meçhul hiçbir yolcuya rastlanmadığı, ancak şehbenderhane hizmetlisi Aram'ın şehbenderin haberi olmaksızın pasavanlara bazı Ermenileri refik sıfatıyla yazdığı, pasavan yolcularının ifadesinden anlaşılmıştır. Bu gibi pasavanı olanlar mahalli hükümete teslim edilmiş, pasavanlara el koyulmuştur.³³³

³³³ BOA, HR.İD, 104/16.

3.3. 1905 Devriminin Kars Ahalisi Üzerindeki Etkilerine Dair

Şehbenderlik Raporları

1904 yılında Rusya ve Japonya arasındaki savaştan sonra yaşanan 1905 İhtilali kendini Kars ve çevresinde de göstermiştir. 1905 İhtilalinde Kars'ta konuşlu askerlerin manevi kuvvetinin zayıflayarak mahalli hükümete karşı yaptığı gösterilerden ve kentte asayişin bozulduğundan yukarıdaki sayfalarda bahsetmiştik. İhtilal öncesinde Kars'ta örgütlü faaliyetlerini sürdüren Ermeniler ihtilal ile oluşan boşluktan istifade ederek Rusya mahalli hükümeti ve bölge ahalisi üzerinde hakimiyet kurmaya çalıştıkları, bölge idaresini kısmi olarak ele geçirdikleri şehbenderlik raporlarından anlaşılmaktadır.

1876'da Tiflis Başkonsolosu Behçet Efendi ve eşinin Ermeniler tarafından öldürülmesi, Ermenilerin Türk diplomatlarına karşı işlediği ilk cinayet olma özelliği taşımaktadır.³³⁴ Bu dönemde de Rus sosyalist fırkasının Avrupa müdahalesini sağlayarak emellerini gerçekleştirmek amacıyla Kafkasya'daki ecnebi hükümetlerin konsoloslarını öldürmeye karar vermiş olduğu ve İngiltere'nin Bakü konsolosunun öldürülmesi, Rusya hükümetini endişelendirmiş, bu nedenle Kars askeri valisi şehbenderhaneye polis müdürünü göndererek kançılar uyarılmıştır.³³⁵ Ayrıca vali, Kars şehbenderinin yalnız başına sokağa çıkmamasını ve zabitanlarla görüşmemesini rica etmiş ve şehbenderhanede bulunmak üzere iki jandarma neferi göndermeye karar vermiştir.³³⁶ Rusya hükümeti, zabitanların da Ermeni olduklarından dolayı şehbenderhanenin güvenliğini sağlamaya çalışmıştır.

Şehbenderler 1905 İhtilali ile ilgili mahalli haberleri yakından takip ederek Osmanlı makamlarına bildirmişlerdir. Ağustos 1905 tarihli Kars Şehbenderliği raporu Ermeni komitelerinin ayaklanması ve faaliyetleri, Kars'ın devrim döneminde genel durumu hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu rapora göre, Ermenilerin Rusya hükümetine karşı ayaklanmaları kilise ve vakıflarının zapt edilmesinden itibaren başlamıştır. Aslında Osmanlı hükümeti aleyhine teşkil edilen Kafkas Ermeni komitesi, Rusya hükümetinin Ermeniler üzerindeki kısıtlayıcı hareketleri üzerine ikiye ayrılarak

³³⁴ Nebi Gümüş, "Tiflis Başkonsolosu Behçet Efendi ve Hanımı Maria Behçet'in Tiflis'te Öldürülmesi", Akademik-Us Dergisi, S.1, C.3, 2019 s.1.

³³⁵ BOA, Y.A.HUS, 506/127.

³³⁶ BOA, HR.SYS, 1380/40.q

biri eskiden olduğu gibi Hükümet-i Seniyye aleyhinde diğeri ise Rusya hükümeti aleyhinde çalışmaya başlamıştır. Rus-Japon muharebesinden önce o kadar cesaret edemediklerinden hareketle haydutluk etmişler, fakat pek ileriye gidememişlerdir. Kafkasya Valisi Golitsın'ı öldürmek gibi teşebbüslerde bulunmuşlardır. Ermeniler Kafkasya mahalli hükümetinden korkmakla birlikte hareketlerine ihtiyatlı olarak devam etmişlerdir. Rus-Japon savaşının ilanını müteakiben Rusların mağlubiyeti arkası kesilmeden devam ettikten sonra Ermeniler için beklenen fırsat gelmiştir. Ermeniler komitelerine mümkün olduğu kadar kuvvet verdikten sonra Rusya hükümetine karşı olduklarını artık gizlemeyerek isteklerini alenen dile getirmeye başlamışlar ve komitelerine karşı olan birçok Rus memurunu öldürmüşlerdir. Kafkasya'da Ermeniler tarafından öldürülen Rus memurlarının hiçbirinin katili tutuklanmamış, hatta hükümetin idaresine el koyacak kadar ileriye gitmişlerdir. Ermenilerin cesaretli ve başarılı olmalarında Kafkasya'nın servet-i umumiyesinin kendilerinin elinde olmasının etkisi olmuştur. Kafkas hükümetinin merkezi idaresi Ermenilerin eline geçtiğinden dolayı cinayet işleyen Ermeniler cezalandırılmamıştır. Her kesimden memur Ermenilerden korktuğundan rütbeli memurlar bile Ermenilerin husumetini kazanan kişiler ile görüşmekten çekinmiştir. Ermeniler istedikleri kişileri öldürme ve istediklerini ise cezalandırma gücüne sahip olmuştur. Cinayetin işlendiği saat polis müdürü ve komiserler tesadüfen bölgede bulunurlarsa ve katil Ermeni ise gözlerini kapayıp bölgeden uzaklaşmışlardır. Şehbender, hükümetin Ermeni komitesine karşı bu derece sessiz kalmasına şaşırıldığını, bu dönemde Kafkasya'da canından, malından ve namusundan emin olacak kimsenin olmadığını ifade etmiştir. Bu nedenle zenginlerin çoğunun tesviye edilerek ecnebi ülkelere gitmeye devam ettikleri bildirilmiştir.³³⁷

Kars şehbender vekili, Kafkasya'nın şehirleri hakkındaki malumat bölgedeki şehbenderlikler tarafından doğal olarak Nezarete bildirildiğinden dolayı yazdığı tahriratın yalnızca Kars'ın genel durumu hakkında olacağını bildirdikten sonra Ermeni cemaatlerinden bahsetmektedir. Şehirdeki çoğunluğu Ermeni cemaatlerinin oluşturduğunu, Kars'ta Tiflis'teki gibi iki komisyonun mevcut olduğunu ve mahalli icraatların bu komisyonlar aracılığıyla yapıldığını bildirmiştir. Devam eden tahriratta

³³⁷ BOA, Y.PRK.EŞA, 47/93.

şehbenderin belirttiğine göre ahalinin cinayet hukukuna dair her türlü mesele Ermeni komitesinin elinde olmuştur ve Kars'ta memuriyetten yirmiden fazla kişi öldürülmüştür. Bu duruma karşı mahalli hükümetin hiçbir tedbir alamadığını bildirmiştir. Validen en küçük memura kadar herkes korkudan Ermeni komitelerine söz söylemekten kaçınmışlardır. Ermeniler tarafından katledilen, Kars'a gelip giden Müslüman ahaliye yolda her gün rastlanmış, fakat mahalli hükümet buna engel olamamıştır.³³⁸

Şehbender vekili, Ermeni komitesinin özel bir hapisanesi olduğundan ve mahkumların orada hapsedildiğinden bahsetmiştir. Şehbenderin belirttiğine göre mahkemeye müracaat eden birisi doğruca Ermeni komitesine müracaat etmekte, isteği bu vasıta ile şikâyet etmeden gerçekleşmektedir. Komite borçlusuna borcunu ödemesi için uyarıda bulunulmakta ve borcunu ödemeyen ya hapsedilmekte ya da öldürülmektedir. Yalnız ahali değil Rusya memurları dahi işlerini görmek için komiteye müracaat etmektedirler. Kars komitesi her işe bu suretle müdahale etmekte olduğundan mahalli hükümetin nüfusunu ahali nazarında kazanmaya muvaffak olmuştur. Komiteye mensup herhangi bir kişi kendisini valinin üstünde tutmaktadır. Mahalli hükümet zabıtası ise Ermenilerin en vasıfsız tabakasının hükmü altında bulunmaktadır. Komite tarafından bütün memurlara dağıtılan kağıtlarda, doğru iş yapanların "Ermeni komitesine hizmet edenlerin" hayatlarının güvene alındığı ve aksini yapanların ise öldürülecekleri yazılmıştır. Bu durumu yakından görenler hükümetin bu derecede kayıtsız kalmasına akıl erdirememiştir. Mahalli hükümetin Ermenilere karşı zaaf göstermesi Ermenilerin Osmanlı hududuna saldırımları için fırsat yaratmış ve istedikleri gibi hazırlanmalarına sebep olmuştur.³³⁹

Şehbender vekili, mahalli hükümeti ikaz ettiğini fakat hükümetin bir girişimde bulunmadığını bildirmiştir. Ayrıca Ermeni Komitesi tarafından kötülüğe uğrayan yüzlerce kişi varken birisinin çıkıp da komiteden şikâyet ettiği görülmemiştir. Böyle bir harekette bulunan kişi şüphesiz o günden itibaren ölüme mahkûm edilirdi. Örneğin Şehbenderhaneye üç kişi başvurarak yakınlarının komite tarafından hapsedildiğini ve Osmanlı tebaası olduğundan çok fazla baskı görmüş olduğunu ve bu nedenle

³³⁸ BOA, Y.PRK.EŞA, 47/93.

³³⁹ BOA, HR.SFR.1, 141/58.

Şehbenderhaneye gelip gerçeği söyleme mecburiyetinde olduğunu bildirmiştir. Hapsedilen şahsın Osmanlı tebaası olması ve Şehbenderhanenin bu işe ciddi olarak müdahale etmesi mahalli hükümetin bu durumu takip etmesini sağlamıştır. Vali, Ermenilerin Şehbenderhaneye karşı düşmanlık besleyeceklerini söylemiştir. Şehbender vekili, Kars askeri valisinin bu sefer Şehbenderhaneyi sebep göstererek komitenin gizliliğini meydana çıkaracağını düşündüğünü bildirmiştir. Şehbenderhaneye başvuruların işi inkâr etmeleri üzerine girişimler sonuçsuz kalmıştır. Rus tebaası olduklarından dolayı Şehbenderhane bu üç kişiye bir şey yapamamıştır. Şehbender, diğerlerine ibret olmak üzere hiç olmazsa bu üç kişinin cezalandırılmasını validen rica etmiş, fakat vali itiraz etmiştir. Hatta Kars askeri valisi işin takibi konusunda fazla bir şey yapma iktidarında olmadığını belirtmiştir. Bundan anlaşılıyor ki mahalli hükümet kendiliğinden bir iş görmek istememiştir. Rusya merkezi hükümetinin işlerin bu suretle devam etmesini desteklediği görülmektedir.³⁴⁰

Güvenlik ortamının kalmadığı Kars şehrinde Ermeniler, kendilerine karşı olan kişileri katletmeye devam etmişlerdir. Nahçıvan naçalniği orada bulunan Ermeni komitesinin evraklarını ve yerlerini, münasebette bulundukları kişileri ele geçirerek hepsini adliyeye teslim etmiş ve mahkeme tarafından hepsinin beraat etmesine karar verilmiştir. Bu kişilerin affedilmelerini müteakip Ermeniler, naçalniğe ilk rastladıkları yerde öldürmüşlerdir. Naçalniğin öldürüldüğü hükümet tarafından öğrenilmiş, fakat buna yol açanların hiçbiri tutuklanıp cezalandırılmamıştır. Kars'ta bulunan Müslüman ahali ahlakça sarsıntıya uğrayarak bir kısmı komiteyle hareket etmeye başlamış, Ermeniler kadar kötülük işlemişlerdir. Bu yüzden Müslümanların birbirlerine güvenleri kalmamış, bu anlaşmazlığı komite istediği gibi kullanmıştır. Ahali Ermeni komitesinden korktuğundan dolayı şehbenderhaneye gidememiştir. Ahalinin şehbenderhane ile görüşmemesi Ermeni komitesinin işine gelmiştir. Yine Kars eşrafından Laçın Beyzade Şerif Bey Şehbenderhane ile olan münasebetinden dolayı öldürülmüştür. Başka bir kişi de eşi ve çocukları ile katledilmiştir.³⁴¹ Görüldüğü üzere Kafkasya'nın durumu çok karmaşık olup kimsenin can ve mal güvenliği kalmamıştır.

³⁴⁰ BOA, Y.PRK.EŞA, 47/93.

³⁴¹ BOA, Y.PRK.EŞA, 47/93.

İhtilal döneminde Rusya'nın farklı bölgelerinde yaşananlar takip edilerek önlem alınmaya çalışılmıştır. Örneğin Ocak 1906 tarihli Kars Şehbenderi Mazhar Bey telgrafında Tiflis'te durumun vahim olduğunu ve Rus memurların Ermenilere silah dağıtması sebebiyle olası bir Ermeni saldırısına karşı gerekli önlemlerin alınmasını talep etmiştir.³⁴²

Kafkasya ve Kars'ta devrimin getirdiği kargaşadan yararlanan Ermeniler silahlanarak Müslümanlar üzerinde baskı kurmuşlardır. Mayıs 1906 tarihinde Şehbender Mazhar Bey raporunda Ermenilerin Kars askeri valisine müracaat ederek hükümet tarafından silah verilmesini talep ettikleri ve mahalli hükümetin Ermenileri silahlandırdığı istihbar edilmiştir. Kars ve civarındaki Müslümanların ellerinden silahlar toplanarak Ermenilere verilmiş ve Müslümanların Hilafet-i Muazzama'ya sığındıkları bildirilmiştir. Ayrıca Kars ve Tiflis arasında trenlerin yolunu kesen Acemlerin de Ermenilerle çalıştığı, mahalli hükümetin olaylara müdahalede bulunmadığı bildirilmiştir.³⁴³ Haziran 1906 tarihli Kars Şehbenderi Kemal Bey'in raporunda Ermeni konuşmacıların dindaşlarını Müslümanlara saldırıya çağırdıkları bildirilmiştir.³⁴⁴ Ermeniler, bu dönemde de Müslümanlar üzerindeki baskılarını arttırmış, yukarıdaki sayfalarda bahsedildiği gibi birçok Müslümanın Anadolu'ya göç etmesine sebep olmuştur.

³⁴² BOA, HR.SYS, 1379/4.

³⁴³ BOA, HR.TH, 329/15.

³⁴⁴ BOA, HR.SFR.1, 144/13.

SONUÇ

93 Harbi sonrasında Rusya İmparatorluğu'nun Kars, Ardahan ve Batum'u yönetmeye başlamasıyla birlikte Kafkasya'da önemli bir stratejik üstünlük elde etmiştir. Kars, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya sınırında olup Rusya hükümetinin Osmanlı aleyhine şekillendirebileceği bir bölge olması nedeniyle Osmanlı Devleti için önemli bir yere sahip olmuştur. Bu nedenle Osmanlı Devleti bu dönemde istihbarat faaliyetlerine daha önem vererek Rusya'dan gelebilecek tehlikelere karşı önlem almayı amaçlamıştır. Osmanlı Devleti gerek Rusya hükümetinin bu coğrafyalardaki askeri hareketlerinden doğrudan haber almak, gerekse bölgede yaşayan vatandaşlarının haklarını koruyarak göç etmek isteyenlerin göç işlemlerine yardımcı olmak amacıyla Kars bölgesinde bir şehbenderlik kurulmasını kararlaştırmıştır. 1879 ve 1914 yılları arasında faaliyet gösteren Kars Şehbenderliği bölgede yaşanan askeri, siyasi ve sosyal gelişmeleri Osmanlı makamlarına günü gününe raporlayarak Kafkasya ve Osmanlı Devleti arasında önemli bir köprü olmuştur.

Çalışmamızın birinci bölümünde anlattığımız III. Selim döneminde şehbenderlik müessesesinin kuruluşu daha çok ticari amaçlı olmuşken zamanla idari, adli, siyasi ve diplomatik görevleriyle şehbenderliklerin sorumlulukları genişletilmiştir. Kars gibi stratejik öneme sahip coğrafyalarda kurulan şehbenderliklerin ise bu sorumluluklarının biraz daha geri planda kaldığı ve daha çok istihbarat görevlerinin öne çıktığı söylenebilir. İstihbarat görevleri dışında şehbenderler yoğun olarak göç işlemleriyle de ilgilenmişlerdir. Kars'ın Osmanlı Devleti'nin elinden çıkan yeni bir bölge olması nedeniyle bu dönemde bölgeden Osmanlı topraklarına çok fazla göç hareketi yaşanmıştır.

Kafkasya'daki askeri gelişmeler ve yeniliklerden hızlı ve doğru şekilde haber alabilmek amacıyla Kars Şehbenderlerinin ve şehbenderhanede görevli diğer memurların Rusça ve Fransızca bilen askeri kökenli Müslüman memurlardan seçilmelerine ve istihbarat faaliyetlerini yerine getirebilecek yetkinliğe sahip olmalarına dikkat edilmiştir.

Kars Şehbenderhanesi ilk kurulduğu dönemde başşehbenderlik derecesinde olmuş, fakat 1905 yılında kuruma ayrılan tahsisatın dahi şehbenderlik tahsisatı

miktarına eşit olduğu gerekçesiyle Kars Başşehbenderliği unvanı şehbenderliğe çevrilmiştir. Şehbenderlere ayrılan tahsisat ve maaşlar zaman zaman ödenemeyerek yeterli maddi imkân sağlanamamış, bu durum istihbarat faaliyetlerinin zaman zaman aksamasına neden olmuştur.

Kars Şehbenderleri askeri, siyasi ve sosyal konularda tuttukları raporları başta Hariciye Nezareti olmak üzere Petersburg Sefareti'ne, Dahiliye Nezareti'ne 4. Ordu'ya ve Başkumandanlığa bildirmişlerdir. Şehbenderler bu kurumlarla devamlı haberleştiği gibi Kafkasya'daki Batum ve Tiflis Şehbenderlikleriyle haberleşme halinde olmuşlardır. Raporların gizliliğine göre şehbenderler zaman zaman şifre ile de yazışmışlardır. Hariciye Nezareti'ne Kafkasya hakkında gelen haberlerin doğruluğu çoğu zaman şehbenderlere teyit ettirilmiş, gelen haberlerin güvenilirliği konusunda şehbenderlerin araştırma yapması beklenmiştir.

Şehbenderlerin tuttuğu askeri raporlar incelendiğinde Osmanlı hükümetinin önlem alabilmesi amacıyla erken uyarı görevini yerine getirdikleri görülür. Örneğin Birinci Dünya Savaşı öncesinde Rusya'nın Sarıkamış bölgesinde yapmış olduğu askeri manevraları ve tedarikleri zamanında Osmanlı makamlarına bildiren şehbenderler, Rusya mahalli hükümetinin bölgedeki hareketlerini gelecekte yapmayı düşündüğü bir savaşa hazırlık olarak nitelendirmişlerdir.

Şehbenderler casusluk faaliyetlerine de başvurarak maaşla tuttukları casusları Rusya'nın askeri hareketlerini öğrenebilmek amacıyla sahaya göndermişlerdir. Zaman zaman şehbenderlerin kendileri de saha çalışması yapmış, ayrıca bölge gazetelerinden ve halk arasında konuşulanlardan da bilgi edinmişlerdir.

Ermenilerin siyasi ve askeri faaliyetleri içerisinde değerlendirdiğimiz şehbenderlerin tuttukları raporlar, genellikle Ermeni komitelerinin Kars bölgesinde soygun ve kaçakçılık yapması, terör eylemlerinde bulunması, Anadolu'ya silah sokması, cemiyetleri adına para toplaması ve adam öldürmesi ile ilgilidir. Şehbenderler bu konulardaki tuttukları raporları Osmanlı makamlarına göndererek Osmanlı topraklarına gelecek olan kişilerin kimliklerinin araştırılmasında titizlik gösterilmesi ve gelecek kişilerin silahsız kabul edilmesi gibi Osmanlı Devleti'nin sınırda önlem almasını sağlamışlardır.

Son olarak Kars Şehbenderleri bölgede bulunan Osmanlı tebaası ve tüccarlarının ekonomik, idari, adli, dini tüm işlerinin yürütülmesinde görev almışlar ve Osmanlı Devleti'nin menfaatlerine hizmet etmişlerdir. Şehbenderler vasıtasıyla bölgedeki Osmanlı vatandaşlarıyla temas kuran Osmanlı Devleti bu vasıtayla vatandaşlarıyla ilgilenererek onları yalnız bırakmamış, Kars'tan göç etmek isteyen Müslüman tebaanın göç işlemlerini kolaylaştırmasının yanında Kars'ta kalanlara her türlü destek sağlamıştır.

KAYNAKÇA

I. ARŞİV KAYNAKLARI

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

1. Vesikalar

a. Bâb-ı Âli Evrak Odası Sadaret Evrakı

-Mektubî Kalemi Mühimme Odası Belgeleri (A.}MKT.MHM)

-Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO)

b. Dâhiliye Nezâreti Evrakı

- Dâhiliye Nezâreti Evrak Odası Kalemi (DH.EUM.VRK)

- Dahiliye Nezâreti, İdarî Kısım Evrakı (DH.İD)

- Dahiliye Nezâreti, Mebânî-i Emîriye ve Hapishaneler Müdüriyeti
Müteferrik Evrakı (DH.MB.HPS.M)

-Dahiliye Nezâreti, Mektubî Kalemi (DH.MKT)

-Dahiliye Nezâreti, Şifre Kalemi (DH.ŞFR)

-Dahiliye Nezâreti, Tesrî-i Muamelât ve Islahat Komisyonu,
Muamelât Evrakı (DH.TMIK.M)

c. İrade Tasnifi

-İrade Dahiliye (İ.DH)

-İrade Dosya Usulü (İ.DUİT)

-İrade Hariciye (İ.HR)

-İrade Taltifat (İ.TAL)

d. Hariciye Nezâreti Evrakı

- Hariciye Nezâreti, İdare Kalemi Evrakı (HR.İD)
- Hariciye Nezâreti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı (HR.HMŞ.İŞO)
- Hariciye Nezâreti, Petersburg Sefareti Evrakı (HR.SFR.1)
- Hariciye Nezâreti, Siyasî Kısım Evrakı (HR.SYS)
- Hariciye Nezâreti, Tahrirât Kalemi (HR.TH)
- Hariciye Nezâreti, Tercüme Odası Evrakı (HR.TO)
- Hariciye Nezâreti, Umur-u Hukukiye Muhtalita Müdiriyeti (HR.UHM)

e. Yıldız Tasnifi

- Yıldız Tasnifi, Yıldız Sadaret Hususi Maruzât Evrakı (Y.A.HUS)
- Yıldız Tasnifi, Yıldız Sadaret Resmi Maruzât Evrakı (Y.A.RES)
- Yıldız Tasnifi, Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrakı (Y.MTV)
- Yıldız Tasnifi, Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzât Evrakı (Y.PRK.BŞK)
- Yıldız Parakende Tasnifi, Askeri Maruzât Evrakı (Y.PRK.ASK)
- Yıldız Parakende Tasnifi, Elçilik, Şehbenderlik, Ataşemiliterlik Evrakı (Y.PRK.EŞA)
- Yıldız Parakende Tasnifi, Hariciye Nezâreti Maruzât Evrakı (Y.PRK.HR)

2. Defterler

- Bâb-ı Âsafî Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Şehbenderlik Defterleri (A.DVNS.ŞHB.d)

II. YILLIKLAR

Kavkazkiy Kalendar na 1882, Otdelenie Pervoe, İzdanniy Glavnım Upravleniem Namestnik Kavkazskago, Tipografiya Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskago, Tiflis, 1881.

III. KİTAP VE MAKALELER

Abacı, Müslimen,

II. Abdülhamid Döneminde Karadeniz Bölgesindeki Şehbenderliklerin İstihbarat Faaliyetleri (1876-1909), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2019.

Acar, Kezban,

Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne Rusya, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

Akpınar, Mahmut,

Osmanlı Devleti'nde Şehbenderlik Müessesesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas 2001.

Akpınar, Mahmut,

“XIX. Yüzyılda Batıyla İlişkilerde Osmanlı Şehbenderlikleri”, **Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,** Aralık 2017, C.41, S.2. s.127-144.

Akyıldız, Ali,

Osmanlı Merkez Bürokrasisi (1836-1856), Timaş Yayınları, İstanbul, 2018.

Arık, Tuğrul,

20. Yüzyıl başlarında Osmanlı şehbenderlerinin Ticaret Raporları, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2009.

- Aydın, Mahir, "Bulgaristan Komiserliği", **Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, C. XVII, S.21, TTK, Ankara 1997, s.71-126.
- Badem, Candan, **Çarlık Yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin (1878-1918)**, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2018.
- Bağış, Ali İhsan, **Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1983.
- Bey, Said, **Sefirler ve Şehbenderler**, Matbaa-i Ebüzziya, Kostantiniye, 1307.
- Çakmak, Aydın, **Türk Dışişleri Teşkilatının Tarihi Gelişimi: Hariciye Nezareti**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2020.
- Erim, Nihat, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, C.I, TTK, Ankara, 1953.
- Erol, Yasemin Zahide, **Osmanlı Devleti'nde Şehbenderlik ve Paris-Londra Örnekleri**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2014.
- Findley, Carter V., "Hariciye Nezareti", **TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.16, İstanbul 1997, s.178-180.
- Findley, Carter V., **Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform Babıali (1789-1922)**, Çev. Ercan Ertürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.
- Gencer, Ali İhsan, "Berlin Antlaşması", **TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt V, İstanbul, 1992.

- Genç, Mehmet, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000.
- Genç, Mehmet, “Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri”, **Sosyoloji Dergisi**, C.I, S.3, İstanbul, 1989, s.175-186.
- Girgin, Kemal, **Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Hariciye Tarihimiz**, TTK, Ankara, 1994.
- Gökbilgin, T., “Konsolos”, **TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.VI, İstanbul, 1954.
- Gümüş, Nebi, “Tiflis Başkonsolosu Behçet Efendi ve Hanımı Maria Behçet'in Tiflis'te Öldürülmesi”, **Akademik-US Dergisi**, S.1, C.3, 2019.
- Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C.VII, TTK, Ankara, 1994.
- Kılıç, Musa, “Osmanlı Devleti'nde Şehbenderlik Kurumu”, **Osmanlı Diplomasi Tarihi Kurumları ve Tatbiki**, Ed. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, Uğur Kurtaran, Grafiker Yayınları, Ankara, 2018, s.95-115.
- Kılıç, Musa, **Osmanlı Hariciyesinde Gayrimüslimler (1836-1876)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2009.
- Kırzioğlu, Fahrettin, **Kars Tarihi**, C.I, İstanbul, 1953.
- Kuran, Ercüment, **Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri (1793-1821)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1968.

- Kurat, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)**, TTK, Ankara, 2011.
- Kütükoğlu, Mübahat, “Mürur Tezkiresi”, **TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.32, İstanbul, 2006.
- McCarthy, Justin, **Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kırımı (1821-1922)**, Çev. Fatma Sarıkaya, TTK, Ankara, 2012.
- Muahedat Mecmuası, Ceride-i Askeriye Matbaası, 1298, C.IV.
- Necefoğlu, Hacıali, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında II.Nikolay’ın Kafkas Seferi” **XVII. Türk Tarih Kongresi**, TTK, Ankara, 2018.
- Ortaylı, İlber, “Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler I**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2000, s.343-362.
- Özcan, Abdülkadir, “Pasarofça Antlaşması”, **TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.34, İstanbul, 2007.
- Pamuk, Şevket, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.
- Savaş, Ali İbrahim, “Konsolos”, **TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.26, İstanbul, 1992.
- Shaw, Standford J.
- Shaw, Ezel Kural, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, E Yayınları, C.II, İstanbul 1994.

Tanrıverdi, Mustafa, “1879 İstanbul Antlaşması Sonrasında Kars ve Batum’dan Göçlerin Bölgedeki Sosyo-Ekonomik Yapıya Yansımaları”, **1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi)- Vatan Neresi? - Uluslararası Sempozyumu**, Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayını, İstanbul, 2019, s.418-430.

Tanrıverdi, Mustafa, “Osmanlı Şehbenderlik Raporlarında Gürcistan (XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinden I. Dünya Savaşı’na Kadar)” **Uluslararası Türk-Gürcü İlişkileri Sempozyumu**, Trabzon, 2017, C.I, S.1, s.591-626.

Tanrıverdi, Mustafa, “XX. Yüzyıl Başlarında Rusya’nın Pantürkizm Korkusu”, **Ekim 1917 Sovyet İhtilali’nin Yüzüncü Yılında Türk Dünyası’ndaki Bağımsızlık Fikri ve Siyasi Hareketler Uluslararası Sempozyumu**, İstanbul, 2017, s. 87-101.

Tanrıverdi, Mustafa, **Çarlık Rusya’sında Tiflis Vilayeti (1846-1914)**, TTK, Ankara, 2019.

Unat, Faik Reşit, **Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri**, TTK, Ankara, 1968.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, C. IV/I, TTK, Ankara, 1983.

Yıldız, Gültekin, "Osmanlı Dış Askeri İstihbaratında Formelleşme: Elçiliklerde Ataşemiliterliğin İhdası ve Osmanlı Askeri Ataşe Raporları", **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.17, Ankara 2012, s.239-265.

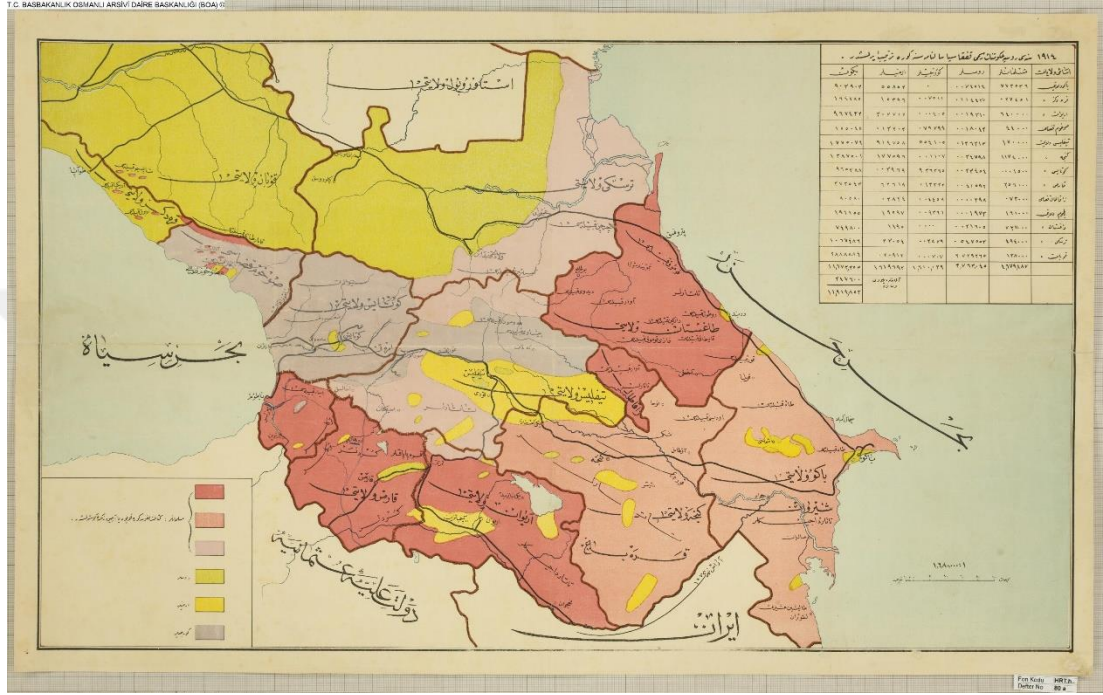
Yıldız Gültekin,

Osmanlı Devleti'nde Askeri İstihbarat,
Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2021.

EKLER

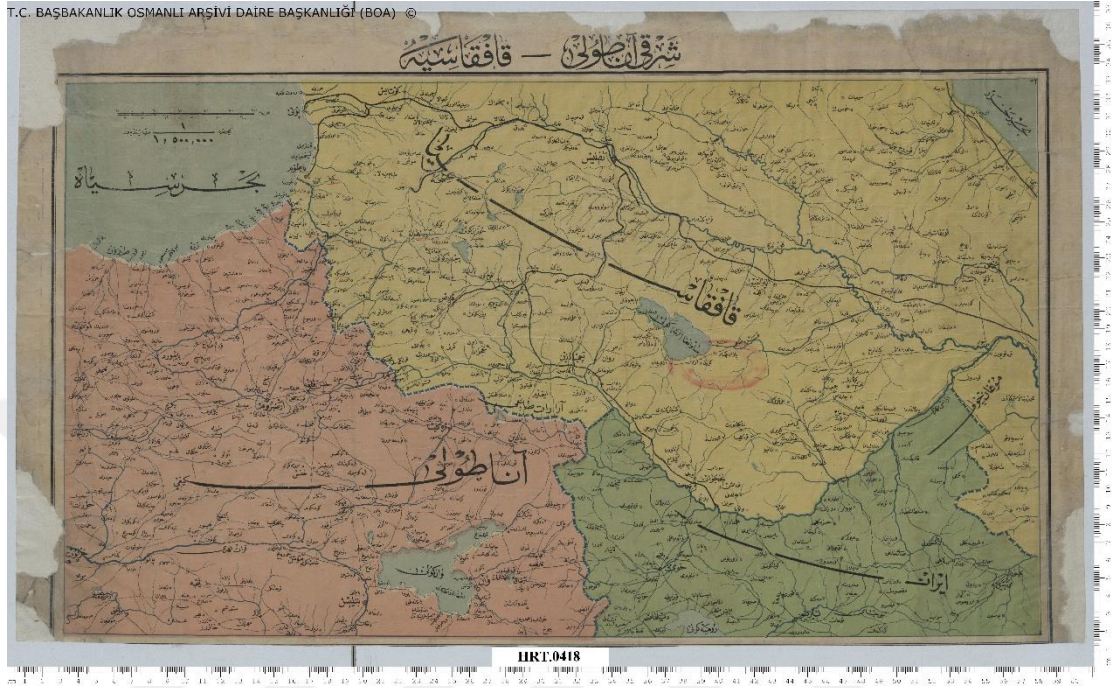
EK 1

Kafkasya Vilayetleri Haritası

(BOA, HRT.h. 80)

EK 2

Anadolu ve Kafkasya coğrafyası sınırları
(BOA, HRT.h., 418)

EK 3

II. Nikolay'ın Sarıkamış Garı'nda Karşılanması

هـ

بدر کربلائی
باش کتبات دارایی

رویه لونک سواره لوقه قاصده اداره عفره اعلا ویدی به قدر سیار خسته عسکری جمعی و تارک
و بوالیک بارده قاصده اجل الله جمع بون مانورده حاضر بونقه اوزره مسئله ماخیزده
اوصوارده بونقه اوله امر و ضابطه اید افراد ریاضی حب و دعوت ایدیک و سابقه قافیه و پس
یرن روز و قوف قوراقون با ایا جهته که سوار عسکری با سه قوماندانغه نصایید بلبلانجه برده
ولی عهدک برادری بقیه قفسه بقی و رویه اردولری قافیه اهلا اسلامینک وقت صریحک عطا
مصوره قالمه اوزره اهلا مذکوره نه محلی ساره به نقده نسبت ایدیک و عهد و در کیمه ساروین
و محمول الاصول استخاک قور و در طرفه نه اعدای ایچونه امر قلمی ویرلرکی مردی اید و کی
استخارات معبدیه مستجاب اولوب بومتلو خصوصیات مقصده معلومات مکمله و صحیح استخارات قاصده
اهل اسلامیه مقصده بر سریند بولند بولند موقوف اولدیفنده مذکور سینه رکنه اوصفده بزرگ
یقینی مقتضای اداره سینه حضرت یار شاهیده اولطفه اوباجه اردو فرمايه حضرت ولی الامر کدر

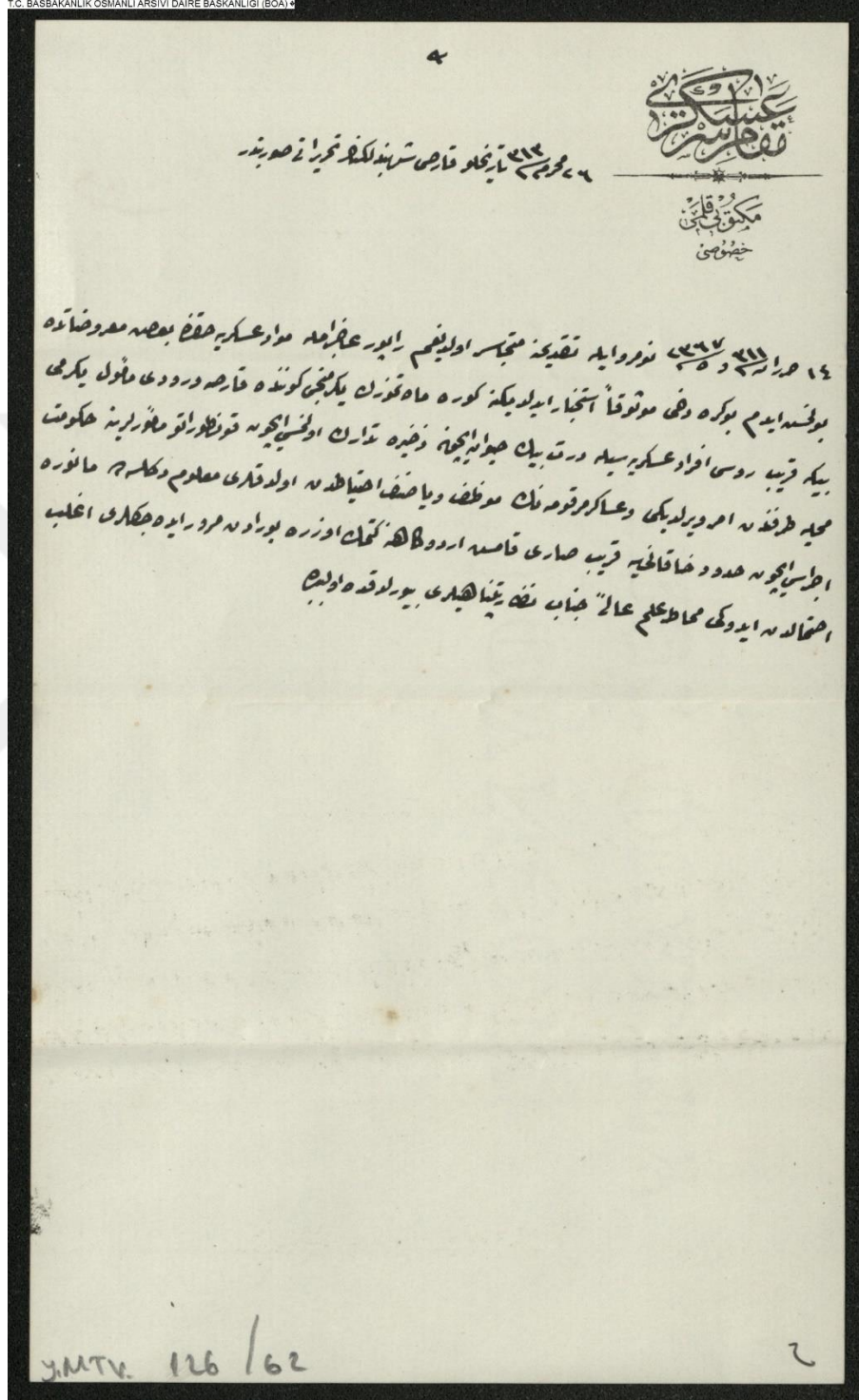
کلاس قلمی
مکار

لا یمسایه لا یجرت

i.DH 1174/9/781

i.DH.01174

Kars'da ehl-i islam'dan bir şehbender bulundurulmasına dair.

Y.MTV.00126.00062.002

Kars'a gelecek olan Rus askerleri için zahire tedarikine başlandığı ve manevra icrası için Sarıkamış Ordugahı'na gideceklerine dair Kars Şehbenderliği'nden gelen telgrafın takdimi.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 ذَاكُمُ الْمَرْحُومُ
 مَكْبُورٌ وَتَكْبِي
 عَدَدُ

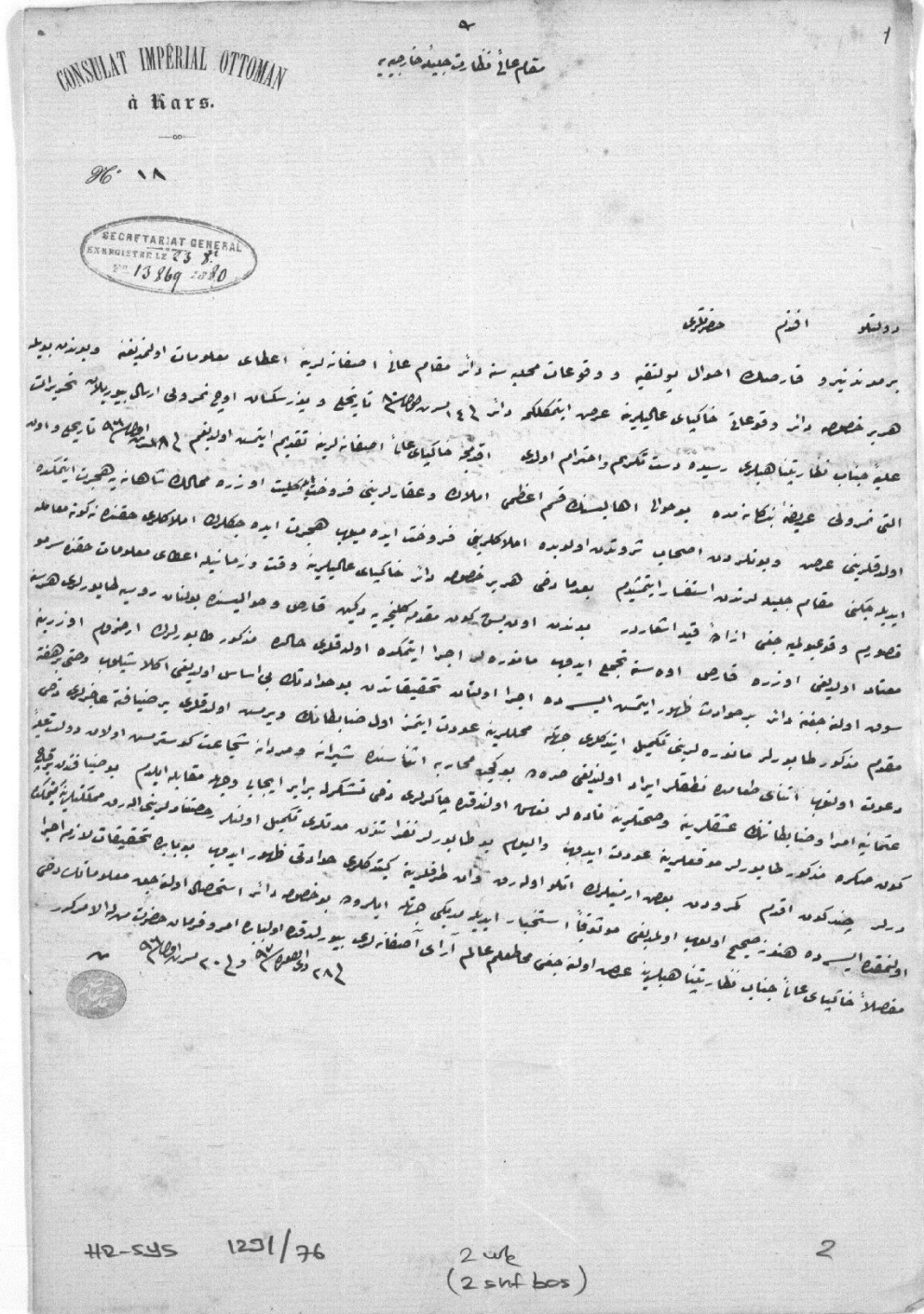
[illegible]

هذه نسخة
لقد

Y.A.HUS

509/22

W

HR.SYS.01231

Osmanlı-Rus Harbi: Kars'ın politik durumu ve gelişen mahalli olaylar
 hakkında Kars Şehbenderliği'nden gelen yazı.

8

OSMANLI ARŞIVI			2 vrlë
HR.TO			
90	54		(2 shf bors)

**Memalik-i Şahane'ye hicret etmek arzusunda bulunan dört bin haneye dair
Kars şebhenderinin tahriratının leffen takdim olduğu.**